

ШОЙИМ БУТАЕВ

ШАМОЛ ЎЙИНИ

(Қисса ва ҳикоялар)

Тошкент
«Ёзувчи» нашриёти

Бўтаев, Шойим.
Шамол ўйини: (Қисса ва ҳикоялар).—Т.: Ёзувчи,
1995.— 160 б.

Ёзувчининг ушбу тўпламга кирган асарлари турли-туман мавзуларда. Улар ўқитувчини лоқайд қолдирмайди, бехатиёр ўз оламга етаклайди.

Уз2

Б $\frac{4702620201-55}{М 362 (04)-95}$ 10. 1992

ISBN—5—8255—0043—7

© Ш. Бўтаев, 1995 й.
© «Ёзувчи» нашриёти, 1995 й.

ШАМОЛ УЙИНИ

Қисса

I

Ғепа қишлоғи одамларининг кийинишлари қишлоқича, жўн. Хулқ-атворлари кенг, ҳотамона. Умргузаронликлари ҳаминқадар. Ҳаракатлари одми. Бошқалардан ажралиб турадиган томони — уларнинг узоқ умр кўришлари эди.

Мана, куни кеча Эсонқул буванинг жанозасида давра қурган кампирлар унга юз ёшни раво кўришди. Устига устак, маънодор бош чайқашиб, афсусу надоматларни қалаштириб, «анча барвақт кетди», дея кўз ёши ҳам қилиб олишди.

Қишлоқ аҳлининг меҳмоннавозлиги-ю, очиққўнғиллигидан дарак берувчи таҳсинга лойиқ бирор фазилатидан ҳали ҳеч ким воқиф бўлмаган бўлса, бу ҳолдан уларни айбсотишга изн берувчи мулоҳазага бормаслик керак. Мундай одамга ўхшаб... Ҳа-а, мундай одамга ўхша-аб йўқлаб келгувчи меҳмоннинг ўзи бўлмагач, гинаю кудуратга ўрин йўқ.

Баъзи бировларнинг ғоят мубораг-у, олис-олис келажак уфқларига қаратилган доно назарларида ҳеч иш қилмай, шунчаки ивирсиб-ғивирсиб юришгандек кўринган одамларнинг гап-сўзларига тузукроқ қулоқ тутсангиз, улар ҳам ўз шаънларини юқори тутишни астойдил истаётганликларини сезардингиз. Наинки сезардингиз, рақти-соати етиб, ўрни келганда, ҳеч кимнинг дилига заҳм етказмай одамгарчилик қилиш фикру ўйида эканликлари ҳам сизга очиқ-ойдин равшан бўларди қўярди.

Улар атиги уч-тўрт чақирим наридаги, тоғнинг шундоққина этагидаги Ойбулоқ қишлоғи аҳолисига бир неча марта кўчиб келинлар, буғдой нонимиз бўлмаса, буғдой сўзимиз бор, дейишди. Шу ерда ўз уйларидек эмин эркин, бемалол яшайверишлари мумкинлиги, наинки мумкинлиги, бу ҳолдан бошлари кўкка етиши тўғрисида:

уларга эҳтиёткорона имо-ншоралар ҳам қилишди. Шунинг ўзиёқ, тепаликларнинг кимлиги-ю қандайликларини аён этмайдими, ахир?

Тўғри уларнинг таклифлари ҳам, эҳтиёткорона имо-ншоралари ҳам — ҳеч қайсиси ҳали-ҳалигача заррачаю наф келтиргани йўқ. Ойбулоқликлар миннатдорона жилмайиб қўя қолишди. Тепа билан қондош-қариндошлик ришталари орқали боғланганлар ҳам ўз қишлоқларини ташлаб чиқиб, қариндошларининг кенг-ковул масканларида тинчиб кетишни хоби хотирларига келтирмайдилар. Агар шундай қилинса, одам боласининг эзгу армони — узоқ умр кўришдек бахтдан бенасиб қолмаган бўлардилар.

«Ойбулоқ — юрт. Юртни ташлаб кетиб бўлмайди...», — дейишганмиш.

Начора...

Гап шундаки, Ойбулоқ қишлоғининг остида қандайдир ёнувчан суюқлик пайдо бўлган. Жуда ғалати. Даҳшат. Даҳшатнинг ғирт ўзи! Ер остида-я!.. Ҳамиша бири кам бу дунёнинг сири кўп экан. Бирини ечмай, иккинчиси лоп этиб чиқиб туради — бирнга эришсанг, иккинчисидан маҳрум бўлиб турибсан. Нимага кўшиш кўрсатишингниям билмайсан, киши.

Миш-миш кўп. Айримлар бу фалокатни қишлоқдан анча наридаги заводдан кўришади. Бўлмаган гап. Бу — ичи қораларнинг ўйлаб топишгани, ғаразнинг ҳиди келиб турибди. Анча йироқ юриш керак. Бундайин хомхаёллар билан азиз бошни банд этиш оёғинг остида бомба портлатишганидан ҳам хавфлироқ. Улай агар, шундоқ, завод чиқиндиларидан ер остида ёнувчан суюқлик нега шу чоққача пайдо бўлмай, энди пайдо бўларкан?!

Ҳозир ҳар тупкада, ҳар пучмода икки-уч завод-фабрика — шусиз иш кўриш душвор. Агар, ғаразгўйларнинг гап-сўзларига ишонадиган бўлсангиз, ер юзи илматешик ғалвирга айланарди-ку?! Завод-фабрика қурадиганлар елкаларида калла деб ошқовоқ кўтариб кўришмагандир, улар барча нарсаларни илм кучи билан бунёд этишга қодирлар!

Бахши кампирлар Нисо ачаникида подачи ташлаб кетган Момо Улоқ¹нинг гўштини еб, кекира-кекира фол кўришди. Фолда анча нарсалар аён бўлди. Кампирлар-

¹ Момо Улоқ — фақат кампирларга аталган улоқ. Савоб йулида шундай қилинади.

нинг фикри бир жойдан чиққанлиги бонсидан ҳам бошқа ҳеч қандай шубҳа-гумонларга ўрин қолдирмади.

Ниҳоят, қатъий хулосага келинди: Ойбулоққа жин оралаган! Жин!..

Бунга ишонса бўлади.

Уйнинг куйгур бу жиндан ҳеч-ҳеч қутулиб бўлмади-да! Қайси йилиям, ёз кунларининг бирида, тул хотин Каромат яллачининг нақ осмон бўлиб ғовлаб кетган ёнғоғи остида у Абдусамат лакотни қора ҳўкиз тусига кириб қувибди. Ярим кеча экан, Абдусамат лакот бақирай деса овози чиқмасмиш, қочай деса қўл-оёғи акашак бўлиб қолганмиш. Кўзларини чирт юмиб олганча «Алҳамду...» ни ўқиб тураверибди. Хайрият, дуога бас келолмаган жин унга яқинлашолмабди. Лекин, Абдусамат лакот икки-уч ҳафта кўрпа-тўшак қилиб, лабига учуқ тошиб, иситмалаб ётди.

— Ярим кечада Абдусамат лакотга у ерда нима бор экан?— кампирлардан бирининг оғзи ланг очилиб қолди.

— Во-ой, соддасиз-да, — тушунтирди бошқаси.— Жин деганлари хоҳлаган одамани хоҳлаган вақтида чақириб олаверади-да!

Алоҳа, ўша жин қайсидир қарғиш теккан жойдан, ким билсин, қандайдир қиёфага кириб Ойбулоққа ҳам борган-у, у ернинг алғоғ-далғовини чиқариб юборган, қиёмат-қойим қўптирган, аёлларнинг гумонасини чала ташлаттирган, одамларнинг умрини тортиб олган, қудуқларда сув ўрнига алламбало суюқлик оқизган.

Уй ёнса тасодиф дейиш мумкин, пичан ғарамига ўт тушса ақл бовар қилади. Одамлар туппа-тузук сув ичиб юрган қудуқлардан ўз-ўзидан аланга кўтарилса, бу шайтоннинг иши бўлмай кимники бўлсин?

Ойбулоққа келган жин анча бадбуруш деб тахмин қилинди. Жинлар ҳам хар хил бўларкан — бир қарашда эс-хушини олиб қўядиган офатижонларни-ю, бурунлари танқайган, кўзлари чақчайган нусхалари кўп экан. Офатижонлари йўлдан оққан бирор кимсани ўзларига асир этиб, алал-оқибат уни адойи тамом қилсалар; иккинчи гуруҳ жинлар одамга кўринишни умуман ёқтиришмас экан. Улар анча йирик ишлар билан шуғулланишар, ка-бобларини зимдан пиширишар, обрўлари шунга яраша, димоғларидан қурт ёғдиришга арзигулик экан.

Қудуқлардаги сув олов олиб, устунга ўхшаб фалакка ўрлаганмиш. Уша беқиёс гулхан атрофида жинлар базм қуришиб, рақсга тушишгани аниқ. Қўрқиб қолишган ойбулоқликлар эшакка мешларини юклаб, Терага

келиб сув олиб кетишади. Баҳонада анча гапхона қилиб ўтиришади. Сал кўнгли бўшларининг кўзларидан дув-дув ёш оқади: «Бошимизда қанақа кўргуликлар бор экан-а, ҳамма ҳавас қиларди, ҳамма гапирарди — кўз тегди-ёв! Одам юртини бировга мақтамасин экан-да, нчида яхши кўриб, қаноатланса кифоя экан-да! Муни айтган билан энди не фойдаси бор! » Ана шу гап-сўзлар асносида улар узоқ-узоқ хаёлга чўмишар, чамаси ўша дориламон кунларини қўмсашарди. Қўмсамай ҳам бўладими? Баъзан одам боласи жуда-жуда ночор қолганида юрак қўри — ўтган кунларнинг ёруғ хаёли билан ҳам яшайди-да!

Жинларнинг остин-устин ишлари тезда кўриниб қолди. Уларнинг рақсга тушган-тушмагани ҳали-ҳозирча ноаён. Нега аён бўлсин, ахир? Шодивою Тешавойдек оддий бандалар ҳам унинг рафторини кўраверса ўрганиб қолишади-да, жиннинг жинлик илму амали, тилсимоти ечилиб кетади-да! Момо Улоқнинг суягидаги иликларни сўриб, миялари тўлишган кампирлар: «Ойбулоқни энди жинлар тамом эгаллаб олишди. Айтайлик, қишлоқни ташлаб чиқишсин, тамом-вассалом. Бўлмаса таъқибу тазйиқдан қутула олмайдилар», — дейишди. Сўнгра улар уй-уйларига анча мамнун ва анчайин дилгир қиёфада қайтишди. Мамнунликларининг боиси — улоқ гўштининг оби тобида пишганлиги-ю шўрвасининг қиёмига етганлиги бўлса, дилгирликлари ойдек равшан, албатта. Ким билсин, ҳозир ул нобакорлар улоқнинг жониниям тутқун қилиб олишиб шўрини қуритишаётгандир...

Эсинз улоқ...

Орадан бир-икки кун ўтгач, Ойбулоқда юз берган воқеа кўпчиликнинг эсхонасини бутунлай чиқариб юбораёзди. Бироқ, бундан ўша кампирлар сира ажабланишмади. Кўп сиру синоатлар уларга очиқ-ойдин аён бўлган эди-да!..

Жинлар одатан чилласи чиқмаган келинчаклару куёвларга ўч бўлади.

Бугун умри тўй-маъракалар, келин тушириб, қиз чиқариш билан ўтган Эшнӣёз чол яқинда супрақоқдисининг ҳам бошини иккита қилиб қўйганди. Оғзи қулоғида. Кўринганга мақтанарди: «Мана, энди қутулдик, оёқни узатиб бемалол дам олаверамиз...»

Эшнӣёз чол топган-тутганини тўйга, уйга дегандай сарфлайвериб, ўзням дам оладиган қоқсуяк танасидан ўўлак ҳеч вақоси қолмаган. Энди унинг дунёни забт

этиб бўлган жаҳонгирдек ажаб қониқиш ҳисни туйиши
ғалати.

У шу гапни айтган куниеқ, говгумга бориб дилхира-
лик рўй берди, кўнглини занг босди, жойнамоз устига
этиб минг марта, милён марта тавба қилди, эй худо,
деди у, катта кетиб бу номаъқул гапни бир айтдим, бир
қошиқ қонимдан кеч, сен ато этган хизматларни жоним
чиққунча бажарай.

У ўз ташвишлари-ю уринишларининг барини худо
ато этган хизматлар деб англади, шу боис, кўнглида зар-
рача малолланишга, озорланишга йўл бермасди. Гап
шундаки, Эшниеъ чолнинг янги келини говгум чоғи нон
ёпади. Қудуқ тандирхонадан атиги беш-олти қадам на-
рида экан. Келинчак қудуқ ёнидан ўтаётиб не ҳаёлда
(албатта, бу ҳам ўша бузуқиларнинг иши!) гугурт ча-
киб юборади-ю, ўша заҳотиёқ ўзини орқага таш-
лайди.

Даставвал қудуқдан қулоқни қоматга келтиргудек
гумбирлаган садо чиққан. Сўнгра улкан тилдек яллиғ-
ланиб-яллиғланиб, атрофи жавонибдаги нарсаларни
равшанлаштириб олов отилган. Бундай ҳодисани фақат
аввал гумбирлаб кейин чақнайдиган яшингагина менг-
заш мумкин. Келинчакнинг эғнидаги яп-янги сим-сим
кўйлаги эриб тушиб, бояқиш яланғоч қолган. Бу ҳам
майли-я, даҳшату таҳликадан, қўрқув-саросимадан жон-
ҳолатда қичқириб юбориб, кўзлари косасидан чиққудек
бўлиб, кичкина қўллари билан ғайришуурий равишда
овратини беркитишга базўр улгуриб ҳушдан кетган. Ал-
батта, унинг атрофида жинлар чирманда чалишиб, да-
ка-дум қилишиб, ҳолдан тойгунча, завқу-шавқлари тин-
гунча рақсга тушишгану сўнгра бошқалар хабар топиш-
ган...

... Самад ота дунёи боқийга рихлат қилганида асо-
кашлар — ёшу қари унинг сифатларини бирин-кетин
таърифлаб шундай дейишганди:

— Девкор эди, девкор! Бир қоп юкни бемалол елка-
сига олиб кўтариб кетаверарди.

— Ҳеч ким уни тўқсонга кирган демасди.

Шу маҳал белини беқасам чопон устидан қийиқ
билан боғлаб олган ўн бир-ўн икки ёшлардаги бо-
лакай:

— Мен билан чиллак ўйнамоқчи бўлувдилар,— дега-
нида ҳамманинг кўнгли тўлиб кетганди.

Ана шундай. Ойбулоқликлар ўлимдан ҳам устун
туришга, уни чиқиштирмасликка ҳаракат қилишарди.

Энди...

Ўзингиздан қолар гап йўқ. Одамлар йигит умрини яшамай мункиллаб қолишяпти-ку.

«Ойбулоқликлар ёмон ният қилишди. Ўз қабристонлари бўла туриб, қабристон учун яна жой сўраб катталарнинг олдига боришди. Ниятлари ўзларига урди»,— дея ошиқиб-тошиқиб оғиз кўпиртирганлар асл воқеадан беҳабардирлар.

Уларнинг катталарнинг олдига боришгани рост. Ер сўрашганим чин. «Қабристон бўла туриб...»,— деган гап... Тўғри, бор эди...

Энди янгиси керак. Униси тўлди.

Ойбулоқда шундай қийлу қол бўлиб турганида ҳам улар барибир Тепага келишмайди.

«Юрт! Э, эна юртнинг дарди оғир!

Ота юртнинг юки!..»— деганлар...

Тепаликлар...

Булар ҳам ғалати одамлар. Тинчгина буғдойларини ўриб, хирмонларини созуриб, қўйларини боқиб — қоринларини тўқлаб, димоғларини чоғлаб юришавермайдими? Йўқ-да, ҳамиша безовта, меҳрларини кимга нисор этишни билмаган, ҳамиша кимлардандир ўпкалаган, баъзан гаплашмай ҳам қўйишган: эмишки, шундай-шундай пайтларда одам бир-биринга ёрдам бермаса, бир-бирининг юкини кўтармаса одамлиги не?!

Кунларнинг бирида туйқусдан кўз кўриб қулоқ эшитмаган ҳодиса юз берди. На юрти, на миллатининг таъини бўлган бир ўткинчи келганлигидан хабар топилди-ю, бор меҳр-муҳаббатларини ўшанга бахшида этишга ошиқиб-тошиқилди.

Кампирлар Момо Улоқнинг гўштини аталган жойга жўнатишгандаи кейинги иккинчи кун эди...

II

Тепа қишлоғининг анча юқорисида, исириқзору янтоқзор қирнинг остидан, соғ тупроқни оралаб, сизиб-сизиб булоқ чиққан. Туну кун, куну тун тинмайди — қайнаб чиқаверади. Шундаям ҳеч жойга дастгирлик қилмайди, ёлчитмайди. Озгина сув қайга ҳам борарди дейсиз?

Одамлар бунинг ҳам йўлини топишган. Сал пастроққа ҳовуз қилишиб, гирдига чимлар бостиришган. Кечалари сувни ўша ҳовузга тўплашади. Кундуз кун

зарурини очиб олишади. Зарурияти йўқми, йигилиб ётаверади — тома-тома кўл бўлур...

Тилак миришкорни мироб сайлаб қўйишган. Қимки, томорқасини суғормоқчи бўлса уни бир кун олдин огоҳ этади: «Миришкор шундай-шундай, хабарингиз бор, навбатимиз келиб қолди, қувурнинг оғзига бу кечқурун мен чим бостирай... Сизнинг даврингизда томорқаларни мириқтириб олайлик-да!» — деб...

Тилак миришкор ҳузурланиб эшитса — хўп-хўп: розилик беради. Қовоғини уюб, тепса тебранмас бўлиб туравергани — ишни худо ургани, розилик бермайди — илож йўқ... Кетасан, бармоғингни бурнингга тикиб...

Шу кун миришкорни Мирза Бобо анча вақт излади. Уйига борди. Қаллаи саҳарлаб чиқиб кетган, дейишди. Қаердалигини айтиб беришолмади. Бундай яқрав одамлар бир ҳафта-ўн кун гумсиё бўлиб кетишсаям, аҳли аёли беҳабар қолаверади. Кейин бу ҳақда «қаерда эдингиз, нима учун?» деб сўраб ҳам ўтиришмайди. Сўрагудек бўлишса, бошлари балога қолади.

Даладаям, чойхонадаям миробнинг қораси кўрпимади. Мирза бобо уни қидира-қидира ҳовуз бўйига келганида кун тушдан оққан, қияликда Тилак миришкор хода ютгандек қаддини фоз тутиб, қўлларини белига тираб турибди. Ёнида икки-уч киши. Улар қўл қовуштириб, миробнинг ҳар замон-ҳар замон оғзидан чиқиб қолаётган сўзларини жон озиғи ўрнида қабул қилиб тинглашяпти. Мирза бобо хокисорлик билан салом бериб, сўради:

— Миришкор, чим кўчираверай..

— Ие, ие... — Миришкор уни биринчи марта кўраётгандек бошдан оёғигача зингил солиб қаради.

— Навбатимиз ҳам етди-да, — унинг қарашидан Мирза бобонинг дили малолланди, сездирмади.

— Барвақтроқ айтиш керак эди-да, — Тилак миришкор ўз ишининг, касбу корининг пайҳовасини қойилмақом олволган бир қиёфада эди.

— Саҳардан сизни қидирамиз...

— Биз ернинг остига кириб кетганимиз йўқ, — барча айтгани айтган, дегани деган одамлар сингари миришкор тезда дарғазаб бўлди.

— Ишонмасангиз аёлингиздан сўранг.

— Биз аёлдан гап сўрамаймиз, — миришкор шундай деди-ю, қандайдир мулоҳазага бориб сал юмшади. — Майли, бундан кейин хабардор бўлайлик...

Шу билан хизмат вазифасини ўтаб, кетишга чоғланаркан:

— Чимингизни кечга яқин бостиринг, яна биров очиб кетиб биздан домангир бўлиб юрманг, — деб таъинлади.

Мирза бобо ажриқ тигиз ўсган нам жойдан ҳафсала билан чорқирра чим кўчириб қўйди. Қуёш ботишидан аввал аланган оташ бўлиб ёнди, сўнгра уфқда, кўкиш булутчалар қабатида алвон тус чўғ қолдириб ботди. Мирза бобо почаларини тиззасигача, енгларини тирсагигача шимариб муздай сувга тушди. Чимни қувурнинг оғзига тикди. Нариги тарафда оқаётган сув тақа-тақ тўхтади. Ариқда қўлмакчалар қолди. Улар ҳам эрталабгача қуриб кетади.

Оёқ-қўлини ювиб чиқиб, белбоғига артинди. Бировнинг бу ерга дахл этмаслигига кўзи етса ҳам Тилак миришкорнинг тайинотини эслаб, пича қўриқчилик қилиб ётишга азм қилди.

«Уйга бориб нима ҳам қилардим, — деб ўйлади. — Сув бўйи салқингина, ўтираман-да ором олиб...» — гуппи чопонини буклаб, ўмровига қўйиб ётаверди.

Ой чиқиб қўтонлади. Унинг асл шамойилини аниқ-таниқ фарқлаб бўлмай қолди. Ўзи шундай, ой қўтонлаганда булутдай тарқаб кетади — сап-сарик, бир парчагина булутча...

«Оймомамиз барвақт қўтонлади, — фикр қилди Мирза бобо. — Баъзан осмон ишларига ҳам тушуниб бўлмайди...»

У бунн яхшиликка ҳам, ёмонликка ҳам йўйишини билолмай, ўйлагани сайин фикри чуваланиб, сару калавасини йўқотиб бораётганлигини сезди. Кароматгўйларнинг қулоғига чалинган сўзларни бир-бир эслади. Еру осмон сирларининг ҳамасидан воқиф, ғойиблагн авлиё-анбиёлар билан мулоқотда бўлиб турувчи азиз зотлар ҳам аксига олиб бу ҳақда ўйлаб кўришмаган шекилли, у ҳеч вако эслолмади.

Осмоннинг синоатига ақли етмагач, унинг ишигаям қўл силтаб, тепалик томон нигоҳ ташлаган эди... кимдир энкайган куйн у томон бир-бир қадам ташлаб келаятганини кўрди.

Нари борса оддий бир деҳқон, бригадир хоҳласа ўтиргизиб, хоҳласа турғазиб юрган жўнгина кимса осмон жисмлари ҳам беҳудадан-беҳудага ўзгаравермаслигини кайдан билсин? Келаятган кишини кўрди-ю, оғининг қўтонлагани ҳам буткул ёдидан кўтарилди.

«Бемаҳалда ким бўлдийкин?»— деб ўйлади.

Шу заҳотиёқ саволига тахминий жавоб топди: «Подадан қайтмаган эчки-печкисини излаб чиққандир-да!»

Келаётган қадам босишидан асти унақа одамга ўхшамасди. Атрофи жавонибида не ўзгариш, не тириклик — ўзига алоқасиздек, парвойи фалак қадам ташларди.

Мирза бобо янглиш фикр қилганлигини англади. «Зокир булбулмикан?»— Зокир булбул деган ошиқнинг¹ баъзи кечаларда дашту далаларга сарсон-саргардон чиқиб кетиш одати борлигини у эшитганди, илкис ёдига тушди.

Зокир булбул шундайин лаҳзаларда ўзгаларнинг қулоқларига чалинмайдиган оҳангларни эшитармиканми-ей, қушларнинг товушига қулоқ тутармишми-ей... нима балолар... Ишқилиб, ҳар бир одамнинг ўзингагина хос феъли ҳуйи бўларкан-да!

Бу зот ошиққа тариқчаям ўхшамаслиги бонс, Мирза бобо хаёлига туйқусдан Зокир булбул келганлигига ҳайрон қолди. Ахир у саланглаб, олди-кетига қарамай, ҳатто кундуз кунни йўлига чироқ тутиб турсанг ҳам қочиниб-суриниб юради. Киши эса олдиндан босажак қадами қаерга тушишини аниқ мўлжалга олгандай ҳеч тортиниб-нетиб ўтирмай, бир алпозда келяпти.

Чолнинг юраги негадир шиф этди.

Урнидан турди.

Йўталди. Киши анча яқинлашиб колганди. Сергак экан. Йўтал товушини эшитиб таққа тўхтади. Аланглаб, жаловланиброқ турган чолни кўрди. Унга яқинлашиб, салом берди:

— Ассалому алайкум, ота!

Кишининг гапириш оҳанги бу ер одамларидан жудаям бўлмаса-да, ҳар ҳолда ажралиб турар, бу унинг анча олислардан келаётганидан дарак берарди. Дарвоқе, ой қўтонламай, ёрқин ёғдулари билан меҳмоннинг усти бошини-ю, афт-башарасини ёритганида чангга ботганлиги ҳам очиқ-ойдин кўринган бўларди.

Мирза бобо алиқ олди. У томон бир-икки қадам ташлади. Киши чаққонлик бобинда ҳам ҳаётдан катта сабоқ олганлигини намойиш этиб, орадаги масофани кўз очиб юмгунчалик фурсатда босиб ўтди. У қадам ташлаб кел-

¹ *Ошиқ [шева]* — бахши, дoston айтувчи.

димни, учибми — Мирза бобо фарқлолмай қолиб, кўришиш учун узатилган қўлни олди. Чол унинг қўли латтадай бўшлигини сездн, кафти тўлмади. Киши қўлини шундай тезлик билан тортиб олдики, аросатда қолган Мирза бобо унинг чинчалоғи йўқлигини ҳатто пайқамай қолди.

Эс-ҳушини йиғиштириб сал ўзига келгач, меҳмоннинг юзига синчиклаб назар солиб, унинг қаердан келаётгани, қаерга бораётганлигини аниқлаб олмоқчи бўлди.

Кишининг сийрак соқоли-ю чуқур қовоқларни остига беркинган бит кўзларидан, пешонасига нисбат берилганда энгагининг озроқ кенглигидан, ёноқларининг ичига ботганлигидан, қирра бурнининг учи қуш тумшуғига ўхшаб бир оз эгилганидан тузукроқ ифодани англолмади. Балки, унинг от юзида айни дамда бирор бир ифода зоҳир бўлгандиру ғира-шира қоронғуликда чол буни пайқамай қолгандир. Балки? Ким билсин?

Мирза бобо унинг елкалари гавдасига нисбатан бироз энсизроғу эгик эканлигини ҳам пайқади. Шу топда кишига узоқ синч солаётганлигини бехос кўнглидан кечириб ўнғайсизланди.

— Қайдан сўраймиз?— деди ва ноўрин савол бериб чув туширганлигини англаб, ҳеч ким бўлмаса ҳам атрофга жовдираб қараб қўйди — сабаби, ким бўлмасин, қишлоққа энди оёқ қўйишими, келавериб охурча қилиб юборганми — фарқсиз, олдига obu овқат қўйиб, нон-туз тотганидан сўнг шундай савол билан мурожаат қилинарди.

Элнинг одати шу.

Келган киши бундай одату таомиллардан йироқ, ёинки мунақа майда-чуйда нарсаларни кўнглига олиб ўтирмас экан, бажонидил жавоб берди:

— Ҳу-ув у ёқдан,— дея кўрсаткич бармоғи билан қорайиб, элас-элас кўзга ташланаётган тоғлар ортига ишора қилди.

— Яхши-яхши!— Нима деётганлигини ўйлаб ҳам ўтирмай, меҳмонни уйга олиб бориш лозимлигидан шоша-пиша сўзлади чол.— Қани, юрнинг, уйга борайликчи, кегин бир гап бўлар...

Киши эргашди. Тору-танг, таппи ҳиди ўтириб қолган коронғи кўчадан ўтиб боришаркан, чол йўл-йўлакай бир ҳовлига кириб, қоғозга ўроғлиқ нимадир кўтариб чиқди. Гушт экан. Ҳалиги кирган жойи қассобнинг ҳовлиси экан, бечора вақт-бевақт кўнглига олмай одамлар-

нинг ҳожатини чиқарадиган яхши қассоб экан, Мирза бобонинг кейинчалик айтишига қараганда.

Мирза бобоникида меҳмон келишини хоби хотираларига келтирмай, туппа қилишган экан. Меҳмоннинг иззати учун қовурдоқ пиширишгунча чархин товоқда туппа келтиришди. Иккаласиям очиқиб туришган эканми, туппани паққос туширишди.

Шундан сўнггина, бир пиёла чой устида чол меҳмоннинг уйқусизликдан қизарган кўзларига қараб туриб исминини сўради.

— Беркинбой,— жавоб берди меҳмон исмининг бундай беўхшовлигидан заррача хижолат чекмай, шу асно чолнинг сўрови замирида ўзининг кимлигига, насл-насабига қизиқиш ётганлигини ҳам англаб етиб.— Мен Қоратоғни ошиб келаяпман. Уч кеча-ю уч кундуз йўл босдим. Дарахтларнинг остида ётдим, қийналдим — дунё кенг бўлгани билан ҳамманиям сийлайвермас экан. Сиз мундай валангор аҳволимдан ҳайрон бўлманг. Мен юрт излаб юрибман.

— Юрт излаб?— ҳайратдан чолнинг кўзлари катта-катта очилиб кетди. Шунча йил яшаб, қанча одам кўриб, не-не азаматларни, дунёни оламан деганларни, афанди-сифату дўнг пешоналарни учратганди-ю, бундаини ғалати талабгорни тушидаям кўрмаганди у.

— Ҳа-а, юрт излаб,— такрорлади Беркинбой яхшироқ ўрнашиб ўтираркан, иссиқ чойдан хўплаб, хотир-жам қиёфада сўзида давом этди.— Ота юртимни, она қишлоғимни фалокат босди.

— Қандай фалокат экан у, Сизни юрт излаб чиқишга мажбур қилган?— сўради чол сабри чидамай.

III

— Шошманг, мен айтай, эшитиб англаб оласиз...— дея ҳикоя қила бошлаган меҳмоннинг айтишича, у яшаган қишлоқ гўзал қоматли адл тераклар билан қуршалган эди. Ҳавосининг сўлимлиги-ю тозаллигини, турфа қушларнинг сероблиги-ю чарх уриб ўйнашини айтмай-сизми. Юқоридан қайнаб чиққан булоқлар хўжалик ерларини обод қилар, шавқ билан ишлашга имкон яратар, ортиқча сув сойга қўшилиб узоқ-узоқларга оқиб кетарди.

Бир куни бу ерга аллақандай асбобу аслаҳалари билан уч-тўрт киши келди. Кишиларнинг эғниларида

трико, оёқларида крассовка, ҳаммалари бир хил қора кўзойнак тақишган. Баайни ташқи кўринишимизданоқ бир хил фикр-ниятда эканлигимизни таъкидлаймиз, дегандек бошларига сурпдан оқ қалпоқчалар кўндиришганди. Ҳаммаларининг қиёфасида шоён нописанд ифодалар кезинган, дунёда уларникидан муҳимроқ фаолият, уларникидан юксакроқ маснад йўқдек гоят бемалол, эмин-эркин эдилар. Юқоридаги икки тепаликнинг дам унисига ўтиб, дам бунисига ўтиб, дам ораликда куймаланиб анча андармон бўлишди, қир бошига чиқиб атрофи жавонибга қирғий қараш нигоҳ билан зингил солиб боқишди. Одатан бу тоифадагилар бир кўриниб қораси ўчиб кетгувчи эди, улар эса бу ерни тарк этишни хоби хотирларига келтирмайдиган кўринишарди.

Кўпчилик ўша тепаликлар ёнбағридаги камарчалардан тигиз ўсиб ётган нарғиёларни ўриб келиш учун чалғи кўтариб боришади, мол боқишади, болакайлар қўйларни ёйиб қўйиб, чиллак ўйнашади.

— Эътибор бермагани эътибор бермади — молини боқиб, ўтини ўриб уларнинг усти бошларига-ю хатти-ҳаракатларига анқайганча термулиб, томошалаб қайтаверишди. Баъзилари қизиқсинди, оқ қалпоқчаликларнинг олдига бориб нима иш қилмоқчи эканликларини сўрашга журъат этганлариям бўлди-ю, улар ўз сўроқларига жавоб олиш у ёқда турсин, саломлариям алиқсиз қолди — келганлар билиб билмасликка, кўриб-кўрмасликка солишди ўзларини.

Бу ҳолдан озорланганлар чойхонага чиқиб қишлоқ катталарига айтишди: «Шундоқ-шундоқ отахонлар, анчадан буён айланишади, қилаётган ишларини ўзлари-ю, худо билади. Бизди назарга илмайдилар. Бир фалокатни бошламасайди...»

Боз устига бу орада ҳар хил гап-сўзлар чиқиб қолди. Биров:

— Қишлоқ кўчармиш!— деса, яна бошқа оғзига кучи етмагани:

— Уйларни бузишиб, ҳаммани қаватли иморатларга кўчирармиш,— дейди.

Қишлоқ катталари — икки-уч нафар қария уларнинг олдига чиқиб бориб нима гап-сўз эканлигини билиш фурсати етганлигини сезишди. Олдинма-кетин, асога суянганча оҳиста-оҳиста қадам ташлаб тепаликлар томон йўл олишди. Уларнинг кўринишлари жиддий, муҳим топшириқ билан кетаётганликларини дил-дилдан ҳис этишар, ташрифларининг оқибати албатта кўнгил-

ларига хавотиру таҳлика солмоқда эди. Ниҳоят, кўзланган манзилга ҳам етгач бирпас нафас ростлашди, сўнгра дадил қадамлар билан таёқ учигаги дурбиндан аллақаерларни кўраётган оқ қалпоқчали томон йўналишди. Салом-аликни ўрнига қўйишгач, чоллардан бири — ноҳақ қамалиб чиққанлиги учун қишлоқ катталари сафидан ўрин олган жиккакина қария салмоқ билан сўз бошлади:

— Ҳорманглар, азизларим. Қишлоғимизга хуш кўрдик. Мунда-ай чой-пойларингиздан биров хабар олиб турибдим-йўқми, билгани келдик.

Оқ қалпоқчали илтифотдан мамнун бўлиб илжайди. Жиккак қариянинг биқинида турган чол унинг тирсагига туртди, чимчилади. Мақсадга ўт, дея шипшиди. Шундай қилмаганида хотамтойлиги тутиб кетган оғайниси ҳозироқ уйига меҳмонга таклиф этармиди. Ким билсин? Ҳар ҳолда у салмоқ билан сўз бошлаган бўлса-да, анча ҳаяжонланиб қолганди-да. Туртки-чимчилашдан ўзига келиб мақсад-муддаосига кўчди:

— Бу ерларда ота-боболаримиз, бобо-ю бобокалонларимиз умргузаронлик қилиб келишган. Ўт ўрганлар, мол бэққанлар. Расм-русум, одат-удумларини қилишган. Юрт тутишган. Энди биз ҳам юртимизни невара-чевараларга қолдирар фурсат етди. Бу ерда нималар бўляпти, келгусида қандай ўзгаришлар... билгимиз келади... Одам сўзлашиб топишади, йилқи кишнашиб топишади, дейишган...

Оқ қалпоқчали аввалига рўйхуш бермай турди. Гапни айлантирди. Кетмону таёқдан бошқасини билмаган-кўрмаган бобойлар ниманиям фарқи-сарқига борардингизлар, ҳукумат қиладиган ишини энди сизлар билан ҳисоблашмагани қолувди, дегандай қилди. Аксига олиб, чоллар кўп ҳам улар ўйлаганчалик эмас эдилар, кетмону таёқдан бошқа кўп нарсаларни ҳам кўрган эдилар. Ҳатто, кўп жаҳонгашта, уч-тўрт марта уйланиб, уч-тўрт марта ажрашган чол ҳам бор эди улар орасида. Бу қургур чол маржа аёли билан қўйди-чиқди бўлгач, уям тек турмаган, закўнлашган, не-не муқаддас даргоҳларнинг остонасида рангу рўйини сомондек сарғайтирган эди. Оқ қалпоқчали, хайрият, хаёлига келган дастлабки фикрида қаттиқ туриб оладиган худо урганлардан эмас экан, чолларнинг рафторидан анойилардан эмасликларини билди. Уни яккаш ажаблантирган нарсаям шу — нега буларнинг анойи эмасликлари бўлди. Уйдаги гап кўчага тўғри келмас экан-да, деб ўйлади, шаронт тақо-

зоси билан иш юритиш кераклигини фаҳмлади. Маҳкам туришибди. Ерга ўтириб, чолларгаям ўтиринглар, деди. Юзма-юз бўлишгач, муддаога кўчди, бу ерда қандай ишлар қилиниши мўлжалланганлигини айтиб берди.

Бу икки тепаликнинг оралиғи жуда катта сув омборига боп жой эмиш. Бу иш унчалик қийин ҳам эмасмиш. Ҳў-ўв пастроқда тўғон кўтарилса олам гулистон эмиш.

— Омборга сув қаердан келади?— сўради жиккак чол.

— Булоқларнинг суви йиғилади, ҳў-ўв тоғ қорлари эриб тушади...

Ҳар уччала каттанинг ранги бўздек оқариб кетди. Вақти-соати етиб тўғонни сув уриб кетиши, қишлоқни вайрону валонгор қилиши мумкинлиги уларнинг етти ухлаб тушларига кирмаган бўлса-да, томорқаларимизга булоқ сувлари етиб бормас экан-да, дарахтларимизу, боғ-роғларимизнинг ҳоли танг бўлар экан-да, деб хавотирланишди. Меҳмоннинг кепчик юзига, маъносиз йилтиранган қисик кўзларига зимдан разм солишиб ўйлашдики, буям ҳукуматнинг топшириғини бажариб юрган бир бечора-да, ўзини катта зеб тутадими, кичик зеб тутадими — барибир хизматчи-да! Шундай экан, ундан бирон бир тайинли гап чиқишига ақл бовар қилармиди?

Лом-мим демай ўринларидан туришди, этак қоқиб, хайр-хушниям насия қилиб жўнаб қолишди. Хизматчига сухан қилишни эп кўрмаган бу якравлар кейинроқ жанжал кўтариб ижроқўмга боришди.

Ижроқўм раиси уларни обдон тинглади. «Об-бо сизлар-ей, об-бо сизлар-ей»,— дея худди ёш болани алдаб конфет тутқазаётгандек ширин сўзларни ҳадея этди. Ташвишланманглар, водопровод қуриб берилади сизларга, ишонинглар, қишлоқларингиз обод бўлади, мени айтди дерсиз ўшанда...

Чоллар ширинсўз раиснинг олдидан кўнгиллариغا сал-пал сув уриб чиқишди. Ташқарида, салқин, шинам йўлакда улар башараси чўзинчоқ, баайни тўлқинланиб тургандек сочи сип-силлиқ таралган, қора шим-костюмдаги, бўйнига хол-хол пўрим бўйинбоғ боғлаган ўттиз, ўттиз беш ёшлардаги ниҳоятда эҳтиёткор қиёфадаги кимсага тўқнаш келишди. Кимса уларга яқинлашиб, шипшиди:

— Бу гапларингизни бошқа жойларга дастурхон қилиб кўтариб юрманг-а. Уз шахсий манфаатларингиз учун ҳукуматга қарши боряпсизлар. Оқибати ёмон бў-

лади, ёмон. Қариганда жонни роҳатини ўйланглар мундо-оқ...

Кимса осмонга чиқдим, ерга кирдим — номаълум, кўздан ниҳон бўлди.

Чолларнинг ўтакалари ёрилаёзиб, бир-бирларига таҳликали, ишонқирамайроқ қараб қўйишди. Ҳаммасининг қиёфасида ягона фикр, ягона ифода зоҳир эди: «Товба! Бу қаёқдан пайдо бўлди? Ижроқўм раисининг олдида ҳеч ким йўқ эди-ку?! Қабулхонада сочи қирқилган котибадан бўлак одам қораси кўринмаганди-ку?! Наҳотки, ҳамма гапларимизни зимдан пойлаб туриб эшитиб олган бўлса? Наҳотки, шунчалик пасткашликка борган бўлса? Товба!»

Улар қишлоққа қайтишди.

Орадан кўп ўтмай, бульдозерлару экскаваторлар, самосваллару улкан КАМАЗлар икки тепалик оралиғига ёғилиб кетди. Иш қизигандан қизиди, қайнагандан қайнади. Тошу тупроқ ташиб келавердилар, ташиб келавердилар — машиналарнинг боши-кети йўқдек эди. Газеталар ҳам «умумхалқ ҳашари» тўғрисида ҳар куни хабар бериб турди.

Ижроқўм раиси тўғри айтган экан. Сув омбори баҳонасида қишлоқ, унинг ён-атрофи анча обод бўлди. Дам олиш зонаси ташкил этилди. Бу ерга электр ўтказишди — шу баҳонада қишлоққаям нур етиб келди: қурилиш материалларини аямай олиб келишди, ҳар ёғочлар — қулоч етмайди, ўзига асқотганда ҳукумат ернинг остидан бўлсаям топаркан. Майли-да, шунисигаям шукр, одамлар яшириқча сотиб олиб кам-кўстларига яратишди; янги қурилган биноларни оппоқ оқлашди — баҳонада пастқам, ўйдим-чуқур кўчаларгаям сон кириб қолди...

Санатория қурилиши билан одамлар шунча йил яшаб билмаган, хаёлларига келтирмаган нарсаларни кашф этишди: инчунин, бу ернинг оби ҳавоси камёб, топилмасмиш, қуёшига бадан тобласа неки дарди бор, фориг бўлармиш. Бу гап-сўзларга аввал ишонишмади: неча-неча йиллар нафас олиб келишган ҳавода наҳотки шунчалар ҳикмат бўлса-ю бу гўлу гумроҳлар пайқамай қолишган: ўз-ўзидан чиқиб ботиб ётгувчи, тангадек сояни минг тилло қилгувчи қуёш шарофатини наҳотки билишмаган?!

Уларнинг шубҳа-гумонларини тез орада узоқ-узоқлардан гурас-гурас дам олишга келаётганлар, ёз бўйи янги кўл қирғоқларида авратпўшгина тутган ҳолда қип-яланғоч бўлиб юришаётганлар тумандай тарқатиб юбо-

ришди. Келганлар чўпилишар, қумга кўмилиб эркагу аёл ап-аралаш ётишар, сомонга, ўтга чиққан болалар баъзан уларнинг бежо қилиқларини кўзлари ёниб узоқдан томоша қилишарди. Оппоқ баданларнинг жигар тусга кириб бораётганлиги тўрт-беш кундаёқ сезилиб қоларди.

Қишлоқнинг ўсмирлари энди бошқача бўлиб қолишди. Кечқурун китоб ўқиш, меҳмонхоналарда айтиладиган термалару достонларни тинглаш ўрнига санатория танцахонаси-ю кинохонасига чопадиган бўлишди. Энди улар ярим тунларда ўзларига аллақандай ўткир атиру аёллар исини юқтириб қайтишарди.

Йиллар ўтаверди. Қишлоқ ҳам, уларнинг одамлари ҳам таниб бўлмас даражада ўзгарди. Сув ҳар йили, ҳатто баҳор пайтидаям тўғоннинг ярмигачаям келмасди. Бу йил ёгин-сочин сероб бўлди...

Уша тун Беркинбойнинг ўғли эндигина кинодан қайтганди. Саёқ боланинг бир кунни таёқ ейишини ўйлаб ота ичида кимлардандир домангир бўлиб сўкиниб ётарди. Ўғлиям аксига олиб етиб келгунча шилтан шалаббо бўлган, башарасига қараб бўлмас, оёқларидан мадор кетганми, ишқилиб, қалт-қалт титрарди.

Беркинбой ўгирилиб, тарс-турс довул урилаётган дераза ойналари томон қараб олди. Довул кучайгандан кучаяр, ташқарида бирор нарса ни на кўриб, на ажратиб бўларди. Беркинбойнинг кўзи илинди...

Субҳи козибмиди, субҳи содиқмиди — буниси аниқ эсида йўқ, у еру кўкни ларзага солгудек гумбурлаган садодан уйғониб кетди. «Момақалди роқм-ей», — деб ўйлади саросима ичида.

Бироқ бу даҳшатли овознинг аввал чақин чақиб, кейин қалдирайдиган момақалди роқ товушига сираям ўхшашлик жойи йўқ экан. Ташқарида ит шундай англай бошлабдики, асти чидаб бўлмас экан унинг нола-сига...

Бу орада хотини, ўғли уйғониб қолибди.

Уйлари худди қайиқдек чайқалиб, сурлиб бораётганмиш. Пишиқ-пухта қурилган синчлик уйининг деворлари уваланиб тушиб, улар яхши қоқилган полнинг устида қолишибди. На ҳовлидан, на кўча-кўйдан ном-нишон қолганди. Атроф лойқа, бўтана сув... Қайларгадир оқи-зиб кетаётибди уларни...

Ўлкан кўлнинг айрим-айрим жойларидан қишлоқ нишоналари, дарахт учлари элас-элас кўзга чалинарди. Хотини чинқириб ҳушидан кетибди.

Беркинбойнинг уйи қиямаликда экан. Унинг баъзи қўни-қўшнилари дуч келган нарсаларга ёпишиб олишганмиш. Оқиб бораётган бўчканинг устида ички кийимдаги кимса ўтирганмиш. У оқ кўйлак, оқ иштонда бўлгани учун арвоҳнинг ўзгинаси эмиш. Фақат арвоҳ чирқираса, у телбаларча қийқирарди:

— Хонумоним куйди! Сандиқларим оқиб кетди! Ярим миллион бор эди! Ярим миллион! Бутун дунёни сотиб олишга етгулик эди! Емай-ичмай, югуриб-елиб тўплаганларим эди! Во-о белимнинг қуввати, во-о кўзимнинг қораси...

Бўчка қурғурнинг эса парвойи фалак эди, гўё бу сайру саёҳат унга жуда маъқулдек, анчадан буён шуни кўтиб зориққандек тўлқинлар узра чайқалиб-чайқалиб борарди.

Том устидаги ўттиз, ўттиз беш ёшлардаги кимса бўйинбоғини ҳадеб уёқ-буёққа суриб сувга тикилади, холос. Чамаси у ухлагандаям бўйинбоғи ечилмасди. Унинг қўлида қармоққа ўхшаш қандайдир асбоб.

— Қўшни,— деб зорланарди Беркинбойга у.— Усти қизил папка кўрсангиз бир илож қилиб қўлга киритинг. Сизни тақдирлайман! Унда қимматли маълумотлар бор эди. Ун беш йил мобайнида йиғилган маълумотлар, Улар оқиб кетса мани ўлди деяверинг, душманларимни кунни туғади...

У гапини тугатар-тугатмас сув юзасида қалқиб-қалқиб келаётган қандайдир қизғиш нарсани кўриб қолди-ю, ўзини ғоввослардек ўша томонга отди...

Тушга бориб селнинг шиддати сал пасайди. Сув босган ҳовлилар, уйлар, молхоналар кўриниб қолди.

Осмоннинг турқи шундай важоҳатли эдики, қоп-қора булутлар ҳарсиллаб, ҳансирагандек кезинишар, бир-бирларига чирмашар, уфқ қон сачрагандек олуда тусга бўялганди.

Ўша тун тўғонни сув кўтариб санаториядан номнишон қолдирмаган, қишлоқниям вайрон қилганди кейинчалик маълум бўлишича.

Кечки пайт далага қочиб кетган ёинки ўша ерда ўтлаб қолган битта-яримта сигирлар, итлар қишлоқ томон дийдираганча қайтиб келишаётганда қишлоқ аҳли бу ердан тугунча кўтариб, қоп елкалаб чиқиб кетишаётганди.

Одамлар сигирлар-у итларни шохидан, бўйнидан чилвир билан боғлашиб судрашар, мажбурлашар, бу жониворлар маъраб, акиллаб ортга тисарилишар, қиш-

лоқни тарк этишни ишташмасди. Шохлари қайрилган, қорни ичига ботиб кетган, кўзлари шоҳкосасидан сапчиб чиқаёзган каттакон ола сигир узоқда бузоқ бўзлаганини эшитиб эга-пегасини ўша томон судраб кетмоққа шаҳд қиларди...

Итлар лойқа босган катаклари атрофида ғингшиганча айланишар, кўкка қараб улишар — яратгандан мадад-имдод кутаётгандек эдилар. Ҳаммадан ажабланарлиси шундаки, бу чоғда бир-биридан ҳадиксираб, қочиб юрадиган жонзодлар ҳам айқаш-уйқаш бўлиб кетди — уларнинг муштарак жиҳати аён бўлиб қолди, қайғунц, аламни, ғуссани парранда-ю, даррандаларнинг, одам боласининг кўзлари бир хил тарзда аён этаркан.

Одамлар... Улар ҳеч нарсага қарашмасди, зеро ҳамма нарсанинг кули кўкка соврилиб бўлганди. Улар ҳеч нарсага эътибор беришмасди, эътибор берадиган нарсанинг ўзи қолмаганди. Кўч-кўронларини ортмоқлаганча ҳар ёққа тарқаб кетишарди.

— Ё тавба! — беихтиёр хитоб қилди Мирзо бобо.

— Рост, рост! — шоша-пиша бош силкитди Беркинбой гўё чолнинг бу гапларига ишонмаслигидан қўрқиб кетгандек.

— Қишлоқларингизни обод қилиш шунчалик қийинмиди? — Беркинбойга ҳам ачиниб, ҳам кўнглида аллақандай нохуш ҳис уйғониб сўради Мирза бобо.

— Обод қилса бўларди чамаси... — Беркинбой бош эгди.

— Унда нега... — чол чайналиб, сўзининг давомини ичига ютди.

— Билмадим, — деди Беркинбой юзида аллақандай ғуссали ифода зоҳир бўларкан, — у юзига атай шундай ифода бераётганлигини чол пайқамай қолди. — Кўпчилик одамлар иш юзасидан келиб туришганди қишлоғимизга. Даставвал улар ўз юртларига қараб жуфтакни ростлашди. Кейин-кейин қолганлар...

— Ҳозир ҳеч ким йўқми у ерда?

— Кекса бир чол қолди.

— Ёлғиз ўзинми?

— Сал нақароқ бўлиб қолган, — Беркинбой кўз қисиб, бош бармоғини пешонасига нуқиб кўрсатди, — мен ёлғиз эмасман, деб айтибди, кетайлик бу ердан деган қариндошларининг таклифларига кўнмай. Болаларимнинг қабрлари ёнимда, дебди. Учта ўғлини қабристонга элтмай ҳовлисига кўмибди. Тўртинчиси — кенжатоин,

эркатойнинг лоши топилгани йўқ эди. Чол унгаям қабр қазиб, қабрни очик қолдирган...

— Бечора...— хўрсинди кўз ёшларини тиёлмаган Мирза бобо, чолнинг аҳволини кўз ўнгига келтириб унга дил-дилдан ачинаркан.

Беркинбойнинг оғир таассурот қолдирувчи ҳикояси Мирза бобонинг юрагини далва-далва қилиб ташлади. У чидамай «Майли, Беркинбой, начора, тақдир экан», дея меҳмонга тасалли бериш асносида гапдан тўхтатди, тўхтатмаганида, чамаси, Беркинбой ҳали хийла сўзламоқчи, ўзининг ровийлигу воизлик борасида ҳам камолотга етганлигини намойиш қилмоқчи эди.

— Сиз эртага раиснинг олдига кириш, — маслаҳат берди Мирза бобо Беркинбойга. — Айтиш, тушунтириш. Шундоқ-шундоқ денг. Маъқул тушсангиз томорқа беради. Маъқул тушмасангиз... Раисимизнинг феъли ҳуйи хўп қизиқ... Айтганча, бола-чақалар серобми?

— Аёлим, ўн олти яшар ўғлим бор. Тоққа, бир кишиникига ташлаб келганман. Аниқ жойга қўноқласам хабар бераман дегандим. Кўзларни тўрт бўлиб кутишаётгандир...

— Э, шундай демайсизми. Албатта кириш раисимиз олдига. Довруғингизни эшитиб келдик, паноҳгоҳимиз бўлинг, деб айтиш, қаноти остита олади. Мен кафил. Хўп қизиқ феъли ҳуйи бор-да... Ўзим билан бирга ишлаб юрарди. Беш-олти йил бурун пронтда бирга бўлган ўртоғи райкўмга котиб бўлиб келди-ю раисликка тайин қилди. Ишляпти балодай...

Беркинбой мийиғида илжайди. Лаби кунжидан туртиб чиққан кирланган тиши кўриниб кетди.

Мирза бобонинг келини буғланиб турган қовурдоқ келтирганида чолнинг кўзларини жиякларни қизарган, иштаҳаси батамон бўғилганди. Меҳмон уялмасин, деб чўқиниб ўтирди. Беркинбой қовурдоқни пок-покиза туширди. Чой ичиб терлади, маза қилди. Сўнгра супага чиқиб ётишди. Мирза бобо анча маҳал ухлолмади.

Юлдузларга, сомон йўлига термулиб ётди. Э-ҳе... қанча сувлар оқиб ўтибди, назарида қўл узатса етгудек болалиги билан ҳозирги боболиги оралиғида. Ушанда ҳам шундай: юлдузларга, сомон йўлига термулиб ётишни яхши кўрар, ўсмирлик тушларида учи-иб, учи-иб кетарди...

— Мен учдим!— пичирларди тушида. — Кенг осмон бағрида юлдузларга, ойга ёндош учдим...

Кечаларнинг ўз ҳиди бўларди. Сукунатнинг ўз садо-

си бўларди. Ана шу ҳиду садолар-ла учарди у, уча-
верарди...

Э-ҳе...

Энди билса, бу юлдузлар не-не замонларни, не-не тақдирларни, қисматларни кўриб келяптики, уларни бир муштипар одам, айниқса, мундай мушдек тугилиб ётганида тасаввурига сиғдиролмайдди. Юлдузларга ёндош учаётганлар қаторида юлдузлар остида фаҳш ботқоғида судралаётганлар, кечалар ҳидини бадбўй ислари билан булғатаётганлар қанчадан-қанча...

Фалак — раҳмдил!

Фалак — беомон!

Раҳмдил ва беомондир ул!

Бандаларнинг фалак сари яқинлашуви, юлдузларга ёндош учишлари, юраклари эзгулик ва севгидан лим-мо-лим тўлганлари бисёр жойда раҳмдил ул!..

Мирза бобо хаёллар оғушида эди.

Беркинбой эса кўрпа қатига кирган заҳотиёқ қаттиқ уйқуга шўнғиганди.

IV

Беркинбой то қуёш кўтарилиб, супа четидаги оқ толнинг сийрак барглари орасидан ўткир ёғдуларни кўзга тушмагунча қимир этмади. Кўзи қуёш нурларидан қамашгандагина уйғонди. Бу маҳал Мирза бобо қувур оғзидаги кеча ўзи бостирган чимни олиб ташлаб, сувни томорқасига ўнгариб келишга улгурган эди. Улар биргаликда нонушта қилишди. Сўнг унинг Мирза бободан сўраган дастлабки нарсаси сартарошхона бўлди.

— Э, бизди қишлоқда сартарошхона нима қилсин?— деди чол аллақандай ғайри табиий тарзда илжайиб.— Соқолли ўстириб юраверамиз супургидай қи-иб... Мабодо, борди-ю сизга жуда зарур бўлса, ҳақиқатдан ҳам соқол ўстириб юрмаган бўлсангиз, иложини қиламиз, устара топамиз...

Чол шундай деб ўрнидан турди. Лапанглаб уйдан чиқди. Хийла фурсат йўқ бўлиб кетди. Синиқ ойнак, устара олиб чиқди.

— Мана меҳмон, ҳозир илимлик сув келтирамиз...

— Ташқарига чиқа қолай, — Беркинбой энгагини қаший туриб чолга хижолатомуз қаради.

— Э, йўқ-йўқ!— Мирза бобо шоша-пиша унинг елкасидан босиб қўйди.— Шу ер яхши. Ойнакни танча устига қўйинг. Мана бундай. Ҳа-а, яхши. Мен ҳози-ир...

Беркинбой ссқолини қиртишлаб, обрезада бет ювди. Одамбашара бўлиб қолди.

— У-ҳў!— завқланди чол.— Биноийдек экансиз-ку!

Беркинбой колхоз идорасига борадиган йўлни астойдил сўраб-суриштириб олгач, чол билан хайрлашди.

Беркинбой-ку Мирза бобонинг алмисоқдан қолган ҳовли эшигини зўр-базўр очиб ташқарига чиқаверсин, биз атрофи жавонбимизга бир қараб олайлик.

Мирза бобоникига тунда меҳмон келиб тушганлиги ўша заҳотиёқ қишлоқ аҳлига аён бўлганди. Айни дамда хотин-халажлар девор тирқишларидан мўралаб туришар, болалар муюлишларда, эркаклар эса кўча четларида ҳозир нозир эдилар. Меҳмоннинг не муроду мақсадда келганлиги уларга ноаёнлиги боис юриш-туришиданоқ дилидагини билиб олмоқчидай зингил солишга чоғланишган эдилар.

Ҳамманинг нигоҳи сергак тортди.

Беркинбой тупроқранг тахта эшикдан чиқди.

Бошқа одам бу чоғда ниначининг минглаб кўзларидай нигоҳлар таъқибини ҳис этиб, эс-ҳушини йўқотиб қўйишнйам ҳеч гап эмасди. У эса ҳеч нима бўлмагандек, парвойи фалак, айиқ юриш қилиб кетаверди.

Дарвоқе, ниначининг орқа-олди-ю ён-атрофини бемалол кўра оладиган йигирма мингдан зиёд кўзчалари бирлашиб ягона кўзни ҳосил қилганидек, ҳозир девор тирқишларидан, муюлишлардан, йўл четларидан мўралаб туришган кўзлар ҳам ягона нигоҳни ташкил қиларди.

Беркинбой узоқлашниши биланоқ уч-тўрт бош дарров бир жойга бирикиб, тахмину гумонларга лиқ тўла фикрларни бири қўйиб, бири айта бошлади:

— Юриш-туришидан туппа-тузук одам кўринади.

— Ғирт муттаҳам десанг-чи.

— Ниманки бўлса меҳмон шаънига яхшимас биродарлар.

— Ҳа-а, меҳмон атойи худо!

— Сиз шундай дейсизу ниманиям билардингиз...

— Ярим йил шаҳарда юрганиннга ҳамма нарсани билиб қолдингми?

— Тор феъл бўлманглар. Дунё кенг, етиб ортади ҳаммага.

Узи бонс қанчадан-қанча гап-сўзлар қўзғалганидан мутлақо беҳабар Беркинбой раис ҳузурига шошилмай-ошиқмай, ширин-ширин ўй-хаёлларга ғарқ ҳолда кетиб борарди.

У раиснинг идорасига етай деганида ённки унинг қабулига кирганида — бу ёғи бизга қоронғу, каромат-ғўю бахши кампирлар Момо Улоқсиз ҳам дарров Нисо ачаникида йиғила қолишди...

V

Подачи ташлаб кетиши лозим бўлган Момо Улоқнинг шивирини эшитмай турибоқ кампирларнинг Нисо ачаникида йиғилганликлари ҳеч кутилмаган ҳориқулод ҳодиса эдики, бундай ҳоллар ўз-ўзидан шунчаки рўй бермаслиги табиий.

Ҳар галги тўкин-сочин дастурхонда тош метинга айланиб кетган чапати-ю ток баргидан жўмраги учган чойнакка дамланган илимпилқ чой уларнинг ғазабларини қайнатиб юбораётган бўлса-да, шовқин кўтармай, жим-дим ўтиришга, мезбонга уни опке, буни опке, деб амру фармон беравермасликка маҳкум эдилар. Одатан тиллари эшилиб, фикрлари чақнаб турадиган кампирлар шалвирашган, боқишлари сўниқ, уларнинг ҳар бири ўртада асосий нарса — Момо Улоқнинг йўқлигини дил-дилдан, наннки дилдан, ошқозон пучмоқларидан ҳам ҳис этишиб, ичларида подачини энг тилга олиб бўлмайдиган сўзлар билан ҳақоратламоқда эдиларки, бу сўқишлар бутун бир шаҳарга етиб ортарди.

Аксига олиб, Нисо ача ҳам тумсайиб олган. Араз қилгани тайин.

Кампиршоларнинг машваратлари мисли кўрилмаган даражада зерикарли, файзсиз ўтмоқда эди. Бенхтиёр улар юқори идора мажлисида ўтиргандек ҳис эта бошлашди ўзларини.

Қаромату башоратлари ҳам шу бонс баайни баланд минбар ортида туриб сўзланаётган нутқдек ноаниқ, ишонарсиз эди.

— Эшитишимга қараганда, — кампирлардан бири гап бошлар-бошламас дарров тимирскиланиб қолди. Нимчасининг ич чўнтагидан базўр битта туршак топиб, чанг-чунгини артиб ўтирмай, оғзига ташлаб юборди, лунжи гўлгач анча равон сўзлай кетди. — Эшитишимга қараганда, у Мирзавойга шу ерда қолиш нияти

Борлигини айтганмиш. Ҳо-ой, шамол бўлмаса дарахтнинг шохи қимирламайди. Қаллангизни сарак-сарак қилиб мани гапимни номаъқулга йўймоқчи бўлаверманг...

— Мани бошимни ўзи қалтироғи бор,— деди мушдеккина боши соат капгиридек тебраниб турган кампир шартта унинг сўзини оғзидан юлиб олиб.— Гапингиз маъқулми, номаъқулми — қайдан билай. Бир косагина атала бўлсайди деган ўйга берилиб кетибман...

— Э, ҳали сиз эшитмайдиган бўлиб қолганмисиз?— униси ачитди.

— Ўзимга кераклисини эшитаман,— буниси дуч келган жойдан узиб олди.

— Биззи гапимиз керакмас экан-да,— чирсиллади униси туршакни жаҳл билан у лунжидан-бу лунжига ўтказаетиб.

— Қўйинглар-ей!— пойгаҳда ўзини елиб ўтирган кампиршо уларга зарда билан бир-бир қарагандики, катта жанжал оловини ёқишга шайланганлар даров мум тишлагандек жимиб қолишди. Бу ҳол зардалисига маъқул келди, кемшиқ тишларини кўрсатганча, илжайиб қўйиб оқимни яна асл мавзуга бурди.— Таппи-ю тезакдан бўлак ҳеч вақо бўлмаган қишлоқда қўноқлашиб қолишга бировнинг кўзи учиб тургани йўқдир?

— Билиб бўлармиди...

— Нега таппи-ю тезак дейсиз? Олма, ўрик, ёнғоқ, анорларимиз-чи?

— Мева-чева вақтинчалик неъмат.

— Қадами ёқса йил файз-фитрли келади,— ҳатто кўзлари билан фол очиб ўтирган кампир бу гапни шундай оҳангда айтдики, йилнинг қандай келиши унинг ўзигагина боғлиқдек ҳамма ўгирилиб қаради...

... Беркинбойнинг қадами ёқиш-ёқмаслиги бу ерда қолиш-қолмаслиги билан боғлиқ эканлиги ойдек равшан. У юраги дук-дук урганча раис хонасига яқинлашди. Бир зум ўзини ўнглаб, нафасини ростлай бошлади.

Алоҳа, раис ҳам унинг келганини эшитганди. Будённийга тақлидан қўйган мўйловини асабий ҳолда бураб-бураб, қон томирлари тўрлаган қип-қизил юзи кўпчиб кетиб, тор манглайда совуқ тер томчилари йилтираб, ҳаяжоннинг зўридан бўғриқиб нуқул хонада уёқдан-буёққа, буёқдан-уёққа бўзчининг моксидек бориб келарди. Баъзан Уратепаннинг манамаи деган устасига махсус ясаттирган маҳобатли курсига беҳол чўкар, кутар... қиёфасига жиддий тус бермоқчи бўлар, хуноблар, сабри чидамай яна туриб кетарди. Раисни ҳамма-

дан кўп ташвишга солган нарса — келган одам ортимдан қўйилган ҳукумат кишиси эмасмикан, деган бежо хаёл эди...

Эшик очилди.

Раис столга қапишганча қотиб қолди.

«Мумкинми?»— одам товуши эмас, худди чала дамланган шарнинг ҳавоси чиқаётгандек ожиз, нотавон сас эшитилди.

Сония ўтмай ўша тирқишдан жуҳудона ўсиқ қошлар, арманона узун бурун, хулласи калом, чўзинчоқ бош кўринди.

— Кириг, кириг! Бемалол!— деди раис шоша-пиша. У шу топда ажабланиши кераклигини, бироқ ҳеч ажабланмаётганини алам билан ўйлаб, совуқ терлади.

Меҳмон хонага кирди.

«Э, менга эгилиб салом берапти-ку?»— ўйлади раис суюниб, вужудини одатдаги ҳузурбахшлик эгалларкан.

Бир зумдан сўнг бу қувончи беҳудалигини англади. Келган кишининг сохт-сумбати табиатан шундай яратилганига ишонч ҳосил қилди.

Беркинбой хонага кирган заҳотнёқ раис кечадан буён чекаётган ташвиши беҳудалигини сезди. Энг муҳими, энг кераклиси шу эди. Бежо хаёлни миясидан чиқариб ташлаб қушдай енгиллашди. Енгиллашгани боис меҳри ийиб, уни ўзи ўйлаганидан чандон яхшироқ қабул қилди.

— Исмингиз?— сўради шундаям ўзини билмасликка олиб, сир бой бермай. Ҳолбуки, бу шўрингга шўрва тўкилгур исм подажойда қайта-қайта такрорланавериб кўчалару ҳовлиларга илондай ўрмалаб тарқаб кетганди.

— Беркинбой,— деди Беркинбой.

— Яхши, яхши, Беркинбой,— деди раис бу гапни салкам меҳмон билан бир вақтда айтиб юбораёзиб.— Қани, ўтириг...

Беркинбой пойгаҳдаги стулга чўкди.

— Биздан бирор хизмат лозим бўлса бемалол...— раис унинг шахсиятига тегишли саволларни беравериб чўчитиб қўймаслик, шу асно ўзларнинг меҳмоннавозлигу одамгарчилик одатларига путур етказмасликка уриниб Беркинбойга мулойимгина, силаётгандек қаради, мўйлови ҳам ортиқча юкдек пастга шалпайиб тушиб салобатини йўқотди.

— Уч кундан бери юрт излайман,— деб, Беркинбой Мирза бобога айтганларининг айримларини сўзлаб берди.

— Бай, бай!— раис бош чайқади.— Оғирчилик кўрибсиз биродар, оғирчилик кўрибсиз! Парво қилманг, ҳаммаси ўнгарилиб кетади, парво қилманг. Бизди колхозга келинг қўйинг. Ўнгарилиб кетади ҳаммаси. Касбу корингиз бәрдира...

Беркинбой бош эгди. Қўллари хиёл титрашидан раис пайқадики, у тўғри келган ишни қилиб кетаверган, бирор касбнинг этагидан атайин тутмаган.

— Чойхоначилиқка қалайсиз?— Раис идоранинг олдида янги қурилган чойхонага муносиб киши тополмай сарангроқ юриб эди, хаёлига туйқус шу келди.

— Бўлади...— Беркинбой ноиложликдан унинг таклифини қабул қилаётгандек бошини хиёл кўтарди.

— Яхши!— деди раис.— Эскироқ бир уй бор. Қимсасиз ҳовли. Эгаси ўтган йили қазо қилганди. Янги туғилгандай бўлиб кетди шўрлик. Уёқ-буёғини тузатиб оласиз. Ёрдам берамиз.

Раиснинг кайфияти анча кўтарилди. Колхозчилару идора хизматчиларига «эшик ташқаридан беркитилсин!»— дейдиган одатини тарк этиб, меҳмонни ҳовлигача кузатиб чиқишга чоғланди. Беркинбой деганлариям тасқарадек кўринса-да, бало экан. Мулозиматни ўрнига қўйди. Раисни олдинга ўтқазиб, ўзи кейинда юрди. Остонадан ўтишаётганда чаққонлик билан унга етиб олдида, елкаси оша чўзилиб нақ қулоғига биров эшитиб қолишидан кўрққандек:

— Раҳмат,— дея шипшиди.

Раис ўгирилди.

Беркинбой кўзлари чақнаб, ранги оқаринқираган, иситма чиқараётган каби қалт-қалт титрарди...

Раиснинг «ҳа» деганда бузилавермайдиган кўнгли алланечук бўлиб кетди.

— Қўйинг, Беркинбой,— деди ҳижолатпазлик билан терс қараб,— шунча кўргиликларни бошдан кечирган кишига ёрдам бериш фарзимиз. Ҳа-а, фарзимиз. Биз кимлармиз — биласизми; биз қайси жамиятнинг фарзандлари — биласизми? Одам ёмон кунларга ҳам, яхши кунларга ҳам ўзини тайёрлаб бориши керак. Шундай қилмаса қоқилади... Қоқилса, қайта ўнгланиши қийин. Бот-бот эслатишади — сен қоқилгансан дейишади, бирор яхши иш қилиб қўйсанг ҳам, афсус, қоқилгансан-да, йўқса, бу ишнинг билан кўтарилиб кетишинг мумкин эди, дейишади.

У яна чамаси қайдандир эшитган, суҳбатга алоқаси бўлса-бўлмаса такрорлайверадиган доно фикрлардан

бир қанчасини баён қилиб, Беркинбойни қишлоқ совети идорасига бошлаб кирди.

Тумса эгаси қазо қилиб қаровсиз қолган уй-жой, ҳовли Беркинбой номига хатланди.

У бир киши билан ҳовлини бориб кўрди: «Бинойи!»

Кўч-кўронни юклаб келгани раисдан машина сўраб олди-да, жўнаб кетди.

Икки кундан сўнг қайтди.

VI

Беркинбой қайтгач, соатини тополмай, қаерга қўйганлигини эслолмай хунобланиб юрган раис чойхонага кириб сўрилар топ-тоза супурилганига, саранжом-саришталикка нигоҳи тушди-ю, қулфи-дили очилиб кетди.

Қўлида обдаста, елкасида оппоқ сочиқ — Беркинбой унга пешвоз чиқди.

— Келинг, раис бува! Хуш кўрдик!— деди кўзларига, юзига қуюқ муте ифодалар зуҳурлантириб.

— Офарин, Беркинбой!— Раис у қуяётган илиқ сувдан обдаст олди, мақтади.— Бу ишингиз дуруст Бажо!

— Йўқ-йўқ, ҳали бажомас-бажомас!— шоша-пиша такрорлади Беркинбой.— Ишни энди бошладик. Кегин кўрасиз, омон бўлсак, кегин кўрасиз — жаннатга айлан-тириб юборамиз, жаннатга-а!..

Раис анграйиб қолди.

Янги чойхоначи атрофида гирдикапалак бўлганча бурчакдаги хосхонага бошлаб кирганида эса адон тамом бўлди.

Астари тигиз қавилган шоҳи кўрпачалар тўшалган, пар ёстиқлар устма-уст тахланган. Гард юкмаган оқ дастурхонини турфа нозу неъматлар безаган.

— Э, яшанг!— беихтиёр хитоб қилди бунчалик бўлишини хоби хотирига келтирмаган раис.

— Бундан кегин тушликни шу ерда қилаверасиз,— деди Беркинбой у ўтирган чоғида тиззаси устига билдирмайгина сочиқ ташлаб қўяркан.— Ишингиз оғир. Қанча одам кирди олдингизга — гапирасиз, тушунтирасиз. Тушунмаганига қайта-қайта гапирасиз, толиқ-қанмисиз-толиқмаганмисиз — қараб ҳам ўтиришмайди. Мундо-оқ ўзингизгаям қаранг-да энди-и... Оёқни узатиб дам олиш ҳам керакми-йўқми?

— Маъқул, маъқул!— Беркинбойнинг ичи ачиётгандек, куюниб-куюниб сўзлашларидан раиснинг оғзини

таноби қочди, ҳақиқатдан ҳам катта ишни дўндиргандек талтайди.

Беркинбой седанали нонлардан ушатиб, уни дастурхонга қараб ўтиришга қистаркан, чойнакни олиб ўрнидан турди, тавозе билан сўради:

— Ҳинд чойиданми, тўқсон бешдан?..

— Тўқсон беш... топилса агар...

— Топилади, топилади,— Беркинбой қийшанглаб, ялпизланди.— Сиздек одамга топилмаса кимга топилади.

У кўз очиб юмгунча чой дамлаб келди. Ўзи сўрининг қирғоғига чўкди. Чой қайтараркан, ўз-ўзинга гапирётгандек деди:

— Вақти-вақти билан қуролдошингиз келсалар бир оғиз шипшитиб қўйинг, бас. Энг тоза неъматлардан муҳайё қиламиз... Яйраб, дам олиб кетасизлар.

— Қайси қуролдошим?— Раис унинг қўлидан пахта гулли пиёлада чой оларкан, сўради.

— Катакон борлар-ку!— Беркинбой бош бармоғи билан шипга ишора қилди.

— Э-ҳа!..— Раиснинг юраги шиг этиб кетган бўлса-да, билдирмади.— Биз у билан фронтда бўлганмиз...

Оқаринқираганча Беркинбойга симрайиб қаради. Чойхоначининг негадир илжайиб қўйганлиги раиснинг кўнглида шубҳа-гумон оловини алангалантирди.

«Ё билармикин?— ўйлади дили хижиллаганча.— Шунчаки ўсмоқчилаяптимикин?..»

Беркинбойнинг чеҳрасида ҳеч қандай ўзгартиш сезилмади. Дарвоқе, раиснинг райқўм котибига ўша фронтда кўрсатиладиган ёрдамга ўхшашроқ арзимаган нафи текканлиги рост. Азбаройи, у воқеанинг айтгулик жойи йўқлигидан фронтни ўзи ўйлаб топган, узоқ умр кўришларининг асл сабабларидан бири кўп нарсаларни унутиб юбориш, эсда сақлаб қолавермаслик бўлган тепаликлар «шундай бўлган бўлса бордир-да,» деб қўя қолишганди. Бора-бора уйдирмасига раиснинг ўзини ишониб кетган, шу ҳақда сўзлаганда юзини мунг эгалларди...

Аслида...

Раис буваям эл қатори оддий одам эди. Баъзи хислатларини истисно қилганда, албатта... Ўрни келганда, агар шундай қилиниши лозим кўрилса, у энг яқин оғайнисига ҳам панд бера олар [балки, шунинг учун яқин дўсти йўқ эди] кўзларидаям ғалати ёлқинлар жилваланиб қолар— бу унинг келажаги ё остин-устун ёинки

порлоқ бўлиб кетишидан далолат берарди. Атай қилин-
гандек у катта шаҳарда тайинсиз ўқишларда ўқиган,
тайинсиз ишларда ишлаб пишиганди. Шундай кимса те-
паликлардай тўпорилар орасида яшардики, бу унга
сувда сузган балиқдек эмин-эркин ҳаракат қилишга им-
кон туғдирарди.

Уша куни бетиним ёмғир ёғди.

Кечга яқин тинди. Суроб уйининг орқасидаги йўлни
текислаб қўймагани боис ҳалқоб-ҳалқоб сув тўпланиб
қоларди. У уйининг тағзаминига заҳа етмасин деб кет-
монни кўтариб чиқаётиб ниманингдир гувиллаётганини
эшитди. Қадамини тезлатди. Чиқса «Волга» экан.

Нақ райкўм котибиники. Кўлмакка тиқилиб чиқол-
маётибди. Орқа ўриндиқда каттакон... ялпайиб ўти-
рибди. Ялпоқ юзи буришиб кетган — хуноб бўлаётгани
аниқ.

Суроб шоша-пиша шох-шаба кўтариб чиқди. Улар-
ни машина филдираклари остига ташлади. Кўлмак фил-
диракларнинг айланаверишидан анча чуқурлашган экан.
Машинанинг чиқиб кетишга кучи етмади.

Суроб уйга кириб қўнишиб ўтирган бола-чақалари-
ниям ҳайдаб солди: «Чиқинглар-ей, ўтирмай ҳар нима
бўлгурлар. Уй ортида бахт қуши тиқилиб ётибди-ю бу-
ларнинг... Турларинг баринг. Ҳо-ой бола, ётафон касали
текканми сенга, қимирласанг-чи. Шамоллаган бўлсанг
шамоллабсан, ёзилиб кетади... Сен уй-пуйларни супуриб
тур, алвастига ўхшамай ўл...»

Уларни турнақатор қилиб етаклаб чиқди. Итарла-
ринг, деди. Ун-ўн бир яшар қизчаси лойга киришга бо-
тинолмай жунжикиб турганди, унинг ҳам қўлидан суд-
ради: «Буюқ ургандай қалтирамай ўл, хода ютгандай
қаққайиб турганингга кўзлари тушиб қолса нима дей-
дилар, нималарни ўйлайдилар...»

Кимсан — райком котибининг нақ ўзлари орқа ўрин-
диқда савлат тўкиб ўтирса-ю, бу нобакор норасида лой-
дан қўрқса шу маҳал.

Ҳаммалари машинанинг ортидан, икки ёнидан ти-
ришиб-тирмашиб итаришяпти. Машинада ранком котиби
денг. Уйлашгаям қўрқади киши. Кўзларини хиёл юмиб
олганлар. Хайрият, тушмаяптилар. Ҳаяжондан Суроб-
нинг оёқлари титрайди — қалт-қалт; гапиришга мажол-
ли йўқ — тилига калолат келганча қотган, шундаям ку-
чининг борича итаряпти, итаряпти...

Ахйри машина кўлмак ичидан отилиб чиқди. Суроб
бўларича бўлганига қарамай, райком котибини ялпиз-

лана-ялпизлана уйга бир қадам ранжида қилишга, бир пиёла сариқ сувидан бош тортмасликка ундаб таклиф қила бошлади.

Бундай фидойи одамнинг суханини ерда қолдирмай дебми, хурсанд бўлиб кетганиданми, узоқ йўл босиб очиққаниданми — ҳарқалай, уям Суробни кўп ялинтирмай кўнди.

Кўнди! Ҳозир машинадан тушади-ю...

Бу қандай гап? Уй соҳиби ҳамон титрайди денг. Ялпизланади, қийшанглайди, минг мақомга солади ўзни.

Хайрият, битта ҳисори қўйни бўрдоқига боқиб қўйганлиги. Асқотди. Меҳмон остонадан ичкари ҳатлар-ҳатламас тўрт оёғи бир жойга куллуқланган бўрдоқининг бўйнига Суроб пичоқ тортиб юборди.

Меҳмон кўз қирғи билан у томонга мамнун қараб қўйди. Пайқади. Суроббек дўппини осмонга отаверсалар бўлади.

— Одамларимиз жуда яхши яшашади-да,— анча кайфи тарақ райком қотиби кейинроқ, улар бир-бирлари билан танишишиб, пар ёстиқларга ёнбошлаб ётишганда, тишини доимо ён чўнтагига солиб юрувчи тиш кавлагич билан чўқиლაётиб, кекира-кекира сўзлади.— Қайси уйга кирсанг қўй сўйишади. Тўқин-сочинлик. Масалан, мана шу мусаллас бўлмаганида бир парча гўшт ҳам кетмасди. Ана шундай бизнинг замон. Ҳатто гўштини отказ қилишади... Меъдалар тўқ...

Бўрдоқи қўйнинг деярли ярмини мешдек қорнига жойлаб юборган райком қотиби ана шундай гапларни айтаётиб уйқуга кетди...

Эрталаб қайтар чоғида Суроб унинг елкасига чопон ёпди, белга қийиқ боғлади, бошига дўппи кийгизди. Лабларини бирлаштириб ўпишишди.

Қиёматли бўлдилар...

Кейинчалик баъзи гаплар одамларнинг қулоғига етиб борганида Суроб жуда бинойи, ҳаётнинг кўпчилик билмайдиغان истиқболга етакловчи йўлларига ҳам кириб чиққан кишига муносиб йўсинда гап тарқатди:

— Пронгда бирга бўлиб эдик. Шундоқ-шундоқ воқеаларни ҳамсаф бошдан кечирдик. Э-ҳе, неларни кўрмадик... Одам боласи яхши кунларга ҳам, ёмон кунларга ҳам тайёр туриши керак экан. Бир кунни жанг майдонида яраланган бир йигитни кўрдим. Эвоҳ: қирра бурун, суқсурдек йигит қонга беланиб ётса-а... Бу қандай бедодлик! Чидаб бўладими бунга? Ўзимнинг аҳволим уникидан кам эмас, уч кундан буён туз тотганимиз йўқ.

Шундаям куч топдим. Уни ўлим чангалидан олиб чиқишга муваффақ бўлдим... Кейин-кейин уни кўрмай кетдим. Кўриб ҳам нима қилардим? Яхшилиқ қил, дарёга сол, балиқ билар, балиқ билмаса холиқ билар... Аммо лекигин барибир қайтар экан. Кўрдиларинг-билдиларинг, кеча ўзлари йўқлаб келибдилар...

Райком котиби бу «эртак»дан хабар топдими, йўқми — номаълум; ҳар ҳолда фронт тўғрисидаги сўзлар, яраланишлар, «халқ бахт-саодати учун курашиш...» ёқимли эди!

Суроб муносабатларни сусайтирмади. Борди-келди қилиб турди. Оилавий муносабатлар ўрнатилди. Йиққан-жамғарганини секин-секин янги ошнасиникига ташиди. Кўп ўтмай раис бўлди-кетди — биров билиб, биров билмай қолди...

... Беркинбой раисга чой қайтариб бериб ўтирар экан, шу пайт хонага ўн олти-ўн етти ёшлардаги, кўзлари симобдай ликиллаб олма-кесак териб турган, рангу рафтори, қадди-баста Беркинбойнинг қуйиб қўйган нусхаси бўлган, юзини ҳуснбузар безаган йигитча кириб келди.

— Ке,— деди Беркинбой уни ўзига имлаб.— Хўжайинга салом бер.

Йигитча шуни кутиб тургандек дарҳол икки букилди:

— Ассалому алайкум!— Моғор босгандек панг овоз чиқариб раисга қўлини узатди.

Раиснинг кафтини қоқ ўртасига бир нарса тиралиб туриб қолди. У сесканиб кафтини тортиб олди-ю, йигитчанинг қўлига қаради: бош бармоғи ёнидан чинчалоқдек яна бир бармоқ ўсиб чиққан, кўришганда ўша бармоқ бировнинг кафтини ўртасига туриб қолар экан.

Раис ўзини унутганча дам Беркинбойнинг чинчалоқсиз қўлига, дам йигитчанинг олтовлон бармоғига қараб-қараб қўярди.

— Якка-ю ёлғиз ўғилчамиз,— деди Беркинбой ҳамон икки букилиб турган йигитчани таништириб.

— Ие, ие!— Хитоб қилди раис юз-кўзларига қувончдориб.— Шундай демайсизми? Исминг нима ўғлим?

— Исми Барака,— унинг ўрнига жавоб берди отаси.— Баракатилло деймиз эркалаб.

— Хўп яхши, хўп яхши!— дерди раис оғзининг таноби қочиб.— Жуда одобли йигит экан. Яшша, Баракатилло! Бизди уйғаям бориб тур. Ўғилчалар билан танишиб ол. Ўртоқ бўл...

— Боради, боради!— деди Беркинбой ҳам.— Сиз-
никига бормаса кимникига боради. Буни ҳали яхши
билмайсиз-да, раис бобоси. Аломат йигит, ало-
мат!..

Раис йигитчадан аломатлик белгиларини қидираёт-
ганда, Беркинбой унга ўгирилиб:

— Энди сен бор. Учоққа қара,— деди.

Йигитча орқаси билан юриб чиқаётганда яна тайин
қилди:

— Қозоннинг тагидан оловни сал тортиб қўй, дим-
лама таг олиб кетмасин яна.

Суроб раис тамшаниб қўйди.

Ниҳоят...

Мана шундай чойхоначини кўлдан орзу қиларди.

* * *

Ойлар ўтди. Беркинбой сидқидилдан хизмат қилди.
Чамаси, раис янада тўлишиб, силлиқлашди.

Барака пандавақироқ кўрингани билан тузуккина
бола экан. Раиснинг болалари билан апоқ-чапоқ бўлиб
кетди. Бу шайтончалар баъзан одамнинг етти ухлаб
тушига кирмаган ишларни қилишади денг. Раис завқ-
ланганидан қорнини силкитиб кулади.

Бир куни кекса боғбон кўз ёши тўкиб келса бўла-
дими? Э, тавба! Соқоли оппоқ, кўксига тушиб турганини
айтмайсизми. Уялмай-нетмай кўтариб келган гапига
қаранг энди: унинг ўғли-ю Барака ҳали пишмаган нок-
нинг остида гулхан ёқишиб бус-бутун дарахтни ёндириб
юборишибди.

“ Боғбон уларга қаттиқ гапирмабди. Раисни андиша
қилибди. Эл бошида турган одам дебди. Баракани му-
софир дебди. Кўнгли оғримасин дебди. Мулоимлик би-
лан:

— Болаларим, кап-катта йигитсизлар, нега бундай
қиласизлар-а?— деб сўрабди.

— Нокни тезроқ пиширмақчийдик,— дейишибди
улар.

— Бўталоқларим,— дебди қария ўзини базўр босиб
олиб.— Сизлар қаерда, қайси мияснни қурт кемирган-
дан мевани олов ёқиб пиширади деб эшитгансиз-

— Ҳамма нарса оловда пишади-ку,— дейишибди
лар.

улар.

Кекса боғбон хун-хун бўлиб кетибди бу гапни эшитиб. Нокни у аллақайси узоқ жойдан, алланеча йил бурун келтириб искана пайванд қилиб кўкартирган экан.

Раис қовоғини солиб тинглаб турди-ю, кўнглида кекса боғбондан домангир бўлди: «Об-бо паст-ей... Битта дарахт учун келиб ўтирибди-я...»

У кетгач, болаларнинг қилиғини эслаб, ёнаётган дарахтни кўз олдига келтириб кулиб юборди:

— Об-бо қурмағурлар-ей, ўтқир-ку?!

... Беркинбойнинг аҳён-аҳён, бозор кунлари кўздан ғойиб бўлиб қолишини ҳисобга олмаганда ҳамма иш жойида, бир меъёردа кетмоқдайди. Бозор кунлари у кўздан бутунлай йўқолиб қетмай, дарағи чиқиб турарди. Биров дўппи бозорида, биров тўн бозорида учратганини гапирарди. Одамлар доимо тирбанд, ғала-ғовур, талотўп жойларда лип-лип кўзга ташланиб қолишини сўзлашишарди. Ажабланадиган жойи йўқ: бозор бўлгач тикқилинч бўлади, иннайкейин ҳар кимнинг ўз тиркчилиги бор, бу замонда оларман кўп, эҳтиёжманд кўп, қидирган нарсангни топиш қийин. Бечорага биров нарса опкелиб бермаса, ҳолини сўрамаса, ўз кабобини ўзи пишириб юради-да.

Беркинбой олиб-югуриб чойхонага ойнан жаҳон келтирди. Телефон ҳам ўрнаттиргани қойил иш бўлди. Раисга зарур бўлса одам юбориб ўтирмай шундоққина кўнғироқ қилади қўяди. Бу ерга ҳамон саноклигини одам келар, улар ҳам меҳмонлар ёнки битта-яримта идора хизматчилари — кассир, буголтирлар эди. Беркинбой на таниш орттирарди, на ошна-оғайни...

Шу фикр бир гал раиснинг ҳам кўнглидан кечди.

— Беркинбой,— деди у,— Сиз биздан бўлак ҳеч ким билан борди-келдиям қилмайсиз...

Беркинбой бошини эгди. Кўзларида мунгли, гуссали ифодалар зоҳир бўлди.

— Энди-и... биз етимчамиз,— деди.— Одамларга қўшилмайман. Сизнинг юлдузингиз юлдузимга тўғри келиб қолганидан ўзимга яқин олиб, ҳаддим сиғиб борди-келди қиламан. Бошқалар узоқдан мени кўришса йўлни четлаб ўтишади... Нимамдан ҳайқишади, ҳайронман. Ёки ҳазар қилишармикап?

— Ундай деманг-э!— Раис Беркинбойни силтаб ташлагандек, бу номаъқул фикрни миянгиздан чиқаринг дегандай бўлса-да, пешонасини тириштириб буцинг боисини англашга уринди-ю, ўз одати бўйича чуқурроқ фикр қилишга ҳафсаласи келмади. Зеро, унда чуқурроқ фикр

қиладиган унсурларнинг ўзи бормиди-йўқми, бу ёғи бизга қоронғу.

— Кеча шаҳардан келаётиб ўзимга ўхшаган бир мусофир билан гаплашиб қолдим,— гап бошлади Беркинбой сўниқ товушда, қўлидаги хасни чирт-чирт синдириarkan.— Дунёнинг иши қизиқ. Биззи юртни сув босиб, шунча сарсон-саргардоликлардан сўнг сиздай сазоватли, олиҳиммат одамдан паноҳ топдик. Бу яхшиликларингизни ўла-ўлгунча унутмаймиз.

— Қўйсангиз-чи,— бу гаплар мойдек ёқаётган бўлса-да, раис ўзини камтарин тутибми, Беркинбойни учратган мусофирга қизиқиб қолганиданми унинг сўзини чўрт кесди.— Ўзимга ўхшаган мусофир деманг. Сиз колхозимизнинг актив аъзосисиз. Нурли истиқбол учун муносиб ҳиссангизни қўшиб келяпсиз. Хўш, ўша учратган одамнингиз тўғрисида сўзланг-чи...

— Дунёнинг иши қизиқ,— тақрорлади Беркинбой.— Биззи юртни сув босганлигини айтувдим...

— Айтувдингиз,— сабри чидамай жаҳл қилди раис.

— Мен учратган кишининг юрти эса қурғоқчиликдан қақшаб бораётганмиш. Молу ҳол, жонзоду жониворларнинг кўзига, оғзига туз, қум тиқилавериб бари қирилиб кетибди. Сал шамол турдими осмондан жаладек шовуллаб туз ёғилармиш. Қиёмат қойим қўпгандек бўлибди. На бир дарахтдан, на бир гиёҳдан асар қолибди. Чўлу биёбон одамлардан баайни қасди бордек уларни беаёв қувармиш...

— Ё қудратингдан!— деб юборди раис беихтиёр эҳтиёткорликни қўлдан бериб. Шу заҳотиёқ тилини тишлаб «хатоси»ни хаспўшлашга уринди.— Нима дейди сизга ўша мусофир?

— На хотин, на бола-чақам бор дейди. Ўзимга муносиб бирор жой топсаму муқим яшасам, мундай одамга ўхшаб ишласам дейди. Бу дунёдан фақат яхшилик қолар экан. Қўлимдан бирор яхшилик келса-ю, одамларга кўрсатсам, дейди.

— Бечора,— ачинган бўлди раис тиш кавлаётиб.

— Бизди ҳовлининг ёнида беш-олти сўтих очиқ ер бор экан, раис бува.

— Тўғри, бор,— тасдиқлади раис бош силкиб.

— Ўша мусофир келиб битта уйча қуриб олса қандоқ бўларкин?

— Утган йили бир колхозчи томорқага сўраганда бермовдим-да у ерни,— раис иккиланди.

— Азбаройи ачинганимдан айтдим-да,— Беркинбой бўшашиб елка қисди.— У менга қондош-қариндош бўлмаса... Шундоқ-шундоқ азобларни бошдан кечирганим учунми унга раҳмим келувди... Узр. Энди ўзимни қаттиқ тутаман. Юрагимни тош-меҳин қиламан. Дийдамда ёш кўрсатмайман.

— Бўлди, бўлди!— раис уни тўхтатди.— Майли келсин,— дарров кўна қолди.— Сиз келганингиздан буён колхозимизга катта ёрдамингиз тегяпти. Кўряпмиз, билляпмиз. Уйсизга уй, жойсизга жой берсанг одамнинг қадрига етади, дейишган. Амалда исботини кўряпмиз...

Беркинбойнинг ичидан қиринди ўтди-ю, билдирмади.

— Бу сафар кўрсам айтаман. Раис бува розилар дейман. Ялиниб кўраман,— Беркинбой бир нарса илкис ёдига тушгандек энгашди.— Э, ёдмдан кўтарилай дебди-я... Унинг кичкинагина айби бор экан...

Раис чўчиб тушди:

— Нима дедингиз? Қамалганми?

— Йўғ-э?!

— Ўғрилиқ-пўғрилиқ қилганидан биров огоҳми?

Энди Беркинбой чўчиб тушиб ёқасига туфлади:

— Худо сақласин ундайлардан...

— Одам ўлдирганми?

— Бу жиноят-ку раис бува, мен кичкинагина айб деяпман...

— Хо-ош, хо-ош!..

— Сирасини айтганда айб ҳам эмас-у...

— Гапиринг-э, чўзмай!

— Шўрликка аёл зоти чидамас экан.

— Ана холос! Нега?

— Бир йил ўтмай ё ўлиб ённки кетиб қоларкан.

— Э-ҳа!— Раис ташвишга тушиб қолди.— Оғир савдо экан-ку, биродар, оғир савдо экан...

— Йўқ, йўқ. У энди шундай, бир ўзим, сўққабош, сўфига ўхшаб ўтаман дейди... Аёллардан кўнглим қолган, деб айтади...

— Ундай бўлса ҳалиги гап-гап, кўнса келсин...— Раис худди отасидан қолган мол-мулкни бировга тақдим қилаётгандек сахийлик кўрсатди.

Беркинбой дик этиб ўрнидан туриб кетди:

— Сиз ҳаммамизнинг отахонимизсиз!— деди ҳаяжонланиб, кўзларига ёш қалқиб...

У илҳоми энди жўш уриб, воизлик қиламан деб турганида Барака кирди.

— Димламани сузаверайми?— Ўша-ўша моғорлагандек панг овозда сўради.

VII

— Аввал коньякни опке!— деди Беркинбой қиҳ-қиҳлаб.— Раис бува билан бугун савоб иш қилдик.

Барака орқаси билан юриб чиқаётганда раис уни тўхтатди:

— Нокни қандай пиширмоқчи бўлдингизлар, ўғлим?

— Дарахт тагига олов ёқдик хўжайин.— Барака кўзларини ола-кула қилиб, дарахт шохигаги мевалар остига қандай гулхан ёққанлигини қўл ҳаракатлари билан кўрсатиб берди.

Раис кўзларидан ёш чиққунча хохолаб кулар, нукул:

— Уткир! Утки-ир булар!— дерди.

— Айтувдим-ку раис бува, аломат йигит деб,— қийшанглаб ялпизланарди Беркинбой.

... Орадан бир неча кун ўтгач Беркинбой айтган одамини олиб келди.

Исми ғалати экан унинг — Ёши Узоқ.

Қурғоқчиликдан келгани аён эди. Минг йилдан бери на гижимлангандек башараси, на исқирт кийим-боши сув кўрганга ўшарди. Ёноқлари ич-ичига ботиб кетган, ўқдек қадалувчи кўзлари киртайиб, остидаги халтачалари қорайган эди. Кичкина юзида бурни суви қочган бодрингдай беўхшов сўппайиб турарди. Гавдаси чоққина, ҳаракатлари сустлигидан Беркинбойнинг «жиндай айб» борасидаги сўзлари ножоиздай туюлар, одамни шубҳа-гумонга солиб қўярди. Меҳмоннинг туксиз қошлари остидаги бит кўзлари кишига қаттиқ, тешиб юборгудек боқарди, аммо-лекин.

Ёши Узоқни кўриб раиснинг раҳми келди. Унинг кўнглини кўтаргувчи сўзлар ҳам айтгиси бор эди-ю, яхши гапга ҳам, ёмон гапга ҳам қиёфасини заррача ўзгартирмай, миқ этмай тураверадиганлар тонфасидан экаплигини билиб ниятидан қайтди.

— Ёрдам керак бўлса берамиз!— деди ўзини шу одамга ҳам улуғворроқ кўрсатиб.

— Зарурияти йўқ,— Ёши Узоқ ўз шаънини анча биладиганлардан экан шекилли, йўғон товушда раиснинг марҳаматига зор эмаслигини намоиш этди. Одатан, бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юрувчиларда бундай хис-

лат камдан кам сақланиб қолиши сир эмас.— Пича ер берсангиз бас, у ёғини бир бало қилармиз...

— Беркинбой айтди шундоқ-шундоқ деб, рози бўлиб келаётувдик, энди нимаям дердик?— Раис қўлларини ёзиб ноилож қолганлик ифодасини билдиргандек бўлди.— Хайриятки, бизнинг жойлар кенг-мўл... Ҳар ёқлардан бу ерларга кам келишади... Кам келишади эмас, умуман келишмайди. Сизга ўхшаганларнинг кўпроқ келишларини истаймиз.

Ҳамма жойга қариндош-уруғ ортидан, ака-ука ортидан, дўст-биродар ортидан баҳонан сабаблар билан келишади-ю нега биз томонларга келишмайди деб хаям бўлиб кетамиз. Шу яхшими? Қон-қариндошлик, ака-укачилик, дўст-биродарчилик бизнинг ҳам қўлимиздан келади, ахир! Ҳаммамизга ҳурматли Бўри Қосимович бир-бирларимиздан ўрганишимиз лозим дейдилар... Қаранг, қанча доно гап! Яна битта ниҳоятда зўр гаплари бор. Битта қишлоқ одамларининг тор фикрлари доирасига ўралашиб қолмаслик керак, деб айтадилар. Зўр-а! Бунча ақлни қаердан олганлар, ҳайронман?!

Ёши Узоқ миқ этмай қулоқ соларди. Бироқ, унинг ҳеч нимани эшитмаётганлиги юз-кўзларидаги ифодалардан билиниб турарди.

— Яхши, яхши!— сўзини туйқусдан якунлади раис.— Беркинбой билан боринг, жойни кўрсатади, индинга ҳашар ўтказиб юборамиз...

Шундагина Ёши Узоқнинг юзига қувонч доригандай бўлди. Миннатдорчилик билдириб чиқиб кетди...

* * *

Кечқурун, пода қайтар маҳали қишлоқда ажиб сукунат ҳукмрон бўлади. Нимтатир кўкиш туманлик парда янглиғ уйлар устида ёйилади.

Мўрилардан тутун ўрлаб димоққа ачимсиқ ёғ ҳиди уради.

Шу кунни ана шундай дамда Мутал жарчи таппию тезак ҳиди анқиб кишида ғалати ҳислар уйғотувчи пасткам кўчаларда жар солиб юрди:

— Ҳо-ой одамлару одамлар, боғда битган бодомлар, эшитмадим деманглар, эртага уй ҳашарига-а... Эшитганлар дармонда, эшитмаганлар армонда...

Бунақа жар солиш сақланган бўлса шу Тепа қишлоғида сақланиб қолган. Биров эчкисини йўқотсаям ик-

кита нон кўтариб Муталнинг олдига боради. Мутал қаерда — даштдами, чўлдами, шаҳардами йўқотганлигини сурштириб ўтирмайди, белгиларини сўраб оладида қишлоқнинг ўзида жар солаверади. Биров ҳашар қилмоқчи, тўй ўтказмоқчи бўлсаям Мутал асқотади...

Бўз қирда тепаликлар гуруҳ-гуруҳ бўлишиб, уёқ-буёқдан гаплашиб ўтиришганди. Ҳайрон бўлишди: «Кимникига экан?»

Бир-бирларидан сўрашди. Батайин жавоб бўлмади. Бу орада соқоллари тиканакдек ўсиб кетган, чувак юзли, миқти гавдали Мутал жарчининг ўзи келиб қолди. Уни чақришди:

— Ҳо-ой, Муталбой, бери келинг!..

Мутал ўз санъатини намойиш қилмоқчи бўлгандай жар солганча уларга яқинлашаверди.

— Бўлди, бўлди!— дейишди одамлар,— эшитдик, зўрсиз. Кимникига эканлигини қўшиб айтинг-да.

— Қачон бировнинг номини қўшиб жар солувдим, акахонлар,— деди Мутал жар солаётгандек бақироқ товушда.

— Тўғри, тўғри, одам номини қўшмагансиз. Доимо шундай айтавергансиз. Бироқ, ҳозир кимникига эканлигини билмай қолдик...

— Мен ҳам билмайман.

— Ие, ие... Қизиқ-ку?! Қайдан эшитдингиз, ким тайинот қилди?

— Раис бува.

— Ўзларими?

— Ҳа-а..

— Ўзлариникигами ёки?

— Билмадим.

— Ҳа-я, билмайсиз-а... Бир сўраб келсангиз қандай бўларкин?

— Ўзларингиз сўрай қолинглар,— деди Мутал кетишга чоғланиб. Одамлар уни тўхтатишди:

— Тўхтанг, Муталбой, оғир бўлинг. Одамга вазминлик дуруст. Энди-и раис бува сизга тайин қилишган. Беҳудадан-беҳудага эмасдир-а?..

Мутал «билмасам» дегандай елка қисди.

— Овсарликка олманг, Муталбой. Сизга тайинлашган, ишонилган. Ўзимизнинг одам дейишган. Билиб келинг, Муталбой. Эртага одамлар қаерга боришини биллолмай сару калавасини йўқотиб қўйингиз, сизга айби **тегади**. Қанча кучаниб жар солманг бари бефойда кетади. Яхши чақирмаган дейишади.

Мутал ўйланинқираб қолди. Одамларнинг гап-сўзларини маъқул топди, шекилли, билгани кетди.

Ярим соатлардан сўнг, атроф говжумлашиб қолганда у умрида биринчи марта одам номиниям қўшиб жар солди:

— Одамлару одамлар, боғда битган бодомлар, эшитмадим деманглар... Эртага колхозимизга янги келган Ёши Узоқ аканикига ҳашарга-а... Билмаганлар билиб кўйсин, Ёши Узоқ ака раис бувамизнинг чойхоначиси Беркинбой аканинг қўшнилари бўладилар. Эшитганлар дармонда, эшитмаганлар армонда. Топган топганидан, йиққан йиққанидан, терган терганидан кафсан олиб бораверсин. Наврўзгорникига-а сўппайиб бораверманглар-о-ов!..

Шу кеча тепаликлар ҳали ўзини буткул тиклаб ололмаган Ёши Узоқнинг уй ҳашарига қуруқ қўл билан боравериш уятлигини, унинг бирор корига ярайдиган нарса элтиш лозимлигини уй-уйларида баҳамжиҳат келишиб олдилар.

Мирза бобонинг томорқа суғориш навбати яқинлашиб қолганди. У ҳашарга туёқ¹ олиб борса жуда катта тушиб кетишлигини, бир-икки кило қанд билан бориш элу юртнинг кўзи олдида уятлигини ўйлай-ўйлай Тилак миришкорникига йўл олди.

Миробникига овоз чиқариб ўтирмай тикка кўриб бораверди. Ҳовлининг этагида бетиним «тақ-туқ» овоз чиқаётганлигини эшитиб ўша томон йўл олди.

Не кўз билан кўрсинки, Тилак миришкор майкачан бўлиб олган, мушакларини ўйнатиб, қулочга келиб қолган теракнинг илдизига болта уриб ётибди. Ҳар болта тушганида атрофга ҳўл пайрахалар сочилади, у эса «ҳаҳ», «ҳаҳ» деб қўяди.

Мирза бобо куннинг кечида терак йиқитиш миришкорга бунчалик зарур бўлиб қолганлигини англолмай саранг бўлганича унинг ишини кузатиб турди.

Яна бир-икки болта тушгач, терак қимирлаб қолди. «Уб-бў қисталоғ-ей,— ўйлади чол,— мироблиги бежиз эмас экан. Кучни қаранг, кучни...»

Тилак миришкор пешонасидаги терни кафти билан сидириб ташлаб қаддини ростлаганида фурсатдан фойдаланган Мирза бобо:

— Ҳорманг, миришкор!— деди.

¹Туёқ — жондор маъносида.

Мироб ўгирилди. Ҳовуз бўйидагига қараганда анча мулоийм қиёфада:

— Э, келинг отахон!— дея унга пешвоз юрди.

— Бахай, тинчликми?

— Ҳа-а, лозимлиги чиқиб қолди-да. Қани, уйга кирайлик.

— Йўқ, йўқ. Эртага кечқурун чим кўчираверай дегандим... Биласиз, навбатимиз яқинлашиб қолди...

— Тиниб-тинчимаган экансиз-да!— деди миришкор.

— Узингизниям биздан қоларлик жойингиз йўқ, шеклли,— ҳазиллашган бўлди Мирза бобо.

Бу сўз Тилак миришкорга малол келди.

— Эртага туйқусдан ҳашар чиқиб қолди-да, йўқса, узатган оёғимни йиғмасдим. Бу теракларнинг кесилишига ҳали вақт бор. Уғлим йигирмага кирса ана шуларни кесиб уй солиб бераман, деб туғилганида роппароса йигирма дона эккандим. Ҳозир ўн еттига тўлди. Овози дўриллаб, мўйлови сабза урган. Қизлар билан ҳам дон олишади чамамда. Билиб-сезиб юрибман-да. Барибир, болаглиги бор. Уч йилдан сўнг санамараста йигит бўлади. Тераклар ўн тўққизга қолди. Майли, биттаси савоб йўлга. Янги келган кишиникига олиб бормоқчиман.

— Ёши Узоқникигами?— бейхтиёр сўради чол.

— Ҳа-а, ўшаникига. — Тилак миришкор бепарво жавоб қайтарди,— Исми ғалати-я. Ёши Узоқ. Е товба! Мунча узун бўлмаса.

— Сизникиям қолишмайди-ку? Тилак миришкор миروب,— чол кулди.

— Бизди исминиз битта. Қолганлари лақаб.

— Уникиям лақабдир?

— Лақабмас. Лақаб ундай бўлмайди.

— Қандай бўлади?

— Қитмир, лакот, қизча, хотинча, лаган, ҳезалак... Э-ҳе, жуда кўп.

— У! Лақаб дегани жуда ёмон бўлар экан-ку?!— деди Мирза бобо бош чайқаб.

— Яхшилариям бор,— Тилак миришкор чув туширганлигини пайқаб қизаринқиради, ўзини оқлади.— Бизникига ўхшаганлари яхши лақаблар, уларни биласиз деб айтиб ўтирмадим...

— Биладан, биладан.

— Ана-а...

— Миришкор, бу ҳашарга биз нима олиб борсак бў-

лади?— гап орасида сўраб қолди чол.— Эл бошидаги одамлардансиз, маслаҳат беринг,

— Бирор нима олиб борасиз-да.

— Танимаган-билмаган одам бўлса.

— Биз таниб-билибмидик. Эшитдик, шундоқ-шундоқ, уй қуриш учун ҳеч вақоси йўқ экан, теракни йиқитавердим.

— Дуруст... Биз неварога иморат қилганда теракларнинг бари кесилиб кетганди-да.

— Унда тош олиб боринг.

— Тош?

— Ҳа-а! Кўрганман, дарвозангиз оғзида бир мошини гош ётибди...

— Тўғри, тўғри. Ўтган йили оғил соламан деб келтиргандим.

— Олиб боринг ўшани.

— Қандай бўларкин?

— Бўлаверади.

— Мошинни қайдан топаман?

— Раисга боринг.

— Берадими-бермайдими...

— Беради-беради. Ўзи бош қўшганмиш. Ҳозироқ боринг.

— Хўп-хўп. Мен кетдим.

— Боринг, боринг!..

Тилак миришкор теракнинг илдизига яна битта болта уриши биланоқ у шуни кутиб тургандек нариги тарафга қарсиллаб қулади. Битта-иккита пастак дарахтларни эзиб юборди. Миришкор теракнинг шох-шаббаларини чопиб ташлаётганида Мирза бобо ҳарсиллаганча қайтиб келди.

— Ҳа, бориб келдингизми?— сўради миришкор.

— Йў-ўқ, миришкор, эртага мен чим кўчираверайми?

— Ҳа-а, кўчиравериш. Келдингиз бўлди-да. Сўраб ўтирасизми? Ҳалиям шу ерда юрибман денг.

— Йўқ, йўқ, кетганман. Мана, кетдим!..

...Эртаси кун биров эшакка ёғоч судраб, биров аравага гувала ортиб, биров васса қўлтиқлаб Еши Узоқ-шикига келзверишди. Ҳаш-паш дегунча тош терилиб, синчларни қўйишди. Тушга бормай деворни уриб битказишди.

Тушлик маҳали ҳашарга келганларнинг аёллари, келинлари, қизлари дастурхонлар кўтариб келаверишди. Одамлар давра-давра бўлиб ўтиришди. Тўғри келган дастурхонни «бахташ таваккал» дея очаверишди. Қат-

ламани яхши кўрганга палов, паловни яхши кўрганга қатламаям тушиб қолаверди. Шундаям аталган жойига жўнатаверишди.

Ҳовлининг ўртасида самовар қайнаб турди. Ранс шу ердалиги бонсми, ишқилиб, одамлар тушдан кейин уй-уйларига кетворишни эп кўрмадилар. Ўзлари тиклаган уй ва ошхонанинг ичи-ташиниям хом сувоқдан чиқаришди.

Сўнгра тўпланишиб маслаҳат қилишди.

— Қолган ишларни энди уста қилади,— деди биров.

— Бу киши устани қаердан топадилар.

— Бироз чиқим қилиш керак.

— Оғзингни юм, уятни билмаган. Биров эшитмасин.

— Биродарлар, келтирган ёғочларимиз етармикан?— кимдир сўраб қолди.

— Етмаса бизникидан олиб келаверишсин.

— Молхонамда ўн йилдан буён битта болор бекор ётибди.

— Менда вассалик кўп эди-ю... аттанг, кунни-кечагина биттаси олиб кетди-да...

— Бировга берганингни айтма, нақдидан гапир.

— Нақди сўри қиламан деб олиб қўйган тахталарим бор.

— Ушаларни берасан. Сўри нима керак? Ерга ўтирверасан-да! Шунча вақтдан бери сўрисиз ўтган куннинг энди ўтмайдими?

— Рост-да!..

Ҳамма ҳам кўпчиликдан қолмасликка ҳаракат қилар экан-да. Ҳашарчилар орасидан усталар ҳам чиқиб қолишиб:

— Материалларни тахт қилаверинглар, майли, бизлар бир-икки кунда у ёғини тўғрилаймиз,— дейишди.

Бир ҳафта ўтар-ўтмас, Ёши Ўзоқ тап-тайёр уйга аллақаерлардан кўч-кўронини келтирди. Унинг ўзиям қаттиқ ишлади. Уй битгандан кейин ҳам анча вақт ҳовлини текислади, атрофига девор урди, Беркинбой тарафини очиқ қолдирди, холос. Тонг саҳардан кеч шомгача тинмади.

Беркинбой баъзан-баъзан, қўли бўшаганда, кечки пайтлар қарашиб турди. Отаси амакнингга ёрдам бер, деб қанча тайинламасин, Барака этагидан тутқазмади. Тоза худо урган экан ўзиям. Кунни бўйи қаёқлардадир сандироқлаб, кечқурун шалойим бўлиб қайтганича уйга кириб кетади.

Беркинбойнинг аёлига балли!

Оби овқат, чой-пойдан ҳоритмади. Ёши Узоқ ишлаётганда унинг яқинига келиб, томоша қилиб ўтиришининг ўзи катта гап...

Ёши Узоқ мундоқ қараса, ҳамма ишлар битиб қолибди. Қойи-ил, деди. Энди раиснинг олдига борадиган фурсат етибди. Шунга азм қилди.

...Раис маҳобатли курсига суянганча пинакка кетган экан у эшикни очганда.

— Ассалому алайкум,— дея секин товуш чиқарди Ёши Узоқ.

Раис чап елкасига шилқ этиб тушган калласини кўтариб олди. Кўзларини очмади аммо-лекин. Негадир лабларини дам-бадам қувача қилиб қўярди.

Ёши Узоқ бир муддат ўйланиб турди. Томоқ қирди. Бўлмади. Овозини баландлатди.

— Ассалому алайкум, чарчамай ўтирибсизми, ҳорманг энди...

Раис илкис чўчиб тушди. Дарров ўзини ўнглаб оларкан:

— Келинг, келинг!— деди столга энгашиб, ўзини ҳужжатларга имзо чекаётгандек кўрсатиб.— Қалай, уйлар битими?

— Секин, секин...

— Ҳа-а, битиб қолади.

— Яхшилигингизни унутмаймиз. Сиз бўлмаганингизда, билмадим...

— Унақа гапларни айтманг.

— Бор гаплар-да.

— Бор бўлсаям, фарзнимиз бу, бурчимиз бу.

— Э, йўқ, раис бува, фарздан аллақачоноқ ўтказиб юбордингиз...

— Ўтказиб нимаям қилибмиз, биродари азиз?

— Ер бердингиз, уй солиб бердингиз, керак бўлганда мошинни бемалол қилиб қўйдингиз, одам бердингиз... э-ҳе, санайверсам адоғи йўқ, раис бува!

— Қўлимиздан келгани-да, биродари азиз.

— Энди бирорта сал нақароқ бўлсаям иш топилганда ўзимни оқлаб олардим.

— Тўғри,— раис курсига ястланди.— Бу ёғиям бор. Қасбу корингиз нима эди?

— Кўп қийинчиликлару оғирчиликларни кўрдик.— Ёши Узоқ жабрланган қиёфага кирди.— Одамларга ўхшаб бирор қасбу ҳунарнинг этагидан тутиш насиб қилмади, раис бува.

— Афсус,— раис бош чайқади.— Мана, ферма бор, ишлайсизми?

— Билмасам...

— Ҳозир мудирни чақирамиз,— дея раис телефонга қўл чўзаётганиди, Ёши Узоқ уни тўхтатиб қолди:

— Фермада ким бўлиб ишлайман, раис бува?

— Ким бўларди, молбоқар-да!

— Э-э...

— Нима, сиз мудир бўлмоқчимидингиз?

Ёши Узоқ жавоб ўрнига бош эгди:

— Энди-и раис бува, кўп қийинчиликларни, оғирчиликларни кўравериб эзилиб кетдик... Эзилиб кетганимиз...

— Далага чиқиб ишлашгаям бўлмас экан-да!

— Кўп қийинчилик, оғирчиликларни...

— Бўлди, бўлди, тушундим. Хо-ош...

Раиснинг боши қотди. Телефон қилиб Беркинбойни чақирди.

Беркинбой шу заҳотиёқ ҳозир у нозир бўлди ва:

— Хизмат хўжайин, бугун селини оқизиб, майнингина қилиб жигар қовурайми?— деб сўради.

— Жигарни қўя тулинг,— деди раис қовоқ уюб, лекин тамшаниб қўяркан, сўради:

— Беркинбой, ўзи қанақа штатлар бўш эди?

— Ким учун?— Беркинбой столнинг нариги томони-га, нақшинкор курси ёнига ўтиб шивирлаб сўради.

— Кимга бўларди? Қўшнингизга-да!

Беркинбой кириб келганида пойгаҳда ўтирган Ёши Узоқ эшик орқасида қолиб, унинг нигоҳига тушмаганди. Ҳозир ялт этиб бошини кўтарганда кўзи янги қўшнисининг кўзига тушиб суюнишни ҳам, суюнмаслигини ҳам билмай қолди.

— Э, Ёши Узоқ ака-а, шу ердამидингиз? Билмабмиз, узр. Узням жа-а хокисорсиз-да, ўзингизни билдирмай ўтирасиз...

Сўнгра бош бармоғини энгагига тираганича ўйлай кетди. Беш минутлар чамаси вақт ўтгач, яна энгашиб, раиснинг қулоғига шивирлади:

— Парткомнингиз бўшайман дегандай бўлувди.

Раиснинг кўзлари ола-кула бўлиб шокосасидан чиқиб кетаёзди:

— Эсингизни едингизми, Беркинбой? Мен сизни бунчалик калта ўйлайсиз демагандим. Парткомни райксм котиби қўяди. Бўри Қосимовичнинг нақ ўзлари-я...

— Бўри Қосимович ҳам одам,— деди Беркинбой бе-
парво оҳангда.

— Тўғри,— куюниб тасдиқлади раис.— Одам бўл-
гандаям ўзимизнинг одам. Қуролдош дўстимиз, лекин,
парткомликка олий маълумот ҳам керак, ахир. Қўшнинг-
гизда маълумот ким билсин, қанақа?

— Маълумотим бор,— овоз чиқарди шу пайт Ёши
Узоқ.

— Қайси институтни битиргансиз?— негадир жаҳл-
ланиб сўради раис.

— Ўқиганим йўғу, маълумотим бор.

— Қанақа маълумот экан у, ўқимай эгалланеди-
ган?— раис кесатди.

— Чўт қоқишни биламан..

Шу сўз Ёши Узоқнинг оғзидан чиқар-чиқмас Беркин-
бой даров яна раиснинг қулоғига энкайиб шипшиди:

— Буғолтирлик, буғолтирлик мос..

Раис бош чайқади:

— Уринлар банд.

Беркинбой туйқусдан тилла топгандек қувониб-сую-
ниб, турган жойида дик-дик сакрай бошлади:

— Топди-им!.. Топди-им!..

Раису Ёши Узоқ бир вақтнинг ўзида унга қарашди:

— Нимани топдингиз?— Овозлариям келишиб олин-
гандек баб-баравар чиқди.

— Омборчилик ўрни бўш. Буғдой омборида ҳеч ким
йўқ. Ун саккизта ҳампаси бор омбор... Ҳар ҳампада ўт-
тиз тоннадан буғдой..

— Майли, бу бошқа гап,— деди ниҳоят раис ҳам ўзи-
га келиб.— Мен сизни биродари азиз Беркинбой, беҳуда-
дан-беҳуда чақиртирмагандим-да. Қалаванинг учини то-
пиб олай дегандим. Менинг калавамни учи доимо
сизда.

— Менда эмас,— ҳиринглади Беркинбой.

— Бўлмаса кимда?

— Урмонда!

— Урмондаги дарахтда!

— Дарахтдаги қушчада!..

— Қушга ҳам сув, ҳам дон керак,— деди кулгунинг
зўридан кўзлари ёшланган раис.— У селобланиб тур-
ган..

— Жигарни истайди!..

— Балли!..

— Бир лаҳза хўжайин, кўз юмгунчалик бир лаҳза!..

Уроқда йўқ, машоқда йўқ, хирмонда ҳозир деган-

ларидай, Еши Узоқнинг омборчиликка тайинлангани, бу вазифани эгаллашида ўзининг катта хизмати борлиги Беркинбойни беҳад қувонтириб юборганди...

VIII

Еши Узоқ омборчи бўлди-ю, уч-тўрт ой ўтиб ҳеч ким кутмаган ғалва-ғишавалар чиқиб қолди.

Тепаликлар ишдами, кўча-кўйдами — иккитасининг боши бир жойга бирикдими, тамом, Беркинбою унинг суюмли қўшниси Еши Узоқ ҳақида гапирадиган бўлишди.

Миш-миш кўп-у, қиладиган ишларининг тайини йўқ. Хатто, ойбулоқликлар ҳам хаёлларидан кўтарилиб кетаёзди. Уй-хаёлларини буткул шу икки бегуноҳ эгаллади-қўйдди. Одам боласининг табиати қизиқда. Уни англаш оғир. Ҳар ҳолда, вужуднинг аллақайси пучмоқларида, миянинг қалин пўстлоқлари қабатида қандайдир руҳлар-у ҳислар, туғёнлар-у талвасалар мудраб ётади ва улар арзимаган сабаб билан жунбўшга келади.

... Бу ўрмон холи деб гумон қилмагин. Балки ухлаб ётар шу ерда қоплон...¹

... Қароматғў-ю бахши кампирлар бу ўзгаришлардан, миш-мишлардан беҳабар қолишмади, албатта. Улар анчадан бери Нисо ачаникида йиғилишиб фол кўришмаётган эдилар. Бунинг касратида бетайин жинлар бу ергаям қўноқланиб қолишмасайди деб хавотирланмоқдайдилар. Кампирлар подачининг Нисо ачаникига Мо-мо Улоқ ташлаб кетишини кутишаётганди. Ўзлари айтишича, табаррукланиши лозим бўлган бу улоқни бериши подачининг хоби хотирига ҳам келмайдн, шекилли. Эл-улус эса миш-мишларга андармон бўлиб кетиб уларни ёддан чиқарган кўринади. Қанча вақтлар ўтиб кетаётибди ҳамки, дилига худо инсоф солган бирор бандан мўминдан сас-садо чиққани йўқ. Ўзларини кўрмасликка, билмасликка олиб юрибдилар — кўзим кўр, қулоғим қар, бошим омон, деб. Буларга жин текканга ўхшаб кўринади. У нобакордан парвардигорнинг ўзи асрасин-у, тепаликларнинг ўзгариб қолган хатти-ҳаракатлари, бир-бирларига қандайдир бошқача қарашлари, шукр қилмай норози бўлаверишлари шубҳага солади-да, одамни.

¹ Ҳазрати Шайх Саъдий.

Кампирлар нима гап-сўзлигини билмоқ ниятида оқ дока рўмолларини ўрашди. Бири асога суянган, бири мункиллаган — ҳаммалари олдинма-кетин подажойга жўнашди. Йўл-йўлакай подачининг таъзирини бериб қўйиш лозимлигини гапириб боришди. Бу бетини сиқиб қонини ялаган бирорта савобталабга улоғингиз кампирларга Момо Улоқ бўлди, деса ҳаммаям жон-жон дейди-ку?! Шу сўзни айтиш учун тилига тирсак чиққанми ё!..

Тева тарихида аммо-лекин бунақаси бўлмаганди. Кўпчиликда бу ёмон таассурот қолдирди. Баъзиларини ғазаблантириб юборди.

Эмишки, кампирларнинг нафси ҳакалак отиб чидолмай қолишган. Эмишки, Момо Улоқ дегани илгари замонда текинхўрларнинг ўйлаб топгани. Бир оёғи ерда, бир оёғи гўрда турганлар ҳар хил удумларга мунчалик ёпишиб олишмаса? Умуман, нима кераги бор удум-пудумининг? Тирикчилигингни қилиб, аравангни судраб юравер, сенга биров ғинг деб кўрсин...

Бошларига оппоқ дока рўмол ташлаб олганларини яна! Оп-поқ! Бир хилларининг юзлари ҳам шундай оқариб кетган...

Подачи истар-истамас уларга Момо Улоқ ташлаб кетишга ваъда берди.

— Олдимизга солиб бер, ҳайдаб кета қолайлик,— деди бир кампир, кемшик тишларини кўрсатиб, унинг сўзларига ишонмагандек.

— Э, қанақасиз?— фиғони фалакка ўрлади подачининг.— Биров кўрса айб қилади-ку?

— Айб қиларини қилиб бўлди, болам.

— Узларингиз-да... Бўпти, бўпти, бораверинглар, ташлаб кетаман дедимми, ташлаб кетаман.

Кампирлар бири асога суянган, бири мункиллаган — ҳаммалари олдинма-кетин ортга қайтишди.

... Қадим замонларда Тепада бир подачи ўтган экан. У эрталаб чиқиб кетганидан кунни кеч қилиб қайтгунча кекса онаси йўлга кўз тутиб, зерикиб ўтирар экан. Подачи қандай қилса онаси ўзи йўқлигида толиқиб қолмаслигини ўйлай-ўйлай, уйга улоқ сўйиб ташлаб кетибди.

— Эна,— дебди кетар чоғи.— Кампирларни чақириб келинг, буни пишириб енглар. Бошқа одамнинг оғзи тегмасин.

Она ўғлим туш-пуш кўрган шекилли, деб қишлоқ кампирларини йиғиб келибди. Улар улоқни пишириб ейишибди. Эрталабдан то пода қайтгунча гаплашиб ўтирибдилар. Уларнинг билмаган, кўрмаган нарсаси йўқ экан.

Подачини энаси хандон-хушон қаршилабди:

— Бўталоғим, бугун шундай гаплар бўлдики...

— Айтинг, эна, нималар ҳақида сўзлашдиларингиз?

Энаси айтиб бергани — кампирларнинг суҳбати подачига жуда маъқул келибди. Шу-шу одамлардан навбатма-навбат улоқ олиб кампирларга сўйиб бераверибди. Бировнинг онаси, бировнинг бувиси улоқ гўштини егани боришаркан, одамлар, жон-жон деб рози бўлишибди. Оналар, бувилар ўғилларига, невараларига ана шу суҳбатларни оқизмай-томизмай айтиб беришаверибди. Кейин-кейин кампирларга аталган улоқнинг исми Момо Улоқ бўлиб кетибди. Тепаликларнинг соддаликлари, очиқ кўнгилликларига, раҳмдилликлари-ю ҳамжиҳатларига Момо Улоқ баҳонасидаги ана шу суҳбатлар сабаб бўлган экан... Ана шунақа гаплар...

... Подачи бир сўзли йиғит. Айтганининг устида чиқди. Улоқни сўйиб, терилаб ҳам кетибди. Кампирлар кириб келишганида Нисо ача терини ошлаб ўтирган экан. Улар ўзлари қозон осишди.

Сўнгра уйга кириб, давра қуриб ўтиришди.

Одатдагидек кўп тахмину гумонларни гапиришди. Инчунин, Беркинбойнинг бозор-ўчарларда баъзан... айтишга тил ҳам бормайди, чўнтакка тушиш одати борлигими-ей... чинчалоғи бесабаб кесилмаганлигими-ей...

— Бир хил юртларда, — деди пойгаҳда жойини эгаллаган серзарда кампир. — Уғриларнинг қўлини, бармоқларини кесишадики, минбаъд бу пештаҳам ишни қилмасинлар деб...

— Тўғри, раҳматли чолим газет ўқирдилар, шундайчанги гапларни ҳам айтганлари ёдимда.

— Хўп қилишади!

— Уғриям худонинг бандаси-да...

— Қийнаб нима қилишаркин?

— Товба?! Товба?! Уғриларнинг ҳам онаси бордир. Уларнинг юраги қандай чидайди бу азобга? Қандай чидайди? Оқ сут берган жигаргўшасининг шундай нобакор бўлиб чиққани дард устига чипқон бўлмайдами? Оналар «болам ўғри бўл, қароқчи бўл» деб ўргатишмайди-ку? Шу ниятда оқ ювиб, оқ тарашмайди-ку? — Ҳилол биби деган, юзидан нур ёғилиб турган оппоқ

сочли кампир анчадан буён миқ этмай ўтирганди, у умуман камдан-кам оғиз очарди, ҳозир кўзлари ёшланди, айланайлар. Унга одамларнинг ўзлари, ҳа-а, уларнинг ўзлари губор юқтиришади. Балчиққа белашади. Уларга ҳар хил ёлғон-яшиқларни ўргатишади, алдашади, ёмон йўлга солишади, лекин ўзлигича сақлаб қоладиган қатра меҳрни топишолмайди. Болаларга меҳр керак, айланайлар, меҳр керак... Қайси кунни ойбулоқлик ўртоғим кўзига ёш олиб гапирган гапни эшиттинг: «Неварам менга: буви, соф бўл, бировнинг ҳақиғига хиёнат қилма, деб ўргатардингиз. Айтганингизни дилимга жойладим. Нега энди ҳамма мени масхаралайди, турткилайди, нима қилай, деб айтади...» Нима қилсин у муштипар? Онанинг юрагини поймол қилиш шунчалик ҳам бўладими, айланайлар!..

Ҳилол бибининг дил-дилдан айтган сўзлари барчада чуқур таассурот қўлдирди. Пашша учса эшитиладигандек сукунат чўкди.

Қампирлар ўз ўй-хаёлларига фарқ бўлган эдилар.

IX

Қампирлар ҳазин ўйларга ботиб туришган маҳал ташқарида кучли, телбаёна шамол эса бошлади: ёш-ним-жон ниҳолларни эғиб-букди, ер бағирлатиб кўйди, улкан дарахтларнинг айрим шохларини бутоғидан чирт узиб юборди, томлардаги пичан гарамларини ҳар ёққа сочиб юборди, кўлмакларни тўлқинлантирди, кўчадаги енгил нарсаларни ҳовлиларга олиб кирди, ҳовлилардагини кўчага судради..

Ойбулоқ тараф қорайиб, чағиб ётарди. Осмоннинг жамнки хира ранглари, ёвуз кучлари ўша ёққа ёпирилгандай эди. Тескари томонда кун ёруғ, қуёш чарақлаб ётарди. Бир замон Ойбулоқни буткул босиб олган қора, хира булутдан илондай ингичка бир бўлак ажралиб чиқди-да, Тепа томон йўл солди. У йўлида учраган нарсани омон қўймас, супуриб осмонга ҳаволар, ўйнатар, ўзи билан ҳамроҳ қилиб олиб кетаверар эди. Шу боис, Тепага кела-келгунча чағи-тўзон устун ҳам энига, ҳам бўйига шунчалик улканлашдики, бу издиҳом орасида нима бөр-йўқлигини на узоқдан, на яқиндан билиб бўларди.

Унга кўзлари тушган тепаликларни ваҳм босди. Бир мuddат серрайганча қотиб қолишди. Худонинг душман-

ларига макон бўлган Ойбулоқнинг ўзларига яқинлигидан минг-минг афсуслар чекишиб, «жинтўполон!.. жин тўполо-он!» дея бақиршиганча, дуч келган томонга тум-тарақай бўлишди. Шунчалик тез ва чаққон ҳаракат қилишдики, лаҳза ўтмай на кўча-кўйда, на дала-тузда одам зотидан асар ҳам қолмади. Сигир-бузоқ, қўй-қўзи, йилқилар ҳам бошқалардан нажот бўлмагач, ўзларини пана-пастқамларга уришди.

Чанг-тўзон устун етиб келди. Баайни бу қишлоқда илгари ҳам бўлгандек, кўчаларни ҳуштак чалганча бе-малол, эмин-эркин айлана бошлади. Шамолнинг раҳми келган ёш ниҳолларни таг-томири билан қўпориб ташлади, кекса дарахтларга негадир тегинмади. Томларда рақсга тушди, дераза-эшиқларни тимдалаб, ҳамманинг юрагига қутқу солди.

Нисо ачанинг тугмадеккина ҳовлисининг атрофи пахса девор билан ўралган. Чалмахона ёнидагина озгина туйнук бор. Бу туйнукнинг нима учун қўйилганлигини рост гап, уй эгасининг ўзиям билмаса керак.

Туйнукнинг чап томонида, чалмахона ёнида кичкинагина бўз тепача бор. Яқинроқдан зингил солиб қарасангиз бунинг тепача эмас, катак эканлигига амин бўласиз. Ит кулбаси. Чимдан тикланган, устига ҳам чим бостирилган.

Катак ичида анчадан буён Таппон деган бир ит ўзича кайфу сафо қилиб, даври даврон суриб келади. Таппоннинг куни бир зайлда ўтади: баъзан-баъзан катак оғзига чиқиб ялоғига тўлдириб кетилган ювиндини покпокиза туширади, қозиги атрофида пича айланиб сайр қилади-да, сўнгра яна ичкарилаб, жунлари тўкилган жойга чўзилади, тумшуғини олдинга узатган оёқлари орасига қўйганча маънисиз кўзларини номаълум нуқтага тикканча ётаверади. Унинг энг яхши жиҳатларидан бири ҳам шу бўлса керак, ўзи билан ўзи андармон, итчилик борди-келдиларидан беҳабар, оқибатдан чамаси кўнгли тўқ.

Ҳовлига дастаб қаёқдандир қамғоқлар учиб кириб, коптокдек думалай бошлашди. Қамғоқни лайлакхас дейишганича бор, ҳаккам-дуккам қадам ташлаётгандек бўлиб катак олдига бориб қолишди. Таппон хонадонига бостириб келаётган на боши, на қўл-оёғи кўзга ташланадиган аллақандай пахмоқ жонзодни кўриб эхонаси чиқиб кетаёзди. Сўнгра ялоғига бугун ювинди тўкилмаганини эслади, ҳойнаҳой, шу текинхўрлар покпокиза тушириб кетгандир, деб ўйлади. Ғазаби қўр-

қув ҳисси билан қоришиб, унга жасорат бахш этди, ўзини қамқоқнинг устига отди. Номаълум жонзод чап бериб қолишга базўр улгурди, ит бўйнидаги занжир бошқа ҳаракат қилишга йўл бермади. Таппон шундагина илк бор ўзининг боғлиқ ҳолда эканлигини ҳис этди, шу лаҳза аламдан бўғилиб, ўзини-ўзи ёриб ташлагиси келди. Бироқ, туйқусдан ангиллаб юборди — олдинги оёқлари пахмоқ жонзоднинг этагига илашгани шекилли, нозик товонига кирган тиканчалар жонини беҳад аччи-тиб юборганди. Занжирда эканлигига ҳам шукр қилдики, агар у халақит бермай бу лаънати кутилмаган меҳмонни бус-бутун босиб олганимда ҳолимга маймунлар йиғларди, деб.

Таппон катагининг бир бурчагида ёнигибгина ётаркан, йиртиқ калишини судраганча келиб ювинди бериб кетадиган меҳрибон кампирдан ачиқланди. Ахир, у анча-мунча бегона жониворни ҳовлига киритмасди, баайни Таппоннинг ўзига хатлаб берганди, аллақайдаги бош-оёқсиз, тасқарануسخа жонзодлар мунча ўз уйидагидек бемалол айланиб юришибди. Ишқилиб, уни ғафлатда қолдириб ҳовлини ишғол қилишмадимкин?

Ит кўрқиб кетди.

У йиртиқ калишини судраб юрадиган кампирни хўжайин эмас, балки, ўзининг иссиқ-совуғидан хабар олиб турувчи, бундан бошқа муҳимроқ, эзгуроқ, олижаноброқ юмуши борлиги мумкин бўлмаган хизматкор деб биларди. Мабодо, борди-ю, бу ҳовлидан кампирни суриб юбориб, бошқалар эгаллаб олишгандаям, улар учун ҳам Таппоннинг иссиқ-совуғидан хабар олиш, ялогини тўлғазиш фарз! Таҳликага тушганлигининг боиси яккаш кампирга ўрганиб қолганлиги, унинг меҳрибонлиги... Э, жуда кўп!..

Таппон сал сиполаниб ташқарига мўралади: ҳовлини пахмоқ жонзодлар буткул эгаллаб олишганди. Сўрамай-нетмай-а? Кампир қаердайки? Ит акиллай деса, овози чиқмади. Юраги қанча сирқирамасин, тақдирга тан бериб бурчакроққа қисилди, кулала бўлиб ётиб олди. У энди ёлғиз бир нарсани — бу босқинчилар ўзига қандай муносабатда бўлишини ўйлай бошлади. Бироқ, анчадан буён ҳеч нарсани ўйламай қўйганидан тумгароқ хаёлларидан маънилироқ бир нарса чиқмади. Кўзлари милт-милт ёнди, баъзан кўпириб-тошаётгандек бўлиб туюлган қони ҳам музлади, кампирнинг саховатпешалиги туфайли еб-ичганлари сўлакайини келтирди.

Баъзи кечалари туйнукдан бир қанжиқ кириб келарди. Қатак ёнида куймаланарди, чўғдек кўзларини тикиб уни нимагадир даъват этарди. Таппон ҳам савқи табиий унинг даъватига тушунгандай бўларди-ю, ялогини, катагини қизғаниб лоқайдлигича ётаверарди. Гарчи исмсиз, лақабсиз тушги меҳмон унинг ялогига қайрилиб боқмасаям, негадир базўр топиб олган жойини қизғанаверарди-да!..

Таппон ожиз нигранди.

Ичкарида ўзлари билан ўзлари бўлиб ўтиришган кампирлар бир маҳал худди келишиб олгандек ҳаммалари бирданига ташқарига қарашди-ю, ранглари қум оқариб кетди. Уларнинг бу қарашиди ҳам аллақандай гайритабиийлик мавжуд эди. Ўзлари сезмаган нимадир кампирларни дераза томон ўгирилишга мажбур этганди. Кейинчалик анча вақтгача бир-бирларига, бу қандай куч бўлдикин, деб гапириб юришди. Қизиғи шундаки, гапираверган сари уларнинг юрагидан кўрқув маҳв бўлиш ўрнига, баттар ваҳима босарди. Кўзларига алланима балолар кўриниб кетарди.

Уларни айни дамда даставвал ажаблантирган нарса сокин сунбула ойидаги бемаврид тўс-тўполон эди. Кейин, худонинг йўриғи-да, сунбулами, бошқа ойми, хоҳлаган пайтида тўполонни, хоҳлаган пайтда ёмғир-қорни юборади, деб дилларига таскин беришди.

Шундан сўнг тўполон одатдагидай ўтиб кетганида-ку, қишлоқ аҳли буни гапириб ҳам юрмаган, кампирлар ҳам табиий ҳодиса деб қараган бўлишарди.

Қутилмаган пайтда дераза шарақлаб очилиб кетди-ю, нақ дастурхон ўртасига қучоқ сиғмас бир қамғоқ шифтдан тушгандай келиб тушди. Кампирлар ўзларини ўнглаб олар-олмас чап-тўзон устунни пахса деворни ҳатлаб ўтиб, ҳеч қаёққа андармон бўлмай уям очиқ деразадан ўзини ичкари урди.

Хонани бир лаҳза зулмоний зулмат чулғади. Кампирларнинг баъзилари ўзларидан кетишди, баъзилари юраклари така-пука бўлганча ёдларига тушган оятни ичирлаб тиловат қила бошлашди.

Ранги оқаринқираб кетган бўлса-да, ўзини йўқотмай, тунж ҳайкалдек қотиб ўтирган Хилол биби қамғоқ устидида ғалати бир нарсани кўрди. Қамғоқдан бир қаричча юқоридан қуюн нақ шифтга тегиб, чарх урарди. Унинг остки қисмида одам бўлиб одамга, ит бўлиб итга ўхшамаган аллақандай жониворлар муаллақ ҳолатда бир-бирларини эзгилаб янчиб ётишарди.

Бу махлуқлар қуюн ер саҳнидан супуриб келган суприндилар, бурди-балолар орасидан битдай бижғиб чиқишар, бир-бирларини чавақлашар, ўзларининг уят ишларига шу қадар машғул эдиларки, ақалли сал бошини кўтариб атрофи жавонибга қараб қўйишни хаёлларига келтиришмасди.

Ҳилол биби бу ҳодисалар аллақандай супургига ўхшаш қанотлар остида рўй бераётганлигини пайқайди. Юраги дов бермай кўзини кўтариб қаради-ю, қичқириб юборди, бироқ тили танглайга ёпишгандек овози чиқмади. Ўзини кўзига кўрингани сочлари ёйиб ташланганидан ҳўллауш ёпингандек туюлган ярим илон, ярим одам — қип-яланғоч қиз бўлди. Қизнинг сийналарини қорамтир доғ босганди. Заъфарон юзида қотиб қолган аллақандай машъум ифодалар на ўликликка, на тирикликка ўхшарди. Кўзлари дағдағали чақнар, бутун оламни ўзига жалб этишга шайлангандек эди. Этаги остида содир бўлаётган воқеаларга худди ўз қавмига нисбатан лоқайд бўлган ҳоким сингари заррача парво қилмасди.

Ҳилол биби кўзларини чиппа юмди.

Қуюн қандай кирган бўлса, деразадан шундай отилиб чиқди, ортидан қамғоқ ҳам маҳв бўлди.

Уларни ҳовлидаги бошқа нарсалар неғадир қизиқтирмасди. Тикка Таппон бир бурчагида тақдирга тан бериб ётган катакка ҳужум қилишди. Бир зарбда чим-пимдан юм-нишон қолмади, кунпаякун қилиб ташлашди.

Шўрлик ит тузукроқ вангиллашгаям улгуролмай қолди. Қозиқ-позиқи, занжир-панжири билан қамғоқларга ҳамсаф бўлди, осмонга ҳаволанди. У бир мартагина, шундаям пахмоқ жонзодларининг таъзини бериб қўйиш умидида орзу қилган озодликнинг бу тарзда қадам ранжида қилишини хоби хотирига ҳам келтирмаганди. Паҳса девор ўстидан учиб ўтаркан, лаззатли ҳаётга видо айта, эркинлик шаънига ич-ичидан, ўз тилидаги мавжуд ҳақоратларнинг барини ағдарди ва кейин... бадар кетди.

Нисо ачанинг ёдида Таппонни қандай асраб олганлигини қолди, холос.

Кўчага у болаларнинг шодон қийқириқларини ва аллақандай аянчли вангиллашни эшитиб чиққанди ўшанда. Болалар мушукдай келадиган бир кучукчани ўртага олиб, бир-бирларига коптоқдай тепиб узатишарди. Баъзан кучуквачча давра ўртасида сару калавасини йўқотгандай қунишганча қотиб қолар, шунда зумрашалардан бири уни эркалаган оҳангда «Таппон, Таппон» деб ча-

қирарди. Сирасини айтганда, бу жонивор қандайдир оқиш тусда бўлиб, рамаққа етиб қолган, номининг ғалатлиги кишининг оғзини очиб қўярди. У энди мени калтакламайдиган раҳмдил чиқиб қолди, дегандай қақирган боланинг олдига гандираклай-гандираклай борар, кутганининг аксича яна тепки ерди.

Нисо ача балаларни дўқ-пўписа билан тирқиратиб юборди. Кучукваччани ҳовлига олиб кирди. Раҳматли эрининг Қоровой деган жуда суюмли ити бўларди. Чим-катакниям ўшанга атаб қурганди. Қоровойнинг бўйинга занжир солинмас, ёгин-сочин пайтларида ўз фаросати билан катагига кириб ётаверарди. Таппон эса бундай пайтларда тикка уйга кириб келавериб кампирни безорижон қилиб юборганидан, қозигу занжирдай муносиб тухфага сазовор бўлганди. Мана, ҳаммаси абас топди. Қоровойдан ёлғиз хогира — чим-катак ҳам...

...Кампирлар бирин-кетин ўзларига келишди.

— Хайрият-э! — дея ҳатто биттаси тилга кирди. — Нақ ўтакамни ёриб юбораёзди-я!..

— Деразани қаттиқроқ ёпмайсизми, айланай! — кимдир Нисо ачадан домангир бўлди. — Иложи бўлса, илганини туширинг эди!..

Шу маҳал уларнинг нигоҳи ногаҳон Ҳилол бибига тушиб, оқариб кетишди. Ҳангу манг бўлиб, тилларига калолат келганча қотишди. Ҳилол бибининг лаблари чап томонидан юқорига қараб ҳақиқатдан ҳам даҳшатли тарзда қийшайиб кетган, кесакдай қотиб ўтирарди.

Биров, жин чалибди, дея бақириб юборишига оз қолди, дарров тидиги тишлади.

— Сизга нима бўлди, Ҳилол янга? — дейолди кимдир.

Ҳилол бибининг юз-кўзларидаги муаллақ қўрқув инфодалари эриди, дув-дув ёш тўкиб юборди. Сўзлашга ҳоли келмади.

Кампирлар маънодор кўз уриштириб олишди.

— Ҳа-а, шу ерининг ўзида, иссиғида кўч-кўччи бошламас бўлмайдиган кўринади!..

Енгил хўрсинганликлари ғам-андух аломати эмас, балки улар сал ўзларига келганидан нишон берди. Ҳар бири кўнглида, хайрият, бу тўполоннинг касри менга урмади, дея ўйларди шу сония. Уй-хаёллардан таскин тополмай, бебилиски лаблариниям ушлаб кўришди.

Ҳилол бибини ўртага олиб, доира даранглатиб, роса кўч-кўч қилишди. Бир вақт, бундай қарашса, кеч кир-япти.

Илгариги пайтлар бўлганда-ку, кеч киришими, тун яримлашими, тонг отишими — бировининг парвойига ҳам келмасди. Энди эса... Хавотир-таҳликага тушмай илож йўқ. Ҳилол бибини Нисо ачаникида қолдириб, аста-секин тарқалишаркан, уй эгаси тиззасига муштлаб-муштлаб, тирноқлари билан юзини юлаётгандай ҳаракат қилар ва тинимсиз жаврарди:

— Во-ой, икки юзим қоп-қора-я!.. Ҳилолнинг қариндошларига энди мен нима дейман, ўғил-қизи, неварачевараларига нима дейман...

Унинг нима дейишни шубҳасиз кампирлар билишмасди. Нисо ачанинг куюнаётганлиги кўч-кўчнинг самара бермаганини кўрсатарди...

Бу гапларни эшитиб, ҳаммадан бурун Қиммат кампир жўнаб қолди. Ҳай-ҳай, худо кўрсатмасин, Нисо бонуга қўшилиб унинг ҳам бир нима дейишига тўғри келмасин-да, ишқилиб.

Қиммат кампир анча юргач, бошқалар ҳам ўз кўчаларига бурилиб кетиб, ёлғизланиб қолганлигини пайқади. Негадир нафаси ичига тушиб кетди. Эндигина муюлишдан қайрилаётиб қотди-қолди.

— Во-ой зормандала-ар!.. Во-ой зармандала-ар!.. Айтишга тил бормайди. Йигитгина тушмагур, қизгина ўлгур!.. Бу нима қилиқ, бу қандай шармандалик!.. Бир-бирларига шунчалик қапишиб кетишганки, асал ойида эҳтиросга тўлиб-тёшган келин-куёвлар янгалари қўриқлаб тургандаям бунчалик бўлмас!..

Қиммат кампир аввалига талмовсираб турди. Сўнгра ўзига келиб, қўлидаги ҳасса-таёғи билан уларнинг бошига қарс-қурсе туширмоқни ўйлаган... Пўқ, ўйлаётган эди, ҳалигилар ерга кирдимиз, осмонга чиқдимиз — номаълум, кўздан йўқолишди.

Кампиршонинг бутун вужудидан совуқ тер чиқиб кетди. Сўнгра, чунонам қочиб қолдики, битта-яримта одам буни кўрганида кулишини ҳам, кулмаслигини ҳам билолмай гангиб қоларди.

Кампир суръатини ҳеч пасайтирмай шу кетишида ўртанча ўғлининг ҳовлисига етди. Дарвоза олдида тўхтаб, нафасини ростлади. Бу ўғли алоҳида хўжалик бўлиб, мана шу ерга жой-жалол қилганигаям беш-олти йилдан ошди. Шуңсигаям шукр. Ака-укаларининг ичида энг мўмин-қобили, қўй оғзидан чўп олмани шуниси. Ойбулоқда анчадан буён дўкончилик қилади. Дўкончаси кичкина бўлсаям, жойдан бўлак ҳамма нарса бор бу ерда. Ойбулоқ сувдан танқис бўлсаям, қудуқла-

рида жинлар яшириниб юрсаям, мунақа дўконча-пўкончалардан ёлчиган, ер остидан ҳам калтадум махлуқлар чиқиб қолмасин, деган хавотирдамикин, кўча-кўйларгаям тош-бетон, мум ётқизиб ташланган. Лекин ишониб бўлмайди, улар жаҳд қилса тоғ тагидан ҳам чиқиб келишаверади. Уғлининг дўкончилиги, усти бут, қорни тўқ юриши онага маъқул-у, ўша касофат жой — Ойбулоққа бориб-келиши ёқмайди, холос. Майли, қайда бўлсаям боши тошдан бўлсин! Келини ҳам ёмонмас. Қўли косов, сочи сўпурги бўлиб болаларига қарайди, ювади, тарашлайди — ғинги чиққанини биров эшитмаган. Кўз тегмасин, тотув!

Кампир оҳиста эшикни итариб очди. Ичкарига бирикки қадам босдию, ҳайратдан тахта бўлиб қолди. Не кўз билан кўрсинки, ер супанинг бу четида мўмин эр, у четида фаросатли хотин — бир-бирларига қўлларини тўлгаб-тўлгаб айтишишарди. Уларнинг айтишишларига атай қулайлик туғдираётгандек, пешайвон чироғи супага хира нур ҳам таратиб турарди.

Бир иштонсиз, бири кўйлаксиз ярим яланғоч, кирчир болалар супа бўйлаб зир югурганча дам отасига, дам онасига талпинишарди.

— Йўқол ҳамманг туққанларингнинг ёнига! — бўкирарди ота болалар ўзига яқинлашаётганда гўё улар енига осилиб, сўкинишларининг таъсирини камайтириб қўйишдан қўрқаётгандек оҳангда.

— Борларинг, сенларни бировдан орттирмаганмай, эплаб-сеплаб олсин! — чийилларди она гўё болаларнинг ягона гуноҳи уларнинг бировдан орттирмаганлигида экандай.

Алоҳа, сабий норасидалар иккаласининг ҳам дамига яқинлашолмай аросат ичра низиллаганча қолишарди.

— Сендақа хотиндан ит асраганим яхши эди, падарлаънат! — кўпириб-тошарди мўмин эр. — Ҳозироқ суякларингни майда-майда қилиб ташлайман.

— Майдала-майдала! — вишилларди фаросатли хотин, чамаси, у аллақачон сенсирашга ўтиб олганди. — Ит тилсиз-да, ит гапирмайди-да! Қўл теккиз-чи, сени омон қўйишармикин?!

— Омон қўйишмаса, омон қўйишмасин! — дерди шаштидан пасаяётганлигини билдириб қўйганча мўмин эр. — Ҳайт, дейману бошимни олиб кетаман!

— Кет, кет! — оловланди фаросатли хотин. — Гўрингда тўнғиз қўпгур Ешу Узоғингни олдига бор!.. Айтдима, нега бу уйинг куйгур қоп-қоп ғалла келтириб қолди,

деб. Қўшмачилигинг эвазига экан-да, ойбулоқлик қан-
жиқларингни ҳам топиб, сочини битта-битта юлма-
сам...

— Бас! Бас!— тамоман эсанкираб, шалвираб қол-
ганча бақирди эр.

Бироқ, шундан бошқа сўзга тили айланмади. Қари-
йиб, улар ойбулоқлик эмасди, деб айтиб юбораёзганди,
тилини хайриятки, тишлаб қолди. Гап шундаки, бу мў-
мин ўғилни кўп ҳам мўмин эр, деб бўлмасди. Шу ер-
ликлар тили билан айтганда, дўконига мол келтириш
учун шаҳарга қатнаб, битта-иккита алвасти ўйнашлар
орттирганди. Шериғи ҳам йўқ эмасди, албатта. Бу ше-
рик асл ойбулоқлик бўлиб, ҳатто машинасиам бор эди.

Худо ҳаққи, учар! Отини ёзолмайди, тўртта бамаъни
одам билан (агар улар бор бўлса!) ўтириб гаплашол-
майди-ю, кўз остига олганини, айниқса, тарсо санамла-
рини бир суҳбатдаёқ, наинки суҳбат, бир нигоҳдаёқ
ўзига жазм қиларди-қўярди. Қиммат кампирнинг мўмин
ўғлиниқига ҳампадаги ғалладан хоҳлаганича келтириб
юрган Ёши Узоқнинг ҳам асл мақсади — ана шу йиғит
билан улфат бўлиб олиш эди.

Майли, ароқ деса — Ёши Узоқ топсин; пул деса —
Ёши Узоқ тўкиб ташласин; фақат улар, янги-янги, хил-
ма-хилини келтириб туришса бўлди. Чунки Ёши Узоқ
биттасидан дарров зерикади, ўзиям ҳар қандайи бир ма-
ротабадан сўнг Ёши Узоққа қайтиб йўламайди...

Ёши Узоқ бу йиғитлар билан яхши чиқишди. Улар
бошқа-бошқа шаҳарлардан ҳам машинага санамараста
нозанинларни миндириб келишар, бу ойимқизларни хуш-
ҳол ва гул-гул яшнатиб жўнатиш кўпинча Ёши Узоқнинг
зиммасида бўлганлигидан боши кўкка етарди...

Улар тоғларга чиқиб кетишарди. Гадой топмас ўнгир-
ларда бир кун-икки кунлаб қолиб кетишарди, баъзан
шу даражага етишардики, бир-бирлари билан ўйнаш-
ларини алайно-ошкор алмашишарди.

Ўзиям ҳамма жанжал шундан чиқди.

Учар ярим йилдан буён биттаси билан алоқа қилиб
юрганидан кўнгли хижил эди. «Узоқ боғланиб қолдим,
яхшилик келтирмайди»,— деб ўйларди. Ўйлагани юза-
га чиқа бошлади. Даставвал ҳеч нарсада таъмаси бўл-
маган бу жувон канадай ёпишиб олди: пул сўрайдими-
ей, ёнимдан кетмайсиз, деб унинг кўксига бошини қўйиб
йиғлайдими-ей...

Учар уни бир куни Ёши Узоққа бибилсини узатиб
юборди. Жувон шундан сўнг анча фурсат йўқ бўлиб

кетди. Бир кунни ранги синиққан, афтода бир ҳолда уни яна пана жойда ушлаб олди, пул сўради.

Учар елка қисди:

— Пулем йўқ эди-ку?

Жувон бирдан тутақди:

— Энди пул бергинг келмай қолдимми, энди баъдингга урдимми, керак бўлмай қолдимми?!

Учар чамаси бу масалада умрида балки илк бор, ammo қаттиқ чалкашликка йўл қўйди:

— Бор-ей, мунча дийдиё қиласан?— деди қизишиб.— Ёши Узоқ акаингнинг олдига бор...

— Ҳе-е к...— жувон шундай қўпол сўкиндики, Учар салкам унга ташланиб, бўғиб ўлдириб қўяёзганди. Ўзини зўрга босди, жувон эса унинг газабини парвойига ҳам келтирмади.— Ўзингнинг қўлингдан келмагандан кейин қўшмачиликка ўтдингми? Яна юзимга соласан-а?!

У яна кўп ҳақоратларни ёғдирди. Тўнини бутунлай тескари кийиб олди. Гўёки, дунёда иккита покдомон бўлса, бири шу эмиш, гўёки зуғум қилиб, зўрлаб безорилар унинг исматини қон айлашганмиш...

Жувон, чамаси, ўзининг тўқиганларига ўзи ҳам ишониб кетди. Поймол бўлган номуси, оёқ ости қилинган иффати учун эзилиб-эзилиб йиғлаганча Ойбулоққа келиб, Учарнинг аёлига бор гапни айтиб берди. Учарнинг аёли эса соч юлиб, юз тирнаб солди жанжални-солди жанжални, бутун қишлоқни томошага йиғди, бу ҳам етмагандай, Тепага йўл олди, бу шум хабарнинг заҳар заққумидан Қиммат кампирнинг фаросатли келишини ҳам бенасиб қолдирмади.

Бор гап шу.

Қиммат кампир олдинга юришни ҳам, орқага қайтишни ҳам билмай аросат ичра қолганди.

Туйқусдан келиб чўкка тушиб супа ласига ўтирди, уввос тортиб юборди.

— Ҳа-а, мен етимчаман!— ора-чора кўз ёшларини кафтининг у ён-бу ёнига артганча ҳасратга ўтди.— Ур — индамайин, сўк — индамайин, ўйнаш опке — остига кўрпача тўшай!..

Қиммат кампирнинг нафсонияти малолланди. Чндаб туrolмади.

— Оғзингизни юминг келин, оғзингизни юминг!— дея шапғиллаб кириб бораверди.— Мани ўглимни палати тоза! Нега урсин, нега сўксин?! Ўйнаш дейсиз-а, номаҳрамнинг соясидан қочади-ю...

— Ҳа-а, қочади-я, қочади!— шўлтиллаб бурнини

тортди келин, кампирнинг тўсатдан бу ерда пайдо бўлганига ҳеч ажабланмай.

— Қочмай нима? Қочмай нима?— такрорлади Қиммат кампир гўё бу сўроқлардан кейинги сўзларни фаромуш қилгандай тин олиб, сўнгра бу жанжалга мутлақо алоқаси бўлмаган жойларга ўтиб кетди.— Мани отамнинг равоти бўлган. Равотида қўша-қўша сигир-хўкиз, сурув-сурув қўй-қўзиси бўлган. Ўзи тузук емаган, тузук киймаган — топган-тутганини бировларга берган, бировларга едирган, бировларга кийдирган — шундай жанжал қилмаган, миннат бўлмасин, деган...

Кампир хўнг-хўнг йиғлашга тушди. Гапийам чала қолиб кетди. У чин кўнгилдан нола қилармиди, бу унинг ҳийласимиди — номаълум. Супадаги жангу жадал вақтинчалик барҳам топди.

Х

Хирмонжойда хирмон суворишаётган эркаклар ўрта-сида қизгин тортишув борарди.

— Бу нима гап ўзи?— бақирарди ҳабашдек қоп-қора жиззакни Элмурод.

— Елкамизни офтобга куйдириб ишлаб юрайлигу аллақандай тайинсиз келиб омборчи бўлиб олса-а...— Майли, бўлса бўлаверсин. Қандини урсин. Аммо-лекигин ҳалол ишласин-да!..

— Мунча бақирасан?— дерди унга жавобан иккинчиси, Элмуроднинг жиззакилигига боис бўлган қоп-қоралигидан ранжиб. — Сен омборчига эмас, бизга гапирясан-ку?!

— Тўғри!

— Нима тўғри?

— Астароқ гапирсин...

— Аста айтди нима-ю, қаттиқ айтди нима?

— Ҳақ гап шу-да, барибир!..

— Ҳақни гапираётган тилингдан ўргилдим. Қачондан буён ешилиб қолди, миқ этмай, дамнинг ичинга тушиб юрардинг баринг...

— Баринг дема, баринг дема! Бизни ота-боболар пошшо замонидаям имонини сотмаган, билиб қўй..

— Пошшо-мошшонгни йиғиштир. Колхозчининг ҳақиға хиёнат қилмасин!

— Тешиб чиқади!

— Бунақалардан тешиб чиқмайди!

— Ёқади десанг-чи!

— Беш юз кило буғдойим, бор эди,— куйиб-пишиб давом этди Элмурод.— Ундай қилди, бундай қилди, кўз олдимида уч-тўрт қопни тўлғазиб, ҳисобга тўғрилаб берди. Уйга келиб қўл тарозидан тортиб кўрдим. Роппароса юз кило кам экан.

— Мен колхозга топширган ховвосга берилиши керак бўлган ғалладан ҳам касофат уриб қолган,— ёрилди анчадан бери буён индамай ўтирган Зуннун амаки.

Бирин-кетин бошқаларнинг ҳам дарди чиқа бошлади. Беш-олти ой мобайнида Ёши Узоқ тарозидан ҳақини уриб қолмаган хирмончи қолмаган экан маълум бўлишича...

— Эрта-индин колхознинг ҳисобот мажлиси бўлади, гапираман,— дея депсинарди Элмурод.

— Айтиш керак.

— Керакмас бунақа одам.

— Қаердан келиб қолди ўзи бу...

— Ёши Узоқ эмиш.

— Ҳе-е Узоқ бўлмай...

— Бузоқ!..

Одамларнинг авзойи бузуқ эди. Ёғоч курақларни, чошғалвирларни бир четга бирин-кетин «тап-туп» улоқтиришди. Ут-ўланлари қуриб-қовжираб кетган тақир тепаликка давра қуриб ўтиришди ғаламислар. Гап-сўзларининг пойинтар-сойинтари, тутуруғи йўғу, яна тиллари ешилгандан-ешилиб борарди, бир-бирларига ҳатто гал беришмасди. Эй, эси пастлар, қўлларингга курак, чошғалвир бериб қўйишибдими, бу хирмонларни ғанимат шамолларда вариллатиб соуравермайсиңларми, илгари замонлар бўлганида сиз лақмаларнинг қўлига ким ишониб меҳнат қуролларини топширарди, дейдиган бир ақли расо инсон топилмасди шу чоғ. Бундай бамаъни гапни айтадиганлар йўқ эмас, бор, бироқ, турли-туман идораларда уларнинг ҳам ишлари бошларидан ошиб ётибди. Бу галварслар, масъулиятли буйруқлар, юрт бахт-саодати йўлида қарорлар чиқариш хирмон совуриш эмаслигини қаёқдан билишсин? Рост-да, аллақаёқдаги эти суягига ёпишган кимсалар, Элмурод-селмуродлар рансга-ю омборчига ёпишаверса дунё остинустун бўлиб кетмайдими? Тепаликларнинг сабри ҳў-ўв оқсоч тоғлардайин, ийиғи чиқиб ётган адирлардайин эди-ку?! Булар қандай зотларким, ҳе йўқ, бе йўқ, арзимас бир қоп ғалла деб мажлисда чиқиб гапиришса... Тилингни бир қулоч қилгунча, хирмон четидан сен ҳам

бир қоп эмас, икки қоп ўмариб кетавер-да! Худо қўлоёғингни бутун қилиб яратган-ку?! Йўқ-да! Қанча имошоралар бўлса ҳам бу нарса овсарларнинг етти ухлаб тушига кирмасди, чакакка зўр беришгани беришган эди.

Чакаги йиртилиб ўлади бари!

Алоҳа, ҳар қандай ялт этган фикр бежиз кетмас экан. Бош деб, елкасига ошқовоқ кўтариб юрганлар даврасида мумсиқкина бўлиб ўтирган бир одам бор эди. Унинг кўзлари доимо пирпираб турар, салқи юзини бешолтита тук беаганди. Бу тўхлидеккина одамнинг исми Тўхливой эди.

Ариқ қазишга ким — Тўхливой, хирмон совуришга ким — Тўхливой, пичан ўришга ким — Тўхливой, шудгор суғоришга ким — Тўхливой...

Тўхливой ҳамма ишга айтиларди. Айтилган жойдан қолмасди. Ҳозир келиб-келиб, ана шу қўй оғзидан чўп олмаган Тўхливойнинг фикрлари остин-устун бўлиб кетганди. Бу нарса унинг кўзларидан яққол намоён бўларди.

У, хаёлига тўсатдан келиб қолган, «хўш, нега ҳамма ишга Тўхливой-ю, ўмаринишга Ёши Узоқ», деган фикрни маҳкам тутиб олган, калласи бир томонга қийшайиб, эси оғиб қолаёзганди...

«Э, тўхта, Тўхливой! — деди ичида бир маҳал ўзига келиб. — Ёши Узоқдан чандон кўпроқ ўмариниш нега қўлимиздан келмас экан? Келади! Нимани йўқотаман? Ҳеч нарсани! Қайтанга ютаман? Тўхливой, олға!..»

Тўхливой кафтларини бир-бирига ишқаб, хурсанд бўлиб кетиши ҳам мумкин эди-ю, аммо бунақа бемаъни саъй ҳаракат қилмади. У ўзининг ширин хаёлларини мазасини татиётгандай эди. Яна кўп нарсаларни ўйлаётганди. Уйлай-уйлай фикри чувалиб ҳам кетмоқдайди, ўзи билан ўзи фойдасиз олишарди. Юрагига соя солиб ўтган фикр тобора мусти-мустаҳкам илдиз отиб, бақувватлашмоқдайди. Уни қўпориб ташлашга эса кучнинг ўзигина кифоя қилмасди...

XI

«Ёши Узоқ уйланмаса қишлоқни касофат босади!..»

Кутилмаганда юримсак миш-мишлар тарқаб қолди. Буни оғзига кучи етмаган кампирлар тарқатишгани аён.

Қиладиган ишларининг тайини бўлмагач, эрмаклар шуда — бўлмағур нарсаларни ўйлаб топишаверади.

Беркинбой ажабланди.

Қизиқ! Бир бандан мўминнинг уйланиш-уйланмаслигига хўжайинлик қиладиганлар ҳам бор экан-да дунёда! Балки мижози совуқдир, балки бирор қусури — айби бордир?! Жодугарлар буюғини ўйламай вақиллашаверадими?! Бора-бора улар кимнинг хотини нечта туғишигача даллол чиқиб қолишар? Ушанда жағларини шақиллатиши оламни бузар:

«Ҳо-ой, мунча эт бойлаб юравергандан кўра туғсанг бўлмайдимиз?!»

«Туғавериб-туғавериб чиллақдай куриб кетибсан-ку? Бўлди қил, бас қил — ҳаммаям сенлардай одам. Бировларининг ризқи-рўзидан қийноб чурвақаларининг боқади-ган аҳмоқ йўқ...»

Бу қаламғи-қасанғи, майда-чуйда чувриндилар орасидан қачон ақли бутун, дунё кўрган зот чиқади? Шубҳасиз, кампирлар жағларини шақиллатажак кунларда ҳам улар бўлмайди ва ҳеч қачон «не, шошманглар, оғизларининг юминглар, эру хотиннинг тўшакдаги жавлон уришлари сиёсий масала-ку, нега сўппайган бурунларингизни суқасизлар?» — дея бамаъни маслаҳат бермайди. Мабодо, борди-ю, яратганини инояти билан шундай хирадманд чиқиб қолса, дарров бўйинга бўйинбоғ боғлаб керакли, масъулнятли ўринларга кўтар-кўтар қилиб кетишади... Қарабсизки, бир-икки йил ўтар-ўтмас ўша хирадманнинг бўйинбоғлари сонин юзта-икки юзтага етади — ранг-баранг, узун-калта, хорижий ва маҳаллий бўйинбоғлар... Ҳар кунин ҳар турлиси тақилади, ҳар кунин ҳар қайсиси эгаси билан турли-туман жойларга кириб-чиқади. Махсус ошхоналарга бориб, эгасининг тўйинли, хушбўй овқатларини иштаҳа билан тушираётганига гувоб бўлади, унинг кекира-кекира яна ўзининг салобатли хонасига кўтарилаётганидан завқланади. Кекириб турган инсоннинг сиполаниши ҳақиқатдан ҳам завқли-да, тўғримами?.. Кейин, бегона хонадонларга ҳам кириб-чиқилган кунлар бўлади. Бу хонадонларда наинки бўйинбоғ, балки усти бош ҳам ечиб ташланади ва хирадманд сиёсий масалани ҳал этишга киришиб кетади...

Ҳа-а. Беркинбой кампирлардан ғазабланиб турган маҳал Қиммат кампирнинг мўмин қобил ўғли билан фаросатли келини орасида бўлиб ўтган машмашалардан хабар топди-ю, бенхтиёр:

— Э-ҳал!.. — деб юборди.

Беркинбойнинг «э-ҳа!» сида олам-олам маъно бор эдики, бу хитобнинг оҳанги ҳам шундан далолат бериб турарди.

Беркинбой ўйланинқираб турди-турди-да, янада чўзиброқ, янада маънилироқ қилиб такрорлади:

— Э-ҳа-а!..

Кампирлар Ёши Узоқни нега гийбат қилишганлигининг боиси ҳам бирпасда унга кундай равшанлашди қолди.

— Во-ой ярамас-ей, во-ой ярамас-ей!— дея дўстидаг ранжиб, наинки ранжиб, ғазабланиб уёқдан-буёққа, буёқдан-уёққа ҳуда-беҳуда югураркан, оғизга олиб бўлмас сўзларни ҳам ғайри ихтиёрий равишда айтиб юборарди.

— Мен сенга бу ишни қилма деб айтмайман,— баайни рўпарасида Ёши Узоқ турибди-ю, унга гап уқтираётгандек, қўлларини силкиб-силкиб сўзларди Беркинбой.— Бироқ ими-жимиди, енг ичида қилиш керак-да, эсипаст! Мана, сендан зўрроқ, сендан обрўлироқ, сендан серпулроқ раис ҳам қўрқа-писа, минг ҳадик билан қилади бу ишни! Керак бўлса, мен билан маслаҳатлашиб олишдан ҳам тортинмайди...

Беркинбой чойхонадан қайтиб келиб, тикка қўшнисиникига кирди.

Ёши Узоқ сўрида ёнбошлаб ётарди. Олдида чўт. Кейинги пайтларда рангу рўйи кириб, чеҳрасидан ним табассум аримайдиган бўлиб қолган.

— Салом бердик Ёши Узоқ ака, ишлар қалай, авжми?— деди томоқ кириб Беркинбой, ҳаёлидан эса, ҳе-е авжланмай ўлиб кет, деган фикр ялт этиб ўтди.

— Авж, авж!— деди Ёши Узоқ негадир оғзи қулоғига етгудай бўлиб.

— Ишингизни топиб олиб, ҳаёнга бизни шерик ҳам қилмайсиз...

— Э-э!..— Ёши Узоқнинг афти аллақандай ғалати тарзда буришди.— Ҳаён қайда? Ҳаён йўқ, бари зиён! Барйимиз-баримизга етмайди. Одамда илм бўлмаганидан кейин шу-да! Илм бўлганда ўша қуриб-қақшаб ётган юртимиздаям кунимизни кўриб кетардик...

— Йўғ-э!..— Ёши Узоқнинг қурғоқчилик касофатидан кунпаякун юртда кун кўриши мумкинлигигами ёинки илмнинг бу қадар беҳудуд кучигами ишонқирамай турди Беркинбой.

— Ап-шу!..— акса уриб юборди қўққисдан Ёши Узоқ ва аксанинг айни вақтида келганидан димоғи чоғ бўл-

ди.— Ҳаққаст рост! Улай агар, рост! Илмини қаерга қўйишни билмай беҳуда папка қўлтиқлаб юргувчи, қўлидан ҳемири иш келмайдиган бир зот бор эди. Қурғоқчилик бўлди-ю унга худо берди. Айтишларича, бу офатнинг бир кунмас-бир кун бўлиши кераклигини олдиндан тахминлаб юрганмиш. Офат етиб келгандан сўнг, ўйлаганим бўлди, мен пайғамбарман, деб даъво қилганмиш. Ҳаш-паш дегунча бу пайғамбарни қўлдан бериб қўймаслик учун уни юқорига судраб кетишди. Уй-жой бериб, маош тайин қилишибди, у энди бу тахминни илм қайси вақтда кўнглига солганини ёзиб, жарақ-жарақ пул олиб ётганмиш...

— Илгарироқ айтса бўларкан,— деди ҳатто Беркинбойдек одам афсусланган бўлиб.

— Нимани?

— Қурғоқчилик бўлишини-да! Олди олинармиди...

— Э, жиннимисиз?— деб юборди Ёши Узоқ.— Айтияпман-ку, тахмин қилган экан деб. У, тахминим тўғри чиқсин, илоё бу ерлар қуриб-қақшаб кетсин, деб нола қилиб ётгандир, десангиз-чи...

— Во-ой ифлосе-ей!— деб юборди ҳатто Беркинбойдек одам ғазабини ичига ютолмай.

— Бу ҳали ҳолва!— деди Ёши Узоқ ҳиринглаб куларкан.— Кўп ўтмай ундан ҳам хароброқ, ундан ҳам нопокроқ бошқа илми чиқиб қолди. Бунисники унисни кидан ҳам ошиб тушганлиги боис, буям юқорига, илм дўргоҳларига қайтиб тушмайдиган бўлиб пилдираганча чиқиб кетди.

— Яна қанақа тахмин экан!— деб сўради Беркинбой ўзи ҳам бирор тахминни ўйлаб топмаганига афсулангандай.

— Бунисники тахмин эмас, тахмин эмас!— деди Ёши Узоқ кўпириб-тошганча.— Агар тахмин бўлганда буниси ҳеч қаёққа боролмаскан...

Беркинбой ағрайганча фирт омилгини билдириб қўйди.

— Ҳа-а, бунисники инкор бўлган!..

— Инкор-ор?— астойдил ажабланиб ҳақиқатдан ҳам илму урфондан минглаб чақирим йироқда эканлигини намоён қилиб Беркинбой,— Қанақа инкор, а-а, Ёши Узоқ ака-а, қанақа инкор?!

Ёши Узоқ қаҳ-қаҳлаб кулди.

— Дониншманлар дониншманднинг етти ухлаб тушига кирмаган инкор Беркинбой! Униснинг тахминини буниси инкор этибди!

— Ё, товба?!— Беркинбой ёқа ушлади.— Униснинг шўри қайнабди-да?!

— Ие, ие! Нега шўри қайнар экан? Илмда қанча никор қилса унисниям, бунисниям бахти шунча очилаверади, Сизу биз, юрибмиз-да чўт қоқиб, чой ташиб...

— Ҳа-а!..— тушунган оҳангда бош силкиди мияси овлаб кетган Беркинбой.— Тўғри айтасиз.

— Аслида, биродар, биз ҳам катта шаҳарларда яшаймиз керак эди,— деди Ёши Узоқ сирли оҳангда.— Биздай оқил, ишбилармон одамларнинг ҳаммаси шаҳарда яшайди. Бу қишлоқларнинг удуми борми-ей, тўйи борми-ей, аралашай десанг, аралашолмайсан...

— Одатланмаганмиз-да.

— Балли. Ҳамманинг кўз ўнгида шундоқ яққол кўриниб турасан. Худди қип-яланғочдай ҳис қилади одам ўзини...

— Аммо-лекин, бахтимизга, раис зўр! Излай-пзлай базўр гопгандим-да!..

— Э-ҳа, излаб юрасизми?— деди Ёши Узоқ беписанд оҳангда.— Ҳар қадамда тўлиб-тошиб ётибди мунақа зўр ранслар!

— Маъқул, маъқул! Айтмоқчи, Ёши Узоқ ака,— муҳим бир нарса илкис ёдига тушгандек қўшнисни томон ўтирилди Беркинбой,— уйланишингиз керак!

— Кўйинг-э!— қўл силтади Ёши Узоқ.— Олтита хотин кўрдим. Бири ўлди, бири ташлаб кетди, бошқаси шармисор қилди. Яна бири ўлди... Биласиз-ку?!

— Ҳа денг, ҳа денг!— баайни мол бозоридаги даллолдай қисталанг қилиб туриб олди Беркинбой.— Жасадлар кампирлар шуниям гап қилишибди. Буларнинг одату удумлари ёмон. Уйланмаган одам кўчада бирор хотинга дуч келиб қолсаям рашк қилишаверади,— Беркинбойнинг бир кўнгли мўмин эр ва фаросатли хотин можаросини ҳам айтиб бермоқчи бўлди-ю, гапни чуватгиси келмади.

Ёши Узоқнинг хаёли бошқа ёққа кетди. Сал-пал қизаринқирагандай бўлди. Ер остидан туйқус қўшнисининг девори томон қараб қўйди. Унинг қизаринқирашини, ҳа-а, айтсам ҳам англаб олди, дея ўз ўйлаганига йўйган Беркинбой буни пайқамади.

— Билншармикни, шивирини эшитишганмикни...,— деб ўйланинқираб қолди Ёши Узоқ хаёли буткул қўшни аёлда бўлиб.

— Тунов кунни бир қизнинг райондаги касалхонада

ётганини эшитдим,— давом этди Беркинбой.— Дўхтирлар жавоб беришган-у, у кетмасмиш...

— Ие — ҳайрон бўлди Ёши Узоқ.

— Шошманг-да, сабр қилинг-да! Мен ҳам сизга ўхшаб дарров «Ие, ие»лаб қолдим. Ўғил болаям эмас, қазо си етган чол ёки мункиллаган кампир ҳам эмас, бошида туғи¹ йўқ бир қиз бола касалхонага тушса, ҳукуматнинг дори-дармонларидан тузалса-ю устига устак яна уйига ҳам кетмаса жа-а ғалати-ку, дедим. Сиз биласиз, мен бунақа ғалати воқеаларга шунчалик қизиқаманки, ғалатилиги қанча ошса, тобора билгим келаверади. Бошқа иш-пишлар ҳам кўзимга кўринмай қолади шунақа вақтда. Ҳаммасини бир четга йиғиштириб қўйиб, касалхонага бордим. Йўқса, касалхонада менга пишириб қўйибдими? Ўзимизнинг жойинг жаннатда бўлгур волидамиз инимизнинг уйида оҳ-воҳлаб, қирқ кеча-ю қирқ кундуз алаҳлаб, жон узолмай номимизни айтиб йўқлаб турганида бормаганмиз-у касалхонага, бировни бориб кўргани кўзимиз учиб турибдими? Азбаройи ғалатилиги мени тинчитмади. Шунақа-шунақа, бир қиз бор экан, тузалиб бўлиб ҳам кетмаяпти экан, дедим. Бир кўрсам, дедим. Менга хавотирланиб қарашди, остонадан ичкари хатлашгаям қўйишмади, қизниям чақириб беришмади. Отасиман, амакисиман, тоғасиман, ҳамқишлоғиман, деб аврамоқчи бўлдим. Қарасам, эшикни бекитиб ичкаридан занжирлаб олмоқчилар. Ўзлари хўппа семиз, бақ-бақалари кўкракларига тушган малла хотин, эғилларида оппоқ халат денг. Бирор жойига доғ тушмаган, бирор жойига чанг қўнмаган оппоқ халат. Юрганда филнинг оёғидек оппоқ болдирлари лорсиллайди денг онангни эмгурнинг. Халатлари оппоқ, болдирлари лорсиллайди, гапга қулоқ солмайди, эшикни занжирлаб олмоқчилар— энди нима қилсам экан? Сўнги чорани қўлладим. Ичимда, семириб ўзингни кўтаролмай ўл, сариқ попишак, мурданг юзта юмронни ярим йил боқсин, ярамас, деб болахонадор қилиб сўка-сўка, юзимга ним табассум югуртириб, битта қизил ўнталикни кўрсатдим. У иккиланиб қолди, пулни дарров чўнтагига солиб қўйдим.

Ёши Узоқ ўзини тутолмай кулиб юборди.

— Сиз сариқ попишакнинг чўнтагига ўнталикни солдингизми? Сиз-а?! Сиз-а?!— деб қайта-қайта сўроқлаб, қайта-қайта хандон отаверди.

¹ Туғи — эри маъносида.

— Улай агар, ўлай агар!— аччиқланиб қасам ича бошлади Беркинбой.— Нима, биз бировнинг чўнтагига битта қизил қоғозни солиб қўйишга ярамаймизми? Қурбимиз етмайдими бунга?

— Етади, етади!— тинчлантирди уни Ёши Узоқ.— Иккитасини солиб қўйишгаям қурбингиз етади.

— Паст кетмаймиз, паст кетмаймиз! Керак бўлса учтасини, тўрттасини... ўнтасини солиб қўямиз!— жуда ҳовлиқиб, ҳаяжонланиб кетди Беркинбой. Бирпас нафасини ростлаб, давом этди.— Филоёқнинг кўнглини топганимдан кейин, у ҳалиги қиз ҳақида бор гапни айтиб берди. Уша қиз институтми, техникумми деган бир жойда ўқиркан. Санамарастагина, кўзга яқингина, шайдо қиладигангина экан. Чиройли қизларни кўрганда ҳуши бошидан учадиган бир домласи бор экан унинг. Домлалик сиёқи ҳам бўлмаган бир худо урган экан. Машинаси турадиган гаражга стол-стул қўйиб олиб, ҳали айтганингиздек хилватнишин илм қилар, лекин унинг бу илм қилиши кўпроқ хотинининг кўзини чалғитиш учун экан. Имтиҳон деган бир балосидан келишган қизларни ўтказмай сарсон қилар, кейин уларнинг ялиниб келишини пойлаб гаражда бетоқат кутаркан. Бу қиз ҳам ана шундай тутилибди. Машина ичида ўтирганча йиғлаб-сиқтабди. Домла ҳам қўрқиб қолибди, қўлига пул берибди. Пул бераётиб яна, ахир яхшироқ ўқисанг бўлмасмиди, ҳамма айб ўзингда, менда нима гуноҳ, дермиш. Энди бўлган иш бўлди, беш қўй десанг, беш, олти қўй десанг олти қўйай, йиғлама, яхшиси тўрт қўйай, биров гумонсирамайди, сирасини айтганда, ўзингнинг ҳам саводинг чакки эмасу имтиҳонда сал оқсадинг-да, дермиш. Қиз унинг бешиниям, тўртиниям — ҳамма баҳоларини ўзига қолдириб, номусига чидолмай ўқишни ташлаб кетибди. Уйигаям бормабди. Боши оққан томонларга йўл солибди. Ўзини ўлдирмоқчи бўлибди. Ҳалди-ролмабди. Қандайдир поездга чиққан экан, уч-тўртта йиғитчалар унга раҳм қилишиб...

Беркинбой берилиб кетиб бу ёғини айтиб юборишига ҳам оз қолди. Бақалоқ дўхтир хотиннинг ўзи ҳам берилиб кетганидан айтиб юборган, сўнгра афсус чекканлиги унинг юз-кўзларидан аён бўлганди. Ўз қўли остидаги беморнинг таржимаи ҳолидаги айтишга нолойиқ томонларни филоёқ чамаси ипидан-игнасигача билар, бу тарзи билан Беркинбойни ҳатто ҳайратда қолдирганди. У шуларни айтиб, яна, энди қизнинг тақдирига мен жавобгар бўламан, деб қўшиб қўйганмиш. Битта

шилдироқ қоғозинг учун бошим балога қолишини истамайман, дея кўпроқ олишига тамаъ қилганмиш...

Ёши Узоқ ўйладики, ҳалитдан, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, ўрта ичида фойдаланиб қолишни кўзлаётганлар бор экан, бу савдонинг охири бахайр бўлмас. Ким билсин, сариқ чақа кўрмаса ўрнидан қўзғалишни истамайдиган Беркинбой деганлари ҳам ҳуда-беҳуда бу ишларга бурнини суқмаётгандир?!

Йўқ, Ёши Узоқ узоқни кўрадиганлардан, уни алдаб бўсанлар!

— Бўлмайди!— Ёши Узоқ хотиржам товушида рад этди.

— Бўлади, бўлади!— бақириб юбораёзди Беркинбой.— Дунёда бўлмайдиган иш йўқ! Сизу биз бириксак бўлмайдиганини ҳам бўлдирамиз. Қиз алданган. Домласи алдаган. Айтдим-ку, ўша домла пулу аёл деса қалтирайверкан. Ҳатто хотинининг, ўз жуфти ҳалолнинг, кўз очиб кўрганининг ҳам синглисини... шунақа қилган дейишади. Майли, нима қилса қилаверсин, ўлиб кетмайдими? Бу қиз энди ким бўлсам майли, бошимда турса, гуноҳимдан кечса, жонимни беришга тайёрман, дермиш... Ҳамма аёл ҳам жонини беравермайди, боши тошга тегмаган бўлса, алам тортмаган бўлса хотин зоти мунақа жаҳд қилмайди.

— Тўй-чи, тўй?— Ёши Узоқ дўндиққина бир жононни кўз ўнгига келтириб суяклари суюлиб кетса-да, ўзини ҳамон оғир карвон тутарди.

— Нон синдирамиз, вассалом. Боринги, кампирлардан ҳам бир-иккитасини айтамыз. Кўриб-билишсин. Оғзидан чиққанини ёқасига уриш, дейдилар буни.

— Уйлаш керак...

— Уйлайдиган жойи йўқ, ўйлайдиган жойи йўқ!— қизишди Беркинбой.— Ҳа-а, бўпти, деяверинг. Бўптими, бўптими?!

— Бўпти, бўпти...

— Ана-а! Энди мен турдим Ёши Узоқ ака. Келини ўзим олиб келаман. Сиз ташвиш чекиб юрманг.

— Харажати...

— Қўяверинг, қўяверинг. Кейин суришиб кетармиз...

— Йўқ, йўқ. Кейин суришиб кетиши бўлмайди. Ҳозир олиб қўйинг,— шундай деб, Ёши Узоқ чўнтагидан бир даста ғижимлаган уч сўмликлар, беш сўмликлар чиқариб Беркинбойнинг қўлига тутқазди.

— Шу масалада одамни ранжитасиз-да, қўшни.

— Ҳисобли дўст айрилмас, деганлар. Утирсангиз-чи?!

— Бошқа вақт, бошқа вақт...

Беркинбой кетди. Шу кетганча Ёши Узоқ уни икки кундан сўнг, ҳовлисига ўн тўққиз, йигирма ёшлардаги, рангу рўйи бир ҳолатда, тақдирга аллақачонлар тан бериб қўйган қизни бошлаб келганида кўрди.

Қизнинг исми Маъмура экан. Унинг қомати расо, юз-кўзлари ҳақиқатдан ҳам жозибали-ю қандайдир дард чекканидан синиққан эди. Супа остида енгининг учини ҳимариб-ҳимариб, қимтинганча турар, шу туриши билан гўёки қанийди ер ёрилса-ю, кириб кетсам деяётгандай бўларди. Сочи турмакланган, оёғида касалхонанинг урингангина пойафзали бор эди.

— Ёши Узоқ ака, келинпошшани опкелдик,— деди Беркинбой мамнун қиёфада.— Узларингиз яхшилаб танишиб олаверасизлар-а?!

Қиз туйқус бошини кўтарди. У бўлғуси эр қаршисидаги таъвия деб сира ўйламаган эканми, юзи пахтадек оқариб, оёқларидан мадор кетди.

Беркинбойга зўр-базўр, йиғламсираган товуш билан:

— Бугун сизникига борақолай,— деди.

Қизга бошдан-оёқ, худди ечинтириб қараётгандек алоҳида иштиёқ билан синч солиб тикилаётган Ёши Узоқ бирдан чўчиб тушиб:

— Маъқул, маъқул, бугун сизникига бора қолсин,— деди.

Беркинбой қизни эргаштириб чиқиб кетди.

Эртаси кунни баъзи ирим-сиримларини қилиб уларни қовуштиришди. Ёши Узоқ қизнинг илтимос билан унга тегинмади. Қиз ўзини ёмон ҳис қилмоқдайди. Ҳали бутунлай соғайиб кетмаганиданми ёинки ваҳмданми, ишқилиб, қалт-қалт титрарди.

— Маъмураҳон,— дерди қаршисида муте қиёфада ўтирган қизга Ёши Узоқ.— Ҳали сену менинг келажагинмиз олдинда. Кўп ишлар қиламиз. Тўғрими?

— Ҳм-м...

— Қўшимиз Беркинбой ҳам кўп аломат одам. Аёлиям бамаъни,— Ёши Узоқнинг кўзлари ёнди.— Кириб-чиқиб тур, зерикмайсан. Майлими?

— Майли.

— Бу уй энди сеники бўлиб қолди. Кўряпсан, янги-гина қуриб битказганман. Ўзиям она сутим оғзимга келди... Тақдир экан, сенга буюрадиган бўлди. Эмин-эркинроқ юр, майлими?

— Майли...

Кейин-кейин Маъмурахоннинг ўзи ҳам майл кўрса-таётгандек туюлди. Ёши Узоқ ўзини тийди. Қиз токи тўла-тўкис қувватга кирмас экан, бирор фалокат юз беришдан чўчиди.

ХИ

Ёши Узоқ бирор фалокат юз беришдан чўчиб, Маъмурага тегинмаса-да, шаҳарга — куни кеча ваъда бериб қўйган жойга ҳам бормади. Ҳолбуки, ўртага тушган одамни қаттиқ ишонтирган, жилла қурса, сари қадам бир кириб ўтиши фарз эди. Беркинбой қурғур шундан ҳам хабар топибди, жилгани қўймади.

— Энди у ёққа сиз бормаيسىз, қўшни!— деди қатъий оҳангда.

Ёши Узоқ ваз-карсон кўрсатди: қандай бўларкин ахир, ўйламайдимики...

Беркинбой яна гал бермади. «Сиз ташвиш чекманг», деди олис сафарга чоғланаётган қиёфада, турар жойини, номини айтинг, ўзим топиб бораман, топмай қўймайман, сизниям хижолатдан қутқараман, «шундоқ-шундоқ, тоблари қочиб келолмадилар», дейман. Ўзи афти қанақа, афти?

— Кўрганим йўқ...— ожизона илжайди Ёши Узоқ.— Орага одам тушганди.

— Ана холос!— хитоб қилди Беркинбой негадир суюниб кетиб.— Орага тушганни қўяверинг, орага тушганни қўяверинг! Мен сизнинг ўрнингизга одам топиб бераман.

— Менинг ўрнимга одам тополмайсиз, Беркинбой,— деди кинояли тарзда Ёши Узоқ.

— Тўғри, тўғри сизнинг ўрнингизни ҳеч ким босолмайди,— тасдиқлади Беркинбой.— Бироқ, иштиёқманд бор. Айтсам ишонмайсиз, сиздан ҳам кўра иштиёқмандроқ бир одам бор.

— Ким экан?— эҳтиёткорона оҳангда сўради Ёши Узоқ.

— Керакли одам, керакли одам!— Паёпай сўзлаганча гапни бурди Беркинбой.— У кишига фақат номингизни бериб турамыз, хафа бўлмайсиз, фақат бир кечага, бир кечагинага номингизни бериб турамыз. Ўзи сизнинг номингиз икки кишига бемалол етиб ортади.

Ёши Узоқ илжайди.

— Тагин ўзлари бўлмасинлар?— деди худди Бер-

кинбойнинг маҳрамона сирларидан юз фонз воқиф одам-дек унга масҳараомуз тикилиб.— Илингизни пучайтириб ташламасин.

— Бизда илик нима қилади, бизда илик йўқ,— деди Беркинбой бош чайқаб.— Илиги тўлиб-тошиб ётганлар бор. Бизники ўзимизга керак...

Ёши Узоқ ўзи бориши лозим бўлган жойни Беркинбойга, бошқалар унга қандай тушунтиришган бўлса, шундай тушунтирди. Беркинбойнинг пастқам-пучмоқларни топишга суяги йўқ эди. Ёши Узоқдан кўра чандон яхшироқ англаб олди. Ҳамма кўчаларни, ҳамма муюлишларни, ҳамма уйларни ва ўзига керак уйни, ўзига керак йўлакни, ўзи чиқиб борадиган қавату ўзи кирадиган эшикни мясига жо-бажо қилди. Сўнгра шошапиша ўрнидан турди.

У чойхонага кириб борганида, сўрида раис қўш ёстиқни ўмовига тортганча ёнбошлаб ётар, негадир машқи паст кўринарди. Юзи салқиган, кўзларининг ости қорайиб халтачалар ҳосил қилганди.

Беркинбой эрталаб кўришган бўлса-да, яна икки букилиб салом берди. Сўри қирғоғига омонатгина чўкди.

— Чарчабсиз,— деди ачинган овозда, раиснинг афтига сарасоф назар соларкан.

— Чарчадим,— тасдиқлади раис ҳам ўрнидан қимирламаган куйи.— Югур-югур, мажлисга чоп, далага чоп... Одамларга ўхшаб бемалол оёқ узатиб дам ҳам ололмаскансан раис бўлгандан сўнг...

Беркинбой бош ирғаб тасдиқлади.

— Менга нима зарил-ей, деб арза ёзгим келади баъзан,— ўзига ўзи бениҳоя ачиниб кетган раиснинг кўнгли тўлиқди.

Беркинбой бугун унинг қаергадир мажбуран бориб-келганини, хоннинг қизи хивич ушлаб қўли қаварибди, деганларидай, шундан ўзига келолмай турганини пайқади.

— Арза ёзманг!— деди шоша-пиша.— Бу қишлоқда раисликни эплайдиган сиздан бошқа одам йўқ!

Беркинбойнинг бу гапи унинг ўзи кутганидан ҳам аниқроқ нишонга тегди.

— Балли!— деди раис унга миннатдорона боқиб.— Буларнинг ҳаммаси берсанг ейман, урсанг ўламан, дейдиган дардисарлар...

— Шунинг учун сиз ўзингизни асрашингиз керак,— Беркинбой илмоқли гап ташлади.— Йўқса, одамлар сару калавасини йўқотиб қўяди...

Раис энди ўзининг раҳнамолигисиз тепаликларнинг афтода ҳолатларини кўз ўнгига келтирди-ю, қўл силтаб:

— Э, ўлиб кетмайдими?!— деди.

— Қўйинг, қўйинг!— Беркинбой уни шаштидан туширишга ошиқди.— Буларни бугунча хаёлингиздан чиқаринг. Коньякларни халтага жойлаймиз. Бу тун раис эмас, Еши Узоқ бўласиз...

— Ким?— раис сесканиб тушди.

— Еши Узоқ!..— ҳиринглади Беркинбой.— Мен сизга айтсам, роль ўйнайсиз...

— Э-э, унақа артистлик қилмаганман.

— Унақа артистликмас, зинҳор унақа артистликмас!— куйиб-пишганча тушунтира бошлади Беркинбой.— Ўз фойдангизга артистлик қиласиз!..

Беркинбой ўзининг бу изоҳига ҳам қаноатланмай, дик этиб ўрнидан турди-да, раиснинг бош томонига ўтди. Кафтини унинг қулоғига карнай қилиб, узоқ вақт нималарнидир пичирлади. Пичирлагани сайин ҳамсуҳбатининг юзи ёйилиб, кўзлари чақнаб, тасдиқ ишорасида боши тез-тез силкина бошлади.

— Уйга бирров кириб ўтсаммикин?— деди у Беркинбойнинг пичирлаши ниҳоя топгач, ўзига-ўзи гапирётгандек хаёлчан товушда.

— Йўқ, йўқ, сира ҳам, сира ҳам!— азбаройи ҳовлиққанидан Беркинбойнинг оғзидан кўпик сачрагудек бўлди.— Киришингиз керак эмас, керак эмас! Уйдагилар хавотир олади десангиз, бизни ўша ёққа элтиб ташлагач, шоферга тайинлайсиз-қўясиз. Шундоқ-шундоқ, бориб янганга айт, мажлис бор экан, де, қайтиб келолмасликлари ҳам мумкин экан де, дейсиз...

Ким нима деса десину Беркинбойнинг тадбиркорлигига қойил қолмай илож йўқ эди. Раис «таслим» маъносига иккала қўлиниям баб-баравар кўтарди-да:

— Хўш, жўнадикми?— дея сўроқ аломати билан қош кериб ҳамсуҳбатига боқди:

— Жўнади-ик!..

Беркинбойнинг бу хитоби алоҳида мақтовга лойиқ эди. Унда таптанавоэлик, ишбилармонлик, қандайдир сирли нарсаларга даъват, садоқат— бари-бари мужассам эди. Айни шу хитоб учун уни кейинчалик муносиб тақдирлаш лозимлигини раис кўнглининг бир чеккасига тугиб қўйди.

Машина Тепа қишлоғини ҳаш-паш дегунча ортда қолдирди. Қоронғилик домга тортган далаларни, ўрқирларни ошиб ўтишаркан, уларни кўкда ёлғиз ою беи-

ўнта чарақлаган юлдуз тепадан кузатиб қолди. Дову дарахтлар, пастак буталар, жонзорлар сукунатнинг теран қаърида маҳв бўлгандай эдилар.

Кўп ўтмай шаҳарга етишди. Бир муюнида машинадан тушишди. Раис шофёрнинг қайтиб келишига рухсат бераркан, унга Беркинбойнинг айтганларини яхшилаб тушунтирди.

Сўнгра икки шарпа борар манзилни мўлжал олишди. Беркинбой кўп ўйлаб ўтирмади, катта-катта қадамлар ташлаб кета бошлади. У бу йўллардан илгарги ҳам кўп юргандек уёқ-буёққа ҳеч андармон бўлмай, қоронғи пучмоқлардаям туртинмай-суринмай кетиб борарди. Гоҳ-гоҳ, ҳамроҳим адашиб кетмадимикин, эргашиб келятимикан, дегандай ортига қараб-қараб қўярди, холос. Нафсиламбирини айтганда, раис адашиб қолишдан ҳақиқатдан ҳам қўрқаётганди. Мабодо, худо кўрсатмасин, ишқилиб, шундай ҳол рўй бергудек бўлса нима қилди? Борар ери йўқ, шофёрга жавоб бериб юборган — кўчада ётадими? Баъзан ярим кечада ҳам қорни очиб уйғонишини айтмайсизми? Шундай пайтларда негадир хотини ҳам бедор бўлади ва:

— Уйғондингизми, дадаси?— деб сўрайди.

— Уйғондим...

Хотинига шу сўзнинг ўзи кифоя. Ўрнидан туриб гўштини, тухумми қовуриб келади. Бу кишининг кўзлари ярим уйқуда бўлса-да, бемаҳал қўзғаган иштаҳа билан келтирилган неъматларни бир четдан тушира бошлайдилар... Агар ҳозир адашиб қолсалар...

Бу машаққатга дучор бўлмаслик учун у жон-жаҳди билан ҳаракат қиларди: Беркинбойнинг костюми этагидан кўзларини узмай чопқилларди.

Олдинда чойхоначи.

Орқада раис.

Уларнинг бу йўлдошлиklarига ғаламисларнинг нигоҳи тушса, аллақандай рамзийлик топишлари ҳам эҳтимолдан холи эмасди. Хайриятки, тун қоронғи, ғаламис-паламислар ин-инига уриб кетган, икки ҳамроҳ эмин-эркин, ҳеч кимга халақит бермай, устига-устак ҳеч кимга оғирликлари тушмай кетишяпти:

Олдинда Беркинбой

орқада раис!

Юра-юра ахийри кўзланган эшикка етиб келишди. Учннчи қаватда экан. Пиёда чиққунча нафаслари бўғизларига тиқилди. Панжарага суяниб бир зум тин олишди. Шу асно эшикка бир сидра назар ҳам солиб

чиқишди. Сиртига чарм қопланган, зарҳал қалпоқчали миҳлар урилган. Бинойи эшик. Дуппа-дуруст мансабдорлар, пулдорлар, сўзамоллар киройи кириб чиқиб турса бўладиган эшик.

Беркинбой қўнғироқ тугмасига авайлабгина бармоғини теккизди-да, раисга ўгирилиб сўради:

— Босаверайми?

Раиснинг юраги негадир пўкиллаб кетди.

— Ҳм-м...— дейолди базўр.

Беркинбой тугмачани босди.

Зум ўтмай эшик қия очилди ва тирқишдан хушрўйгина бош кўринди.

— Ким керак эди?— деб сўради у мулойим товушда ва шу асно ҳар иккала эркакка ҳам сартапо назар ташлаб олди.

— Таилахон... сиз бўласизми?— Беркинбой унинг сўроғига сўроқ билан жавоб қайтарди.

— Ҳа-а... Нимайди?— жувоннинг бепарво чеҳрасини туйқусдан хавотир-ҳадик эгаллади.

— Биз Еши Узоқ ака билан... келувдик...— Беркинбой аста ўгирилиб раисга ишора қилди.

Раис бунчалик бўлишини кутмаганди чоғи, ранги паға бўлиб кетди.

Жувоннинг чеҳраси аввалги ҳолатига қайтди. Эшикни ланг очди. Шунда унинг бор бўй-басти яққол кўзга ташланди: ўрта бўй, кенг елкали, хипча белли халат кийганиданми кўкраклари билинар-билинемас туртиб турарди. У эшитилар-эшитилмас товушда, кираверинглар, деди.

Қўноқлар олдинма-кейин ичкарилашди. Жувон эшикни шарақ этиб ёпди-да, бу ёққа, деб уларни ўз ортидан эргаштирмоқчи бўлди. Қулантаёқ кийиб олган этигини аллақачон ечиб, мезбонга эргашишга шайланган Беркинбойнинг анча кутишига тўғри келди: раис — Еши Узоқ ҳафсала билан пайтава ўраганиди, уни чуватиб-чуватиб этигининг қўнжига тиқишга овора бўлди.

Улар киришган хонанинг тўридаги бурчакда, тумбочка устида рангли телевизор турар, деворларга чўғдек гиламлар осилган, пастак столнинг бир томонида юмшоқ кресло, иккинчи томонида эса диван бор эди. Қолган майда-чуйда нарсалар полда ивирсиб ётарди. Жувон буларга парвям қилмай ўзини диванга ташлади ва раис — Еши Узоққа ўтириши учун қаршисидаги креслони кўрсатди.

Беркинбой эшик олдида қўл қовуштирганча тик туриб қолди.

— Утиринг,— жувон ёнидан жой кўрсатди.

— Йўқ, йўқ!— деди Беркинбой кўрқиб кетгандек.— Менга шундай яхши, тик турганим сайин оёғим роҳатланади.

Жувон қиқирлаб кулди, раис — Ёши Узоқнинг эса лаблари бир томонга сал-пал жийрилди, холос. У бу ерда асосий ролни ўзи ўйнашн боисидан, оғиз жуфтламоққа шайланар, бироқ, сўзни нимадан бошлашни билмай каловланарди.

Жувон парвойи фалак, кенг-ковул бахмал халати остидан атай тўлиқ болдирларини кўрсатиб, оёғини чалиштириб ўтирарди.

Раис — Ёши Узоқни ноқулай вазиятдан яна Беркинбойнинг ўзи чиқарди.

— Таилахон синглим,— деди у қийшанглаб.— Мени, мабодо, бу қаердан келиб қолди, деб ўйлаб, бошингизни қотириб ўтирманг. Ёши Узоқ акам қаерда бўлсалар мен ҳам ўша ерда ҳозир у нозирман. Ул-булларини кўтариб... ул-булларига қарашиб... дегандай...

— Сунъий йўлдошман денг?— жувон бошини ортга ташлаб ажабсингандай Беркинбойга бир зум тикилиб турди, сўнгра шарақлаб кулиб юборди, ҳарқалай, андиша деган бўлмағур нарсани батамом йўқотмаган эканми, хизматкор, дейишга тили бормади. Алоҳа, юзкўзлари, қарашлари, кулишлари шу маънони англатиб турарди. Беркинбой кўриб-кўрмасликка, биллиб-билмасликка олди, парвойига келтирмади.

— Табиий йўлдошлариман, табиий!— деди тантанавор оҳангда.

Беркинбой жувондан ошхонани, қозон-товоқларни кўрсатиб қўйишни сўради. Енг шимариб, стол устини кўз очиб-юмгунча ноз-неъматларга тўлғазди. Ҳатто раис — Ёши Узоқ: «Во-ой нобакор-ей, халтасига шунча нарсани жойлаган экан-у пайқаманганимни», деб ўйлади.

Қоқланган баллиқ дейсизми, қазн дейсизми, пишлоқ дейсизми, шўр бодрингу шўр помидор дейсизми — бари муҳайё эди.

Бир жуфт коньяк столнинг обрўйини кўтариб, мезбону меҳмоннинг чиройини беҳад очиб юборди.

— Сизлар уёқ-буёқдан гаплашиб ўтиринглар, мен иссиққина, қайноққина бирон нима пиширай,— деди Беркинбой баайни уйдагидек эмнн-эркин ҳаракатла. Жувонга «табиий йўлдош»нинг айниқса шу жиҳати, ча-

маси, ҳар жойда, ҳаммавақт ўзини бемалол тута олиши жуда ёқди.

— Вў-ўй, жуда ажойиб одам экансиз!— дерди у ўр-нидан дик-дик сақраб кетганча.— Нақ кўнглимдагидек экансиз! Юринг, юринг, мен сизни ошхонага олиб бо-рай. Сиз ошхонаниям бир зумда бадастур қилиб таш-лайсиз бу ғайратингиз билан. Қўлларингиз бир-бирига тегмайди-я, қойи-ил!

Ошхонага киришгач, ҳамма нарсани бадастур этиш-га чоғланган Беркинбойнинг ҳафсаласи пир бўлди. Ум-ри бино бўлиб бунақа ивирсиқ жойни кўрмаганди. Шифт-дан, деворлардан сувараклар ёмғири ёғиларди. Полга қадам босиб бўлмасди—семириб кетган бу ҳашарот-ларнинг оёқ остида қарс-қурс синиши шундай ғашга тегардики, асти қўяверасиз.

Қалашиб ётган ашқол-дашқоллари билан бу ер ал-лақандай тартибсиз омборхонани эслатар, одам бошини ичкари суқар-суқмас димоғни ёрадиган ҳид, уфунат кўн-гилни бездирарди. Қозоннинг остидаги ярим коса шовла моғорланиб ётарди.

Таплахон бу аҳволдан заррача хижолат чекмасди. Беканинг миясига азалдан, ошхона деганлари шу тах-литда бўлади-да, деган фикр мустаҳкам ўрнашиб қолган кўрнадди.

У эндигина балоғатга етаётган пайтларда бир йи-гитча ишқ-муҳаббат туйғуларига тўла мактуб юбор-ганди. Мактубдаги «сизнинг катта-катта кўзларингизни ўнгимдаям, тушимдаям унутмайман», деган жумла Таиланинг умрбод ёдида қолди. Шу иқрорнинг ўзиёқ қизгинанинг ўзига ишончини чандон орттириб юборди-ки, ҳатто кашфиётчи ошиқни ҳам сариқ чақага олмай қўйди. Шу-шу ҳар нарсага қорачиқларини йиртиб-йир-тиб қарайдиган бўлди. Ҳозир ҳам кўзлари шокосасидан чиққудек бўлиб Беркинбойга азму фармойишлар қи-ларди.

«Кўзлари иштониға «а-а» қилиб қўйган боланикиға ўхшайди-я», деб ўзича ажабланди Беркинбой калласи-ни лиқиллатаркан.

Раис — Ёши Узоқ қўлларини иккала тиззасининг кў-зига тираб ўтирарди. У, донғи кетган хўжаликнинг маш-ҳур раҳбари шу тахлитда — тиззалари кўзига қўлларини тираб ўтиришини кўп кўрган, таҳассуб қилишдан асло ўзини тиёлмасди.

Таплахон унинг олдига хандон-хушхон кайфиятда қайтиб келиб, илгариги жойини ишғол этди. Раис —

Ёши Узоқнинг башарасига қаттиқ тикилиб, унга ҳам одатдаги чучмал саволини берди:

— Кўзларим кимнинг кўзларига ўхшайди, биласизми?

Жувоннинг бундай ғалати тикилиши, устига устак томдан тараша тушгандек дабдурустан берган саволи меzonни хийла доvdиратиб қўйди. Рости гап, Беркинбой сабаб бўлиб дон олишган бир-икки аёлдан бўлакка у тузукроқ синч солиб ҳам қарамаганди, шу боис, Таилахоннинг кўзлари кимникига ўхшашлигини билолмади. Бироқ, унинг нигоҳига сартапо назар ташлаётиб, тўйқудан хаёлига шу фикр келди:

«Ё, товба, кўзлари Ҳалим бобонинг эшагини кўзларига нақадар ўхшайди-я... Яқиндагина қаерда кўрувдим уни? Ҳа-а, бўлди, бўлди, уйга узум олиб келганди, ўзим чиқиб қўлидан челақни олувдим... Чол эшак устида ўтирганди...»

Раис — Ёши Узоқ қизариб кетди.

Сукут сақлади. Хаёлига келтирмасликка қанчалик уринмасин, Ҳалим бобонинг эшаги фикрини буткул банд қилиб олди. Узиям устига янгигина тўқим урилган, алоҳида парваришлаб боқилган эшак эди-да!

Таилахон унинг оғзига талқон солгандек жим-жим ўтиришидан хафаланди.

— Менга кўпчилик, кўзларингиз Зухрохон Хушкелдиеванинг кўзларига ўхшайди, дейди,— деди у чимирилиб.

Машҳур яллачи Зухрохон Хушкелдиеванинг кўзлари қаёқда-ю буники қаёқда! Иккаласининг орасида бўлмаганда еру осмончалик фарқ бордир?!

Раис — Ёши Узоқ ичидагини сиртига чиқармади.

— Э-ҳа!— дея хитоб қилди.— Бўлди-бўлди! Энди ёдимга тушди. Ҳақиқатдан ҳам сизларнинг кўзларингиз икки томчи сувдек бир-бирига ўхшаш.

Таилахоннинг эсига шу ондаёқ бошқа бир нарса келиб қолганлиги боис раис — Ёши Узоқ хитоби қутилгандек натижа бермади.

— Қодир Султонович сени кўзларинг Зухрохон Хушкелдиеваникидан ҳам жозибалироқ, дейдилар. У кишининг айтишларича, меникидақа кўз ёруғ дунёда йўқмиш!..

Раис — Ёши Узоқнинг эхонаси чиқиб кетаёзди. У, Қодир Султонович билан юзма-юз туриб, ботиниб гапирадиган одамнинг, муҳтарам зотнинг ўзи айтгандек ёруғ дунёда борлигига ишонмасди. Бу ёғи қандай бўлди?

Демак, Қодир Султоновичдек фаришта, Қодир Султоновичек даҳо... унингдек теңгсиз нотик, унингдек меҳнаткашлар ғамхўри, унингдек ҳақгўй... ҳам... Таилахонни келиб тураркан-да!...

Раис — Еши Узоқ қўрқа-писа бошини кўтариб:

— Гўғри,— дея чайналди. — Сизнинг кўзингиздек кўз дунёда йўқ!

— Мўмин Холбоев акамлар сен сочларингни қўнғироқ-қўнғироқ қилиб юрсанг янада очилиб кетсан, дегани деган... Э, бориң-е, дейман доимо унга...

Мўмин Холбоев... Ие, бу инсон ҳам таниш-ку?! Ойнаи жаҳон даричасидан кунда бўлмаса ҳам кунора одамларга ўткир нигоҳини қадаб, ҳо-ой ўртоқлар, ҳа-долу покиза, тўғри, оилага содиқ, жамиятга эътиқодли бўлинглар, дея ваъз сўйлагувчи донишманд-ку бу?! Ойнаи жаҳон даричасидан чекиниши биланоқ жин-пин тегиб, қўнғироқ-қўнғироқ сочлар ҳақида ўйлай бошлармиканлар доно акам?! Бу дунёда нималар бўлмайди, ахир?!

Уни таърифлаган, бола-чақасидан ҳам воз кечиб унга уйланмоқчи бўлган, оёғининг остига ўзларини итдек ташлаган не-не зотлар ҳақида Таилахон бамайлихотирлик билан гапирарди. Ҳолбуки, бу зотларнинг юмини ўзидек кишининг юрагида етиб бўлмас аъмолдек, ёксакдаги юлдуздек бир таассурот қолдиради. Таилахон уларга шартта-шартта гапирверармиш, сизлар — калласи пўк, бир сариқ чақага арзимайдиган аблаҳлар, дермиш; сизлар — об-ичишу дуч келганга қўшилишдан ҳазар қилмайдиган, сиртдан эса ўзларингизни халқ учун элиб-югураётгандек кўрсатувчи мияси чириган мешчанлар, дермиш; сизлар — ўзларингизга алоҳида қулайликлар яратиб, сўнгра, халқнинг ҳаётини фаровонлаштирамиз дегувчи хомхаёл ахмоқлар, дермиш... Ҳеч ҳайнқ-масмиш Таилахон қурғур, керак бўлса хизматини ҳам қилдиармиш...

Раис — Еши Узоқнинг руҳи тушиб кетди. Уни, айниқса, мўътабар одамлардан битта-яримтаси кириб келса-я, деган ўй қаттиқ ташвишлантирмоқдайди...

Таилахон меҳмоннинг кўнглидаги ҳадикни пайқагандек:

— Мунча омонатдек ўтирибсиз, Еши Узоқ ака. Қостюмингизни ечиб қўйинг,— деди.— Бугун бу ерга ҳеч ким келмайди.

Унинг қулли ишонч билан айтган сўзи раис — Еши Узоқни инонтирди. Боз устига, биздан ҳам улуғларки

бу ишни қилишаркан, биз нега тортинайлик, ҳаё қилайлик, деган фикр миясидан барқ уриб ўтди. Шишага даял қўл узатди. Тиқинни суғуриб, иккита қадаҳчага тўлатиб-тўлатиб тилларанг ичимликдан қуйди. Биринчи Таилахонга узатди. Жувон қисталанг қилиб ўтирмади. Қадаҳни қўлидан қўймай:

— Танишганимиз учун,— деди-да, томчи қолдирмай сипқорди.

Ичимлик дарров ўз кучини кўрсатди. Еноқлар ояланди. Тиллар нималарнидир айтмоққа шайланди. Таилахон ўрнидан туриб телевизорнинг қулоғини буради. Аллақандай сиёсий кўрсатув бўлаётган экан, овозини пастлатди. Таилахонга бу кўрсатувнинг аҳамиятиям, керагиям йўқ: кўрмайдиям, эшитмайдиям, у фақат чироқни ўчирмоқчи, холос. Ойнаи жаҳон хонани хиёл ёриштириб турса, бас.

Чироқни ўчириб диванга ўтирди. Телевизорга беҳуда термулди. Раис — Ёши Узоқ ҳам бўйни синиб кетгудек ўгирилиб сиёсий шарҳловчининг башарасига зингил солди. Сергап экан, деб ўйлади ичида, кейин хаёлида ғалати бир фикр яшин каби чақнади: «Таилахон шуниям танирмикан-йўқмикан?!»

Таилахон томон ўгирилди. У бепарво эди.

«Танимайди,— хулоса ясади ўзича раис — Ёши Узоқ.— Агар таниганида ҳалигача қулоқ-миямни қоқиб қўлимга берарди».

Раис — Ёши Узоқ уйидаям тезроқ ухлаш учунгина телевизор кўради. Мунақа гапбозлик ҳар қандай уйқу доридан ҳам кучлироқ таъсир қиларди унга. Кўрпачага ёнбошлаб экранга термулиб ётади, беш-ўн сония ўтар-ўтмас тарашадек қотади. Шундан сўнггина болалари телевизорни ўчириб қўйишади. Бора-бора у бунга шу қадар одатланиб кетдики, ойнаи жаҳонга қараб ётмаса умуман уйқуси келмайдиган, хаёли аллақайларга чалғиб кетадиган бўлди.

Ҳозир сиёсий шарҳловчининг башарасини кўраман деб кўзи учиб турмаган бўлса-да, тескари ўтиргани учун атай қайрилиб қарагани-қараган эди.

Ниҳоят, Таилахон унинг кўнглидаги таклифни айтди.

— Бу ёққа ўтинг, бўйнингиз оғриб қолади,— деди.

Раис — Ёши Узоқнинг юраги гурсиллаб ура бошлаганича диванга ўтди. Иккаласи диваннинг икки кунжида ўтиришарди. Сиёсий шарҳловчининг лаблари бетиним қимирлар, товуши эса эшитилмасди. Ойнаи жаҳоннинг қулоғини бураб, унинг овозини баландлатиш-

ганда раис — Ёши Узоқ ҳам, Таилахон ҳам кўп янгиликлардан хабардор бўлишарди. Инчунин, ўзлари ҳам эл қатори яшашган турғунлик йилларида кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ҳодисалар бўлганини билиб олишарди. Э, товба, ёнгинамизда шунақа, даҳшатли воқеалар юз берган экану, биз беҳабар қолаверибмиз-да, деб ажабланишарди. Бу тўфон бизни ҳам хасдек учириб кетганде-я, дея ваҳимага тушишарди.

Хайрият, ҳаммаси тушдек абас топган, хайрият...

Сиёсий шарҳловчининг лаблари қимирлаб туриши жўрлигида улар иккинчи қадаҳни бўшаттиди ва лаҳза ўтмай худди олдиндан келишиб олгандек, иккаласиям диваннинг ўртасига келиб қолишди.

Елкалар бир-биринга тегиб кетганда эса иккаласининг ҳам вужуди ток ургандек сесканиб тушди ва қизини шундаки, бу сесканиш уларни баттар жипслаштирди...

Сиёсий шарҳловчининг лаблари ҳамон бир тарзда қимирларди. Мабодо, унинг овозини кўтаришганда ажойиб, ёруғ кунларда яшаётганликларини билишиб, раис — Ёши Узоқ ҳам, Таилахон ҳам суюнганларидан чапак чалиб юборишарди. Негаки, энди ўтмиш қабиҳликлари, хатоликлари, разилликларининг барчаси ортда қоладиган бўлибди! Негаки, энди Таилахонга ўхшаганлар ҳам ўз ҳуқуқларини талаб қилса бўлавераркан! Негаки, эндиги раҳбарият илгаригидек анқов, гўл, золим, худбин, пулпараст... ва ҳоказо, ва ҳоказо эмас экан!..

Афсус... Иккала дунё беҳабар бу хушхабарлардан ҳам ғафлатда қолишди, афсус...

Раис — Ёши Узоқ ва Таилахон, етти иқлим муждаларини сув қилиб ичиб юборган донишманд шарҳловчининг кўз ўнгида уялмай-нетмай қип-яланғоч ётишарди. Бечора шарҳловчи, бундан, албатта, қаттиқ хижолат чекарди, бироқ, ўз вазифасини ўтамай ойнаи жаҳон даричасини тарк этиш ҳам унга яхшилик келтирмасди. Шу сабабдан бўлса керак, лаблари тез-тез қимирлай бошлади, э, бор-ей, дегандек, олдидаги қоғоздан бош кўтармай қўйди...

ХIII

Тепа қишлоғининг қибла томонида Хум деган қиямалик бор. Қиямаликдаги атиги тўрттагина хўжалик неча йиллардан буён на кўпаяди, на озаяди. Аслида булар ҳам тепаликлар бўлиб, маърака-маросимларда кат-

та қўшлоқ билан қўшилишиб кетишади. Қолган вақтларда ўзларича-ўзлари, на бировнинг улар билан ичи бор, на уларнинг биров билан. Кундуз кунлари тўрт аёл урчуқ кўтариб Хумнинг тепасига чиқишади, қўллари юмушдан, оғизлари гапдан бўшамайди.

Улар ниманиям сўзлашишарди?

— Йигирадиган жуним тугай деб қолди, айланайлар,— дейди бири.

— Шунгаям гамми, бир қабзадан берсак яна бир урчуқ айлантрасиз,— дейди иккинчиси.

— Бир қабзадан берсак ярим ойга ҳам етмас-юз!— қўшилади бошқаси.

— Икки қабзаданга ўзимизга ҳеч нарса қолмайдида!— хўрсинади яна бирови.

Улар жуннинг мўл-кўл бўлишни орзу қилишади. Қўлларидигини эса дарров тугатиб қўймаслик учун урчуқни секин-аста, ҳафсала билан айлантиришади. Шунинг учун бу тўрттала аёл йигирган ип ҳаминша қайиндек пишиқ-пухта бўлади.

Кун оға бошлаганда тепаликка тутаниб кетган бийдай сайхонликдан тезак тера бошлашади. Бу ерларда кўп пода боқилади. Шу бонс, тўрттовиям бир зумда этакларини тезакка тўлгазиб уйга қайтишади.

Хумнинг шундоққина этагидаги чуқурликда анча кенг майдонни эгаллаган олмазор, нокзор боғ бор. Барака-ю раиснинг ўғли тезроқ пишсин, деб, шу ердаги нокнинг остида гулхан ловуллатишган эди.

Боғда икки киши қоровуллик қилади. Бири — раиснинг олдига шарҳи гам билан борган чол, иккинчиси — Сафарали. Уни кўпчилик танийди, номини эшитгандаёқ, пилдираб юрадиган паст бўйли, қийиқ кўзли, кўсанамо одамни кўз олдига келтиришади.

Қиямаликдаги ҳовлиларнинг бири ўзимизнинг хирмончимиз Тўхливойнники. Ҳар йили лойсувоқ қилинаверганидан томи болорларини майиштириб юборган битта уй ва шифтини қурум босган ошхонасиям бизлар Тўхливойга қарашли, дегандай сўппайиб туради. Унинг бир-биридан ярим қарич-бир қарич паст-баланд болалари эса сувсизликдан тақирлашиб ҳайҳотдек бўлиб ётган ҳовлигаям сиғишмасди. Супа остидаги якка-ягона жийда гулнини тўкар-тўкмас бу болаларнинг «уя»сига айланади. Жийданинг қизарганини биров кўрмаган, болалар хом-хаталалигича тинчитиб қўя қолишади. Қовирғалари саналиб ётган битта сиғиру ҳамма ёқнинг

тити-питисини чиқариб юрадиган беш-олтита товўқ Тўх-ливойнинг суянч тоғлари ҳисобланади.

Тўхливойникига қараганда анча бадастур кўрнадиган, уникига ёндош ҳовли Наби муаллимники. Хумликлар орасида ҳукуматдан маош-ойлик оладиган бегиз ана шу одам. Муаллим камсуқум, кўринишидан лоқайд, бировларда дунёни сув босса тўпиғига чиқмайдигандек таассурот қолдиради. Беҳад қолдан тойгандек, кўзларини хиёл юмиб, ямланиб-чайналиб, битта-битта сўзланади.

Наби муаллимнинг ёнида Раҳим индамаснинг ҳовлиси. У ҳеч ишни ёлчитмайди. Яхши гапгаям, ёмон гапгаям индамай ўтираверади. Ёз пайтлари супага чиқиб ўтиради, қишда танчага кўмилади.

Унга Вали қассоб қўшни. Қийин-қийин шу шўрликка қийин. Эрта-ю кеч силлиқ қайроқтошга пичоғини чархлаб ўтирсаям биров мол сўйишга айтмайди. Айтмайди эмас, меҳмоннинг оёғи остигаям мол тугул ўзини сўйиб юборишга тап-тайёр мард одамлар Тепада қолмади чоғи. Вали қассоб кўпдан бери чумчуқнинг ҳам калласини олмаганигами кўзлари қон талашиб, ўзини қаёққа уришни билмай юрибди.

Наби муаллим ҳар куни тушгача мактабда бўлади. Тушдан сўнг эшагини миниб ёлғизоёқ йўлдан пастга энади. Эшакни ўтлатиш баҳонасида қоровуллар билан уёқ-буёқдан гаплашиб ўтиради. Кекса қоровулга у билан суҳбатлашиш жуда-жуда ёқади. Бечора чол тушгача муаллимсиз зерикиб, уни ҳатто интиқланиб кута бошлайди. Шу боис, узоқдан муаллимни кўриши биланоқ чеҳраси ёришиб, унга пешвоз чиқади.

— Келдингизми? — дейди ёш болалардай қувониб.

— Келдим, — дейди Наби муаллим сал хижолат чеккандай бўлиб. Чолнинг ўзи унинг эшагини серўт жойга тушовлайди. Сўнгра вақирлаб қайнаётган қумғонга қуриган ток баргиданми, олма пўстлоғиданми уч-тўрттасини ташлаб, чой дамлайди. Қумғоннинг дастасини этаги билан ушлаб, сири кўчган кружкага яримлатиб чой қуяди. Навбатма-навбат ичишади. Чол баъзан кружканинг сири кўчганлигини ачиниб сўзлайди, муаллим ҳам унга қўшялади, кружканинг сири кўчганлигига ачинади. Ўзига тегишли мулк учун қўшилишиб ачинаётганлигидан ҳамсуҳбатига чолнинг меҳри чандон ортади.

«Қандай яхши одам-а! — ўйлайди қоровул ич-ичидан тошиб келаётган аллақандай тўлқинни босишга ури-

ниб.— Товушиниям кўтармайди. Бу дарс берадиган болалар ҳам роса ҳузур қилишса керак!»

Сафарали бу суҳбатларга баъзи-баъзида аралшиб қолади. Бироқ, Наби муаллимнинг майин-майин, нозланаётгандек сўзлаши унинг юрагини сиқади. Энг ёмони, бора-бора муаллимнинг қорасини кўриши билан ториқадиган бўлиб қолди. Шу бонс, ўзини четга олиб юради.

Қияламалигу унинг этагидаги боғда ана шундай бир зайлда ҳаёт такрорланиб турганда қўққисдан аёллар ўртасидаги одатий муносабатларда қандайдир ўзгарिश рўй берди.

Бир кун Раҳим индамаснинг аёли супра қоқди ундан чалпак қилиб урчуқ йигирадиган жойларига элтди. Тўхливойнинг хотинидан бўлак аёллар негадир кўринмас, чамаси, улар бугун уй ичи юмушлари билан анча машғул бўлиб қолган эдилар.

Раҳим индамаснинг аёли уларни кутиб, чалпакни совутиб ўтиришни лозим топмади шекилли, тугунчасини Тўхливойнинг хотини олдига қўйиб ечди.

— Олинг айланай, ширингина чалпак бўлган.

Тўхливойнинг хотини чалпакнинг четидан чимчилаб синдириб олиб, оғзига солди-ю, узоқ кавшанди, ўзини зўрлаётгандек базўр ютинди, бармоқларини артди.

— Олинг, нега бас қилдингиз?!— дея ажабсиниш, ҳам хижолатпазлик билан унга қаради Раҳим индамаснинг аёли.

— Пахта ёғи зардамни қайнатади, туни билан бўғзимга келавериб ухлатгани қўймайди,— деди Тўхливойнинг хотини чимирилиб.

Индамаснинг аёли серрайиб қолди.

— Сиз зардамни қайнатади деб уйда ҳам овқат емай-сизми?— деб сўради ачингансимон.

— Во-ой нималар деяпсиз, нималар деяпсиз ўзи?— чамаси, ҳақиқатдан ҳам зардаси қайнаб, юзлари кўкариб кетди Тўхливойнинг хотинини.— Уйда овқатни фақат қўй ёғига қиламан. Энди тўртта-бешта қўй сақлаймиз, семиртириб, бирин-кетин сўйиб олаверамиз...

Индамаснинг аёли баттар ҳангу манг бўлди.

Нима бало, бу Тўхливой колхознинг хирмонжосидан тилла-пилла топдимикан?!

Унинг фикри илкис ёришиб кетди.

«Шошма, шошма!— ўйлай бошлади ўзича.— Тўхливой илгариларни қуёш ботмай уйга қайтарди. Энди кунни говжумлаштириб, хуржунининг икки кўзини тўлатиб

келганини кўраман, холос. Бир сир-синсати бордирки, шундай қилади».

Бу синоатни билишга жуда-жуда қизиққанидан юраги пўкиллаб турган аёлнинг мушкулини яна ҳамсуҳбатининг ўзи осонлаштирди...

— Во-ой бу эркаклар ўз ақлим билан иш қиламан деса оёғи остидаги чўпниям бир четдан иккинчи четга олиб қўймаскан. Ушан учун эрни эр қиладиган ҳам, қора ер қиладиган ҳам хотин, дейишаркан. Қарасам, дадаси ҳар куни хирмон совуришга сўппайиб бориб, сўппайиб қайтиб келяптилар. Ҳо-ой, хуржунингизга бир ҳовуч-бир ҳовуч буғдойми, арпами солиб келсангиз, белингиз чиқиб кетадими, деб бир айтдим, икки айтдим, қулоқ солмадилар. Оғзингни юм, оғзингга тош, дейишдан тоймасдилар бундайчанги гапларни гапирсам. Кейин-кейин индамай қўювдим, беш-олти кундирки, ҳушлари жойига келиб хуржунни тўлғазиб қайтятилар. Тунов куни бозорга бир қоп буғдойни сотиб ҳам келдилар. Қуруқ қайтмадилар. Тайинлаганимдек, нақ тўрт кило қўй ёғи опкелдилар. Энди қўй боқамиз, бундан кейин зарданг ҳам қайнамайдиган бўлади, деяптилар ўзлари. Ҳар қандайчанги ёғни аралаштириб еяверма, деяптилар ўзлари...

Индамаснинг аёли ичидан қиринди ўтди.

Хайр-хўшниям насия қилганча секин турди-да, тугунчасини кўтариб жўнаб қолди.

...Раҳим индамас супадаги пўстак устида кўзларини бир нуқтага қадаганча фаромуш ҳолда ўтирганди. Аёли одатдагидан фарқли ўлароқ шовқин-сурон билан кирди ҳовлига.

— Э, қанақа эркаксиз ўзи?!— дея дабдурустдан дод солди.— Ҳамма ошиб-тошиб кетяпти. Тўхливой ака ҳам сизга ўхшаган одам — бир чиқиб кўринг, қазноғини¹ галлага тўлғазиб ташлаяпти. Пахта ёғи ҳам ичмай қўйишибди улар. Мен шўрликнинг гуноҳим нима эди...

Муштипар аёл урчуғини четга итқитиб, ҳўнг-ҳўнг йиғлашга тушди. У тўлиб-тошиб, елкалари силкиниб-силкиниб чинакамнига хўрлиги келиб йиғларди. Эрининг ҳамон пинак бузмай ўтирганини кўриб, йиғлай-йиғлай жаврарди:

— Жилла қурса, бир қадам пастга тушинг. Бир халта-ярим халта олма олиб келинг. Бозорга чиқишга

¹ Қазноқ — майда-майда нарсалар сақланадиган жой маъносига.

эркак бўлиб сиз орлансангиз, мен сотиб келаман. Аёл бошим билан ўзим чиқаман...

Раҳим индамас индамай-индамай бир қўзғалса ёмон қўзғаларди, бирдан ўзининг остидаги пўстакни юлқиб олди-ю, қаҳрланиб ерга урди:

— Бас!.. Бирпас ўтиргани қўясанми-йўқми, мегажин?!

— Қўймайман, қўймайман!— аёл ҳам жонидан тўйгандек чинқирарди.— Шунча қўйдим бас, энди қўймайман!..

Раҳим индамас ичида Тўхливойнинг ғайратигаям, ғалласигаям лаънат уқиди-да, сўнгра аламли кулиб, хотинидан сўради:

— Эй, эсипаст! Тўхливой энасининг ғалласи билан қазноғини тўлғазибдими?

— Колхоз энаси бўлса, энасиникидан тўлғазибди!— деди қутуриб бораётган хотин ўзи ҳам англамаган ҳолда тагдор гап қилиб қўйиб.— Колхоз ҳамманинг энаси, ҳамманинг холаси, ҳамманинг отаси, ҳамманинг онаси — битта уники эмас!..

Аёл энди жуда ҳаддидан ошди. Раҳим индамас пўстакни унинг башарасига улоқтирди. Пўстакдан ўзини қўллари билан базўр ҳимоялаб қололган аёл чинқирмоққа чоғланган эди, бунга улгурмади. Раҳим индамас унинг томоғидан ғиппа бўғиб, ичкарига қопдек судраб кетди. Устидан эшикни ёпиб чиқди-да, кийим-бошининг чанг-чунгини қоқди.

У улоқтирган жойидан пўстакни келтиришга ҳам ҳафсаласи келмай, шундоққина тақир ерга ўтирди-да, чуқур хаёлга ботди. Чеҳрасида интиҳосиз ғусса акс этди.

...Эртаси куни саҳарлаб Раҳим индамас боғдан бир ленча олма кўтариб чиқаётганини Наби муаллимнинг хотини кўрди. Кўрди-ю, негадир типирчилаб, безовталаниб қолди.

«Бу ҳар куни олма олиб чиқаркан-да! Тўхливой-ку ғалла ташийвериб миср¹ бўлиб кетди. Айтдим-а, иккаласининг ҳам хотинининг димоғи мунча кўтарилган деб»— дея ўйлаб, алами келди. Дунёдаги эркаклар орасида энг бўши, энг худо ургани, энг лаллайгани ўзининг завжаси бўлиб кўринди. Кўнгли ғашланиб, ичини нимадир тимдалай бошлади...

¹ Миср — ошиб-тошиб демоқчи.

Хотинининг кўнгли гашланганлиги Наби муаллимга осонга кўчмади. Қоровулларнинг унга ўрганиб қолишгани ҳамма ишнинг белига тепарди. Бир-икки қуруқ қайтиб келиб, важ кўрсатди:

— Юз иссиқ, хотин...

Хотинининг фиғони фалакка ўрлади:

— Юз иссиқ деб оғзингиздаги ошниям бировга бериб ўтиринг. Сизнинг ўрнингизда бошқа одам бўлганида, қоровулларни алдаб-сулдаб жуҳуддай бойиб кетарди...

Наби муаллим барибир хотинининг йўриғига киролмади. Бироқ, унинг жағини тинчитиш учун қоровулларнинг кўзини шамғалат қилиб, дуч келган пучмоққа, барглар орасига беш-олтитадан олма яшириб қўяр, кеч кирганда уларни бир илож қилиб хуржунига солиб кетарди.

Чол, муаллимга меҳри баландлигидан, албатта, бунга сезмади. Бироқ Сафаралининг қийиқ кўзлари дарахт пўстлоғи остида нималар бўлаётганини ҳам кўра оларди. У муаллимга индамаса-да, кекса боғбонга пичинг аралаш:

— Ошнангизнинг пастлигини илгаритдан ҳам пайкаб юрардим!— деди шартта.

Чолнинг ранги қум оқариб кетди.

— Ҳай-ҳай, ундай дема, Сафар! Одамнинг шаънини ерга уриш осон, кўтариш қийин!..

— Тўппа-тўғри!— тасдиқлади Сафарали.— Ошнангиз арзимаган нарса деб шаънини пастга ураётибди. Кеч-қурун олдингиздан кетгандан сўнг бир пойланг-чи, кўзларингизга ишонармикансиз?!

Чол Наби муаллимнинг номини оқлаб олиш учун ҳам пойлашга қасд қилди. У ғира-шира қоронғуликда суюкли ҳамсуҳбатини узоқдан кузатиб тураркан, Сафарали айтмоқчи, кўзларига ишонмасди: муаллим атрофга аланг-жаланг қилганча дарахтларнинг пастки шохларидан барг аралаш мева юлқир, шоша-пиша хуржунининг кўзига тиқар, баъзан эшагидан тушиб, каламуш сингари ер титкилаб қолар, ўзи яшириб қўйган меваларни ўт-ўланлар, хазонлар остидан қидириб топарди...

Кекса боғбон эса... кўзлари ихтиёрсиз ёшланиб, бетиним сўкинарди, кейин ёқасини қўшқўллаб тутамлаганча... товба қиларди.

Хум қияламалигида яшовчилар орасида ана шундай ўзгаришлар рўй берди. Вали қассобгина илгаринги-

дек кўзлари қон талашиб юрар, хотини уни тўғри йўлга бошлашга асти ботинолмасди, Мободо, бунга журъат эгудай бўлса, Вали қассоб дарров пичоғини кўрсатиб:

— Сўяма-ан!..— дерди вишиллаганча.

Тевада нималар бўлмапти дейсиз? Қонсираган бу қассоб битта-яримта одамнинг бошини сапчадек узиб ташласа, азбаройи худо, ажабланишга ўрин йўқ.

XIV

Еши Узоқ бир кўнгли мажлисга бориб ўтирмай ҳам деди-ю, раисни ўйлади. Хафа бўлиши мумкин. Тўнини тескари киядиган одамга ўхшамаса-да, билиб бўладими?

— Ке, борсам борай,— деди ўзига ўзи.— Пича мизғиб келаман...

Ана шу ниятда у йўлга тушди. Одамлар ҳар галгидан кўра кўпроқ келишяпти. Ҳаммаларининг нигоҳлари тийрак. Кўзлари билан ўзларига тегишли одамларни қидиришади. «Э, мажлис бўлса мажлис-да!» деган одатдаги лоқайдона ифода йўқ юз-кўзларида...

Мажлис очилди.

Очилишига қарши, бетарафлар — йўқ!

Мажлис раиси сайланди.

Мажлис раиси сайланишига қарши, бетарафлар — йўқ!

Тўрга чиқиб ўтирадиганларни айтишди.

Тўрга чиқиб ўтиришларига қарши, бетарафлар — йўқ!

Ҳисобот учун сўз колхоз раиси Сурсб Рўзиевга берилди.

У «фалон тонна гўшт бердим, фалон дона тухум бердим, писмадон литр сут бердим...»— дея берганларининг миқдорини ёддан айтиб, шу билан кўпчиликни қойил қолдирдимми, дегандай жойинга ўтирди. Ҳар гал мажлисни олиб борувчи иримига бўлса ҳам:

— Сўзловчилар йўқми?— деб сўраб қўярди. Бу гал шунням лозим кўрмай тугатмоқчи эди, шовқин-сурон бўлиб кетди:

— Шошма!

— Сўзловчилар борми, деб сўрамайсанми?

— Эсингдан чиқиб қолдимми?

— Ёзиб олиш керак эди-да.

— Барибир йўқ, деб ўйлагандирсан-да!

Мажлис раисидан ҳам кўра колхоз раисининг ранги бўздек оқариб кетди.

— Сўранг, ким гапираркин?— деди ўқрайиб.

Мажлис раиси оғиз жуфтлашга улгурмади.

— Мен гапираман!— қўлини кўтарганча ўрнидан тураётди Элмурод қичқирди. Ҳамма гув этиб унга қаради.

Элмурод нигоҳлар кузатуви остида минбар томон юрди. Азалдан минбарга чиқавериб-чиқавериб, гапиравериб-гапиравериб пайҳавосини олиб олгандек. Ҳаяжонланмайди денг. Рангиям ўзгармаган. Кўзларигина чақчайиб турибди.

— Уртоқлар, бу нима гап ўзи?— Об-бо, сўзини дарров сўроқдан бошлади-ку!— Мен хирмончилар номидан айтаман, нима гап ўзи? Кун бўйи ишлаймиз, ҳолдан тоямиз, чапга ботамиз. Азбаройи бола-чақамиз оч-яланғоч қолмасин, азбаройи бировларга кунимиз қолмасин, деб. Шундай одамларнинг ҳақидан уриб қолди инсофданми?

— Ким уриб қолди ҳақингдан?— луқма ташлади жаҳлдан кўкариб кетган раис.

— Омборчи. Ҳаммавақт уриб қолади. Олса олсин, бир челақ-ярим челақ кафсан олсин, ёнинг деган номард... Биргина мендан бўлганда ҳам бу ерга чиқиб олашақшақдек шақиллаб ўтирмасдим...

Еши Узоқнинг оёқ-қўллари бўшашиб, ранги бўздай оқариб кетди. Утираверишини ҳам, сирғалиб чиқиб кетиш ёки гапириб ўзини оқлашни ҳам билмай, билломай жойига михлангандек қотиб қолди.

— Тўғри!— деган садо чиқди шу пайт ёнгинасидан: аста кўз қирини ташлади. Еноқлари ич-ичига ботиб кетган қурумсоқ бир чол. Базўр ўтирибди ўзи ўридикда. Сал ҳимо билан учиб тушиб оллон таолонинг ҳузурига сафар қилишдан ҳам тоймайди.

«Баттар бўл»,— гижинди Еши Узоқ, уни ҳақиқатдан ҳам кўрганлигини, наинки кўрганлигини, ҳақиқатан ҳам олти юз кило буғдойдан юз эллик кило уриб қолганини аниқ-таниқ эслаб.

— Инсоф керак!

— Инсоф қолмаяпти!..

— Қачондан буён,— сўзни илиб кетди катта жангга чоғланган қиёфадаги Элмурод.— Икки-уч йиллар олдин биз шунақа эдикми? Инсоф ҳам бор эди, оқибат ҳам бор эди... Орамизга шайтон оралади...

— Шайтон?!— чўчиб тушди раис.— Ҳо-ой Элмурод, оғзингга қараб гапир. Шахсга тегилмасин. Еши Узоқни ҳам, Беркинбойни ҳам бағримизга олиб тарбияладик,— у ўрнидан туриб кетди.— Тарбияладик. Тарбияляпмиз. Тарбиялаймиз ҳам. Биздан талаб шу. Ҳаммамизга ҳурматли Бўри Қосимовичдан талаб шу. Қачонгача бу қишлоқ сеники, бу қишлоқ меники деган гаплар бўлади. Колхозимиз ҳақида маълумот берсак, турли жойлардан одамлар келиб нишлашяпти, деймиз. Ҳозир фақат ўзларингиздан кадр танлайверманглар, ўзларингизни боқаверманглар, деган ҳақли гапларга қўшилшимиз керак.

— Гапни бурманг, раис бува!— деди кажбахс Элмурод ҳам.— Яхшиси, сиз уларнинг танобини мундай тортибро-оқ қўйинг...

— Ҳо-ой бола,— раис қип-қизарганча хезланди.— Сени танобингни тортиб қўймай...

— Мени?

— Ҳа, сени! Қора гапларни кўтариб юрган, элни бузмоқчи бўлган сени!

— Кўрамиз, раис бува, кўрамиз!— Элмуроднинг қопқора юзи баттар чуйкалиб, титраб-қақшай бошлади.— Сизнинг юзингизга ҳақ гапни айтиб бўлмас экан. Ҳақ гапимизни тинглайдиганлар топиллиб қолар...

У гапира-гапира минбардан тушиб кетди.

Бошқа гап-сўз бўлмади. Шовқин-сурон баттар кучайди.

Еши Узоқ айни фурсатда раиснинг кўзига кўриниб қолмаслик учун, ўзлари билан ўзлари бўлиб ётган одамлар орасидан сирғалиб, билдирмайгина, пилдирпис бўлиб чиқди-да, уйига жўнади...

Говгумлашганди атрофи жавониб. Еши Узоқ хаёли билан уйга етиб келганини ҳам пайқамай қолди. Бирданига кескин ҳаракат қилиб юборганлиги, одамларни жуда содда фаҳмлагани учун ўзини-ўзи койиб борарди у.

Дарвозани очаркан, ўзи билан Беркинбойнинг ҳовлиси ўртасидаги пичан ғарами остида ниманингдир шитир-шитир қилаётганини, аллақандай шивир-шивирни пайқаб қолди. Еши Узоқ ўзини кўрсатмай ғарам ёнидаги ҳожатхонага лип этиб кириб олди. Вужудини қулоққа айлантирди.

— Қўйвор, жинни, қўйвор,— Маъмура бу сўзни сениковушда, шунчалик даҳшат билан айтардики, Еши Узоқни беихтиёр тер босиб, деворга суяниб қолди.

— Битта ўпа-ай, сендан нима кетди!..— дея титраб-қақшаётган Бараканинг қучоғидан бу пайтда муштипар қиз юлқиниб чиқиб, супага қараб югурди. Баракаям унинг ортидан югурмоқчи бўлди-ю, қандайдир мулоҳазага бориб уйлари томон кетди.

Еши Узоқ ҳаммасини кўриб турди. Супага етгач, Маъмура уёқ-буёғини тузатди. Кийимларини қоқди. Уйга кирди.

Еши Узоқнинг тишлари ғижирлади. Ҳозирнинг ўзи-даёқ бориб уларнинг иккаласиниям бўғиб ташлагиси келди-ю ўзини босиб олиб мулоҳаза қилиб кўрса, ақлдан эмас экан. Сал кескинроқ ҳаракат қилганида, сару калавасини йўқотиб қўймаганида ҳам бошқа гап эди. Ким билсин, улар бундай номаъқул иш қилганимиз йўқ, туҳмат, деб тониб туришлари ҳам мумкинми?! Урта ичида Беркинбой билан муносабатлари ёмонлашгани-ю ўзининг шармандаи шармисор бўлганлиги қолади. Қўшнисининг аёлини айтмайсизми. Тўғри, Маъмура келганидан буён Беркинбойнинг аёли Еши Узоқдан аразлаган. Кўриб кўрмасликка олади ўзини, ҳовлида атай қилпиллаб юриб Еши Узоқнинг кўзини куйдиради, ич-бағрини адо қилади. Еши Узоқ ўзига тўғри келадиган аёл дунёда иккита бўлса биттаси, битта бўлса шу офатижоннинг ўзи эканлигини яхши билади. Ким билсин, айғир ҳам бас келолмайдиган қўшни аёл ўзига муносиб эркак дунёда иккита бўлса биттаси Еши Узоқ, битта бўлса шунинг ўзи эканлигини ўйлаб қўйгандир.

Ким билсин.

Қовоғидан қор, димоғидан эшак қурт ёғилиб Еши Узоқ ҳожатхонадан чиқиб, уйга кирди. Маъмуранинг кўзлари йўл кўраётгандек катта-катта очилганча бир нуқтага қадалган, ранги бўздай оқарган, бир сару ҳол, кўрпаси олиб ташланган танча устида ўтирарди. Еши Узоқ остона ҳатламай бир зум унга симрайиб қараб турди.

— Ҳе-е, нега тўмсайиб ўтирибсан?— деди сўнг.

— Тобим йўқ...

— Тобим йў-ўқ!— Еши Узоқ шундай оҳангда гапирдики, Маъмура беихтиёр сесканиб тушди.

... Еши Узоқ овқатланиб бўлгач, ётишга чоғланди. Маъмуранинг ҳар галгидек алоҳида-алоҳида ўрин солаётганини кўриб, тескари ўгирилганча рад қилиб бўлмас оҳангда:

— Бирга солавер!— деди.

Маъмура кузги япроқдек қалтирашга тушди, аъзойи бадани қўрқувдан увишиб кетди.

— Нега қалтирайсан?— бақриб берди Ёши Узоқ.— Узинг ҳам жа-а хоҳлаб тургандирсан?! Еки йўқми? Айт! Хоҳламайман деб айт! Безор-безор бўлганман де! Энди фариштага ўхшаб яшайман де! Айт!..

Маъмура Ёши Узоқнинг пайдарпай сўзларига нима деб жавоб беришини билмай, мутелик билан унинг айтганларини бажо этишга киришди..

Чироқ ўчди.

Деразанинг парда тўсилмаган юқори қисмидан оининг заиф шуълалари уй ичига ёғилиб турарди. Бу шуълалар хонадондаги ўлик сукунатни жонлантиришга уринаётгандек бўлар, тамба урилган эшик, ойналар ортидаги қалин пардалар мўл-кўл ёғдулар кириб келишига монелик кўрсатиб, ҳамма нарсани жаҳаннамий зулумот қаърида маҳв бўлишига ундаётгандек эди..

Аёл кишининг дўзах оловига тушгандек бирдан чинқириб юборгани тунни сескантириб юборди. Ойни кўкиш-қўнғир тусдаги булут ғорлари ямлади.

Маъмуранинг оҳ-воҳи, дод-фарёди алламаҳалгача Беркинбойникига ҳам эшитилиб турди.

Беркинбойнинг аёли тўшакда бурга талаётгандек бетиним уён-буёнга ағдариларди, типирчиларди.

— Жим ёт!— деди охири Беркинбой.— Қичиманг борми, мунча питирлайсан.

— Айтинг, бас қилсин, қулоғимни тешиб юборди!— деди чидолмаган хотин.

Беркинбой кулди:

— Берроқ ке, ахмоқ. Буни айтиб бўладими? Ёши Узоқ тушмагур мениям шунда-ай илҳомлантиряптики..

Бироқ, Беркинбой ҳали илҳомланишга улгурмай пашша учса эшитилгудек сукунат чўкди.

Ой яна булутлар қабатидан сирғалиб чиқиб аллақайси пучмоқларни, тирқишларни ўз ёғдулари билан ёритди.

* * *

Беркинбой димламанинг устига товоқ босди. Қозоннинг остидаги оловни тортиб қўйди. Ўзи бориб эндигина сўрига ёнбошламоқчи эди, қовоқ-тумшуғи осилган, кенг-ковул китель ичида шалвираб қолган вужудини базўр кўтариб келаётган раисга кўзи тушгач, сапчиб

турди. «Шуям бошимга битган бало бўлди,— дея малолланиб ўйлади.— Ўзим ахмоқман. Овқатдан димлама-ю ичимликдан коньякка ўргатиб қўйдим. Энди бу бойвачча она қорнидан димлама еб, коньяк ичиб тушгандай бошқасига қарамайди. Илгари беш-ўн сўм таштаб турарди, энди баъзан ўшайм йўқ. Сотилиб кетган соатиям ўзининг жиғилдонига тушди... Ҳайвон, ҳайвоннинг ғирт ўзи!..»

Раис яқинлашган сари чеҳрасига табассум югуртирди:

— Э, келинг!— деди елкада сочиқ, қўлида обдаста билан пешвоз чиқар экан.

Раис индамай қўл ювиб, ичкари кираркан, толғин товuşда:

— Кечагидан қолгани борми?— деб сўради.

— Бор, бор!— қийшанглаб, ялтоқланди Беркинбой.— Бутуни бор. Очилмагани. Беш юлдузига гард юқмаган.

— Келтиринг...

Беркинбой кўз очиб юмгунча шишани арта-арта дастурхон четига қўйди. Ноз-неъматлар устидан докани кўтараётди:

— Қайфият йўққа ўхшайди, хўжайин,— деб сўради.

Раис аллақандай қоғозни унинг олдига ташлади:

— Ўқинг...

Беркинбой талмовсираниб қолди:

— Э, хўжайин, биз буни ўқий олганимизда каттароқ одам бўлиб кетардик...

Раис ҳангу манг бўлиб қолди.

— Ие, ие!— дея олди базўр.— Савод йўқ, денг.

— Ҳа-а, энди...— Беркинбой шолғомдек қизариб, тилига калолат келганича тутилиб қолди.

— Қонун-қоида ҳақида жа-а кўп гапирасиз-ку?! Қаерда ўргангансиз?

— Ҳа-а, энди...— Бир сўзни такрорлаб, бўри қўлига тушган қўзпчоқдек нуқул типирчиларди Беркинбой.— Ёдлаб олганимиз-да одамларнинг оғзидан...

— Э-ҳа!..

— Ўзингиз айтинг.— Беркинбой аллақандай муҳр босилган қоғозга ожизона термулди.— Нима дейилибди бунда? Кимдан экан?

— Бўри Қосимович жўнатибдилар,— деди раис яна илгариги ҳолатига қайтиб.— Устларингиздан ёзишибди!— Нима деб ёзишибди?

— Омборчи Ёши Узоқ одамларнинг ҳақидан уриб қолади. Қўшниси Беркинбой («раиснинг ҳамтовоғи» де-

ган жойни ташлаб кетди) унга йўл-йўриқ кўрсатади, дебди.

— Бай, бай! Тухмат!

— Мана бу ерига биззиям қўшибди,— раис хўмрайди.

— Ие, ие...

— Раис Суроб Рўзиевич уларга очиқ йўл қўйиб берган, дебди.

— Ҳа-ай, ҳа-ай! Қандай тили бордийкин? Бу анақа анонимми ёки отиниям қўйиб ёзганми?

— Отиниям қўйган...

— У-ў-ў!— Беркинбой худди даҳшатли одамнинг номини эшитишдан қўрққан каби қалтирай бошлади, кўзлари шокосасидан чиқиб кетаёзди, ранги оқаринқираб, тили айланмай қолди...

— Сизга нима бўлди?— Анг-танг бўлганча сўради раис.

— Узим, ўзи-им!— Сал-пал юрагини босиб олгандай бўлди Беркинбой.— Қўрқмабдими, а-а?

— Ким? Нимага?

— Ёзган-чи, ёзган! Номини қўйгани...

— Ҳа-а,— раис унинг қалтираши боисини энди тушунди.— Кўп қалтирайверманг, ўзимизнинг Элмурод ёзибди. Ёшлик қилган-да!

— У-ў-ў!— баттар саросимага тушиб қолди Беркинбой.— У ўзингизники эмас, ўзингизники эмас, ўзингизники эмас! Ёшлик қилмаган! Ҳа-а, ёшлик қилмаган! Билиб ёзган, тушуниб ёзган, ҳаммасининг бошига етман деб ёзган, омборчи-ю, чойхоначисини қаматаман, деган... Уларга қўши-иб, уларга қўши-иб... сизгаям ёмон ният қилган, ғараз қилган, адоват қилган...

Бу гапларни эшитаётиб раиснинг ҳам рангу қути ўчди. Лаблари кўкарди. Кўзлари йилтиллади.

— Қўйсангиз-чи?!— деди жеркиш оҳангида айтилиши лозим бўлган сўзни эшитилар-эшитилмас қилиб.

— Рост, рост!— авж олди Беркинбой.

Раиснинг кўнглига ғулу тушди. Нима қилмоқ кераклигини калласини энгаштирган, кўзларини бир оз юмган куйн зўр бериб ўйлай бошлади. Одатдагидек мияси оғриб, лўқиллай бошлади. Беркинбойга илтижولي нигоҳ ташлади. Унинг нигоҳидаги «энди нима қилдик?»— деган маънони, худди шуни кутиб турган Беркинбой дарҳол илғади. Атрофга аланглаб, бировнинг туйқус кириб келиш хавфи йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, энгашди, мудҳиш ва осойишта товушда:

— Йўқотиш керак!— деди.

— Йўқотини керак?!— ранс сапчиб туриб кетаёзди.—
Эсингизни ебсиз, Беркинбой!

Агар, борди-ю Беркинбой шу чоқ рансинг кўнглидан
далолат берувчи юзидаги ўзгаришларни, ўз ниятига хай-
рихоҳликни ифодалаган чизгиларни пайқаб қолмаганида,
шубҳасиз, тавба-тазарруга тушган бўларди. Ҳозир эса
сал паст тушди-ю, рансинг дилидагини тилига кўчирини
қаракатида давом этди.

— Хўп, хўп!— қийшанглаб буралганча, ўзини янада
афтодаҳол кўрсатишга тиришди.— Айтганингиз! Эсимни
еганман! Эсимни еб-еб, бир кун бошимни шақ этиб
тошга ураман-у, тамом бўламан. Сизга қийин бўлади
кейин. Элмурод деганларини майлисида кўрдим-ку! У!
Худонинг нақ газаби у! Қўймайди, қўймайди! Ишнини
охирига етказмаса жонни ором топмайди! Турқидан
маълум, турқи айтиб турибди, сўйлаб турибди турқи.

Ранс жойинга чўкди. Қалбидаги икки ҳис курашидан
азобга қолиб, бир зумда кўзлари остидаги халтачалар
бўрғиб кетди. Дарвоқе, унинг юрагидаги ҳисларни мис-
раларга солишга тўғри келиб қолса, қабихул малеҳ¹
айни муддао эди. Дастлабки, қабих мисраларнинг оро-
йиши-ю қуввати ошинишга Беркинбой ҳам зўр бериб
уринмоқдайдики, алал оқибат малеҳ мисраларни ҳам
қабихлари ўзига сингдириб олиб, ҳеч қандай фарқ-сарқ
қолдирмай юборди.

— Бу иш айтган билан бўлмайди,— дея, оғзидан чи-
қиб кетганини ранс ҳатто пайқамай қолди...

— Бажарамиз, бажарамиз!— худди шунини кутиб тур-
гандек Беркинбой таптана қилди.— Сиз хавотир олманг.
Ҳаммаси ими-жиммида бўлади, ими-жиммида... Билдир-
майгина, ўзи шундай бўлиб қолгандек... Шундай бўл-
масдан ўзга илож йўқдек...

Ранс Беркинбойга бақрайиб қараганча туриб қолди.
Қулоғига унинг нималарнидир жавраб-санаётганлиги
асло кирмасди. Бетининг қимирлаётган лабларини-ю туси
учиб, бўздай оқариб кетган афт-башарасини гира-шира
туман орасидагидек кўриб-кўрмай ўтирарди. У на еб
еганини, на ичиб ичганини билди. Иситмаси хуруж қи-
лаётган одамдек каловланиб, талмовсираганича чиқиб
кетди.

Қайга йўл олди — ўзи ҳам беҳабар...

¹ Қабихул малеҳ — байтлардаги биринчи мисра қабоҳатдан,
иккинчи мисра малоҳатдан иборат. шеър турқи.

XV

Тилак миришкор мироб ўз-ўзига сарҳисоб бериб, яхшироқ ўйлаб кўрса Элмуроднинг навбати аллақачон ўтиб кетибди. Бир кўнгли ўтса ўтибди, янаги гал ҳуш-ёрроқ бўлар, деб ўйлади-ю бу инсофдан эмаслиги барибир тинчлик бермади. Тонг саҳарда ғунан отни эгаржабдуқлаб, минди. Элмуродникига жўнади. Дарвоза оғзида турганча унинг исмини айтиб чақираверди.

Элмуроднинг ўзи чиқди. От устида Тилак миришкор турганлигини кўриб, эсанкираб қолди. Навбати ўтиб кетганлигидан миробнинг олдига боришга юраги дов бермай юриб эди, унинг ўзи келибди...

— Ие, ие, келинг, келинг,— деди Элмурод паёпай.

— Элмуродбой бугун қувурга чим бостирсангиз-бостиринг, бўлмаса янаги галгача кутасиз,— деди Тилак миришкор масалани кўндаланг қўйиб.

Элмуроднинг юз-кўзларига қувонч дориб:

— Бугун сизга учрамоқчи эдим...— деди.

— Бугунмас, бир ҳафта бурун учрашиш керак эди,— кесатди мироб.— Ана шундай донмо кеч қолиб юрасиз...

Сўнгра у отнинг бошини қайириб, орқа-олдига қарамай жўнаб қолди.

Элмурод кун ботмаёқ қувур оғзига чим бостиришдан орланди. «Инсофсизлик бўлмасин» деди... «Майли, бугун сув олган одам қониб ичсин, шоширадиган жойим йўқ»,— деб ўйлади.

Қоронғи тушди.

Ҳамма уй-уйинга кириб кетди. Элмурод оғзидаги носини тупуриб, кетмон муҳрасидаги чорқирра чимни қўлга олди...

... У қувур оғзига чим бостириб узоқ вақт биров очиб кетмасин деб пойлаб ўтирдими-йўқми, кейинчалик, ордан йиллар ўтиб ҳам ҳеч ким айтиб беролмади...

XVI

Дадасининг ҳовуз бўйидан қайтишини кута-кута болалар ухлаб қолишди. Элмуроднинг аёли уларни бир қатор қилиб, ёнма-ён ётқизди, устиларига авайлабгина кўрпа ташлади. Чойнакдаги совуб қолган чойни янгилаб сочиқ билан устини ёпди. Товоқдаги овқатни қайта қозонга солиб, остига таппи ёқди.

Ўзини майда-чуйда юмушларга қанчалик андармон

қилмасин, кўнглидаги хавотир кучайгандан кучайиб борарди...

Ҳовлининг бурчагидаги уйчада Элмуроднинг кекса онаси туради. Ўғлини ҳол-жонига қўймай, айтавериб-айтавериб ўтган йили ана шу уйчани ёпдириб олди. Кампир бир четда, тинчгина, ёш-ялангларга халақит бермай яшайман деган ўйда бу ишни қилди. Кичик невараси — Гулмуродни доимо ўзи билан бирга олиб ётади. Гулмурод аллақачон ухлаб қолган. Кампирнинг ҳам кўзи клингандай бўларди-ю, бирдан чарақлаб очилиб кетади. Ошхонага чиқиб калишини кияди. Туртиниб-суртиниб, уват ёнидаги йўлакдан аста-секин қадамлар ташлаб келади. Супа остида турганча бўйинини чўзиб деразадан қарайди. Йўқ.

Келмабди.

Келини кўрпа устида — оёқларини кўйлагининг ба-рига ўраганча, тиззасининг кўзига термулиб ўтирибди. Уйқуси келиб, ухлолмаяпти чоғи, хаёли паришондай кўринди кампирга.

У уйига қайтди. Гулмуродга тикилганча ўтириб-ўтириб яна келди. Уша ҳолатда ўтирган келини бошини кўтариб унга кўзи тушди. Ғалати синиқ табассум қилди. Кампир эшикни қия очаркан кўра-била туриб сўради:

— Келмадимми?

Келин бош чайқади:

— Йўқ, эна.

Сўнгра ўрнидан туришга чоғланган эди, кампир шоша-пиша:

— Қимирлама болам, қимирлама! Ҳозир келиб қолар... Ухлайвер, кўзинг киртайиб кетибди, — деди.

Барибир ҳар иккала уйда чироқ ўчмади.

Субҳи содиқда Элмуроднинг жасадини келтиришганда кўзлари қип-қизариб ўтирган келин ўрнидан туролмади. «Оҳ-ҳ!»—деди-ю гупла йиқилди.

Кампир анча вақтгача нима гап-сўзлигини билолмай саранг туриб қолди. Устига оқ мато ташлаб қўйилган одам ўғли эканлигини, у... у қайтиб туролмаслигини ҳис этгач, ичи сидирилиб, юраги узилиб тушгандек бўлди. Фарзанд таваллуд топганида ҳам она танини батамом тарк этмайди. Тириклик саҳросининг қайси пучмоғида бўлмасин, узилмас ришта-томирлар орқали унга боғланган бўлади. Бу томирлар узилганида...

... Кампир бетига тирноқларини ботирар, юлар, қипқизил қонга бўялиб дод-фарёд кўтарарди:

— Оҳ-ҳ болагинам!.. Ёлғизим!.. Сендан олдин қариб-чирган онанг ўлса бўлмасмиди-ё, оҳ-ҳ болагинам...

Қайғу кампирин ҳам ҳушидан жудо қилди.

Табийи-тасодифми — ўлим ҳамманинг бошида бор. Ана шу эътиқодга собит ғамбода-ю шамгин тепаликлар эс-ҳушларини йўқотиб қўйишиб, Элмуроднинг рихлати сабабини сўраб-суриштиришни унутишди.

Тушдан кейин олиб чиқишди.

Қиёмат қойим қўпгандек бўлди.

Паст-балаид болакайлар белларига белбоғ боғлаб, қўлларига асо тутиб «вой отам»лаб боришди, тепаликлар «вой иним», «вой акам»лаб боришди...

Уликни дўхтирга кўрсатишу бошқа гаплар ҳеч кимнинг хоби хотирига келмагани кейинчалик анча нохушликларга сабаб бўлди.

Эртаси куни қишлоққа иккита милиционер келди. Бу ёрда ойда-йилда бўлса ҳам бирор марта милиционернинг қораси кўринмаганди. Нима бўпти, бирор баҳонаи сабаблари бордирки, келишган. Виждонинг тоза, кўнглинг тўғри бўлса оёқ қалтирашига ҳожат йўқ, дейишди қишлоқдошлар бир-бирларига.

Милиционерлар Элмуродникига йўл олишди.

Дарвоза ёнидаги устига кўрпачалар ташланган узун курсида беш-олти киши бошларини ҳам қилиб ўтиришарди.

Келган-кетганларга фотиҳа ўқиб ўтирган Мирза бобо милиционерларга ўтириш учун жой кўрсатди.

Улар ўтиришгач, Мирза бобо қироат билан тиловат бошлади.

— Тўхтанг бобой, тўхтанг!— деди милиционерлардан бири ўрнидан сапчиб туриб.— Бас қилинг!

Мирза бобо ҳайрон бўлганча қироатдан тўхтади.

— Нима қиялпсиз ўзи?— иккинчи милиционер ҳам ўрнидан турди.— Таъқиқ этилган нарсани қайтадан жорий этмоқчимисизлар?

— Нима таъқиқ этилган?— сўрашга журъат этди ўтирганлардан бири нафратини ичига ютиб, осойишта товушда.

— Дин!— деди биринчи милиционер сўзни худди бармоқ каби бировнинг пешонасига ниқтаётгандек.— Аллақачонлар барҳам топган жаҳолатни қайтадан тикламоқчимисизлар? Сизни жавобгарликка тортиш керак,— деди у Мирза бобога юзланиб.

— Мени?— ажабланди чол.

— Ҳа-а, сизни!

— Нега?

— Фотиҳа ўқиш мумкинмас!

Чол аламли илжайди.

— Ким айтди?

— Мен... мен айтяпман...

— Сен номаъқулнинг нонини ебсан,— деди чол ўша ўша хотиржам оҳангда, бироқ кўзларидан оқаятган дув-дув ёшни ўзи ҳам пайқас қилмай.

— Нима? Нима дейди бу киши?— милиционер бўғриқиб кетди.— Ҳукуматнинг одамига шундай дейишга қандай ҳаддинг сиғди?

Чол парво қилмагандек ўтирарди. Бунга сари фиғони фалакка ўрлаган милиционер унинг устига бутунлай бостириб келиб, сенсираланча таҳдид қила бошлади:

— Юр ҳозироқ! Айтган сўзинг учун жавоб берасан. Мана булар исбот. Ҳақингни олиб қамокда приб-чиррийсан...

Одамларнинг эхонаси чиқиб кетаёзди. Ялиниб-ёлвориб тушдилар: «Жон мелиса ука-а, қўй энди, аламдан айтиб юборди-да. У бечорада нима гуноҳ, бировга ёмонлик тиламаган бўлса. Ўзи жа-а мўмин-қобил одам. Расм-русум шундай бўлган... Элни-эл қилиб турган нарса ҳам шу-да, мелиса ука. Одам боласининг дунёга келишидан ўлимгача ўз расм-русуми бор. Ахир, у ҳайвон эмаски, тупроққа итқитиб ўша заҳотиёқ унутиб юборсанг...»

Мирза бобонинг қулоғига гап кирмас, кўзларидан ҳамон дув-дув ёш қуйиларди...

Милиционерлар жаҳл билан қўл силташди.

— Ҳаммасини элтиб қамаш керак,— ғўлдирарди бири.

Улар жанозахонадан чиқиб тўппа-тўғри идорага боришди. Ишлари ўнгидан келмаганди. Улар излаб келган киши аллақачон... У дунёга равона бўлган экан.

— Бахти бор экан Элмурод Дилмуродов деганларини,— алами босилмаган милиционер ҳиринглаб, тупурди.

— Осонгина қутулди,— қўшилди унга иккинчиси.

Идорада даставвал дуч келган кишилари Беркинбой бўлди. Беркинбой уларни чойхонага олиб кирди. Чой қўйди. Шўрва сузиб келди. Бу одам юриш-туришлари, хатти-ҳаракатлари билан анча маъқул келди уларга.

— Марҳумни танирмидингиз?— сўради биринчи милиционер чой қайтараётган Беркинбойдан.

— Қайси марҳумни?— Беркинбойнинг рангу-қутн учиб, чойнак қопқоғини кўтарганча туриб қолди.

— Элмурод Дилмуродовни...

— Ҳа-а...салгина билардим... унчалик яқин эмас...

— Уни ўлдириб кетишибди, деганлари ростми?— сўради иккинчи милиционер Беркинбойнинг ҳамма нарсани билишига гумони йўқдек.

— Билмадим,— бош чайқади Беркинбой.— Энди эшитишим. Ё товба! Шунақа бўлибдими, а-а? Қанчалик ёвузлик!..

— У қаерда ишларди?

— Хирмонда шекилли,— жавоб қилди Беркинбой ҳаёлга чўмиб.

— Бўлди, бўлди!— милиционерларнинг иккаласи ҳам калаванинг учини топгандек бир вақтда хитоб қилишди.— Аниқлаймиз!

Орадан икки-уч кун ўтгач темир машинага хирмончиларни солиб кетишди. Кўп ўтмай улар қайтиб келишди-ю, Элмуроднинг қабрини очишармиш, текширишармиш деган миш-мишлар тарқалиб ҳамманинг юрагини ваҳм босди...

* * *

Қишлоқ аҳли ана шундай таҳликада юрганида, Беркинбой чойхонадан бери келмас, Барака эса ўртоғи — раиснинг ўғли билан баъзи-баъзида кўзга чалиниб, кўпинча умуман қорасини кўрсатмай кетарди.

Ёши Узоқнинггина парвойи фалак. Не ҳодисоту воқеалар кечаяпти, заррача уни қизиқтирмайдигандек, ҳеч нарсага алоқаси йўқдек юрарди.

Элмурод билан бирга ишлайдиган хирмончиларни элтиб қамаб қўйилганда ич-ичидан қувониб, энди ҳаддларидан ошмай юради деб ўйласа-да, (у бечора таъқиб-таъйиқ, беҳудадан-беҳудага исканжага олишлар ҳар қандай мўмин-қобил одамнинг ҳам юрагини аллақайси бурчагида беркиниб ётган пўртананинг кўзини очиб юборишини қайдан билсин?) бир томондан анча ташвишланди. Иш ков-ков бўлиб илдиз отиб кетса ўзининг ҳам жавобгарликдан бенасиб қолмаслиги хавотирлангирди. Барибир, ташвишу хавотирини сиртига чиқармади.

Жиндеккина бу ташвиш устига каттароқ алам ҳам қўшилиб, юрагида маддалади. Ҳе йўқ, бе йўқ — ўша кечадан сўнг бир-икки кун ўтгач, энди тақдирга тан бергандек кўринган Маъмура барча ашқол-дашқолини ташлаб қочиб кетди... Ёши Узоғу Беркинбой тигиз унинг

изига тушиб, из тугул, из нишонасини ҳам топишолмади...

Ёши Узоқ ана шуларни ўйлаб, бундан буён нима қилиш лозимлигини чамалаб, супада осмонга қараганча чўзилиб ётаркан, кимнингдир шип-шип қадам ташлаб келаётганини пайқамади ҳам. Қадам товушлари шундоққина қулоғи остида эшитилганда илкис чўчиб тушиб, бошини кўтарди.

Тепасида турган Беркинбойнинг хотинига унинг чўчиб тушгани нашъа қилиб, гарчанд ўзини жиддий тутишни кўнглига тугиб келган бўлса ҳам, хандон отиб кулиб юборди. Ёши Узоқ унинг силкинаётган бўлиқ кўкракларига, андек семизлигидан осилиб турган бақбақалари-ю, тирсиллаган қизил юзига суқланиб боқаркан, ўзидан лаблари жийрилиб, илжайверди.

— Ҳа-а, намунча ҳардамхаёл бўлиб қолдингиз?— Аёл бирданига жўрттага қовоғини осди, нимадандир жаҳли чиққан бўлиб кўрсатди ўзини.— Мен қўшнингизни сўрагани келувдим... Кўрмадингизми?

Ёши Узоқ у атай шу баҳонани ўйлаб топганини англаб етиб, юраги дукурлаб ура кетди, зўр-базўр ўзини босиб:

— Барака қаерда?— деб сўради.

— У жувонмарг ҳам раисникидан бери келмай қолди.

Ёши Узоқ қиҳ-қиҳлаб кулди.

— Уғлингизнинг бўйи тез етди. Дадаси раиснинг қизини кўз остига босиб юрганини ўзиям сезиб қолган кўринади-да...

— Сизга шунақа гап бўлса,— нозланди аёл. Бироқ кўз остидан шундай қараш қилдики, Ёши Узоқнинг юрак-бағри ўртаниб, ўзини қўлга ололмай қолди ва ўтирган жойида узаниб момик қўлларидан ушлади, аёл қўлларини суғуриб олишга улгурмай Ёши Узоқ шитоб билан ўзига тортганди, қучоғига келиб тушди...

— Во-ой, нима қиляпсиз?— шивирлади аёл ҳансираган ҳолда дудоқлари-ю елкаларидан бетиним ўпаётган Ёши Узоқни ўздан нари итаришга уриниб, бироқ бунинг уддасидан ҳеч чиқолмай.— Қўйворинг!..

Ёши Узоқ ҳаддидан ошди. Бироқ кўзланган мақсадига шу ерда, супанинг ўзида етиб бўлмаслигини англаб ўрнидан турди-ю ўйнашини ичкари судрай бошлади. Аёл шундагина ўзини тутиб олиб, сирғалиб чиқди-да, супадан паства тушиб олди. Ёши Узоқ унга томон кела бошлаганди, аёлнинг юзи даҳшатли тарзда қийшайиб кетди:

— Келманг, келманг!

Шундай тарзда айтдики, Ёши Узоқ беихтиёр тўхтаб атрофга аланглаб олди.

— Нима гап?

— Ўтиринг жойингизга!

Ёши Узоқ ўтирди ва аёлга қаради. Унинг чехраси бир оз юмшаганини кўриб алдаганини, атай қўрқитганини сезди.

«Алвасти!»— хаёлидан шу фикр яшиндай чақнаб ўтди, бироқ ўрнидан туриш энди ноқулай эди. Темирни қизигида босмагани учун ўзини ўзи койиди.

— Менга бундан буён мунақа ташланманг,— деди аёл.

— Ие, ие...— Ёши Узоқ гапини йўқотиб қўйди.

Аёлнинг юрагида сақлаб қўйган алами бор экан. Ушани тўкиб солди.

— Хотинингиз шу ердалигида аҳволинг қалай, дейингизга ярамадингиз. Энди керак бўлиб қолдимми?

Ёши Узоқ Маъмура шу ердалигида истиҳола қилиб қўшнисиникига ўтмагани учун афсусланмоқдайди. Ҳозир нима деярини билмай, хаёлига келган биринчи гапни айтиб қўя қолди:

— Тушун, уни кетишини пойлаб тургандим...

— Кетишини?— Аёл эшитмай қолдимми дегандай ёнига бурилиб энгашди.

— Ҳа!— деди Ёши Узоқ қатъий.

— Унда нимага олиб келгандингиз?

— Биринчидан,— исботлашга киришди ўзининг гуноҳи йўқлигини Ёши Узоқ,— завжангиз таклиф қилди. Йўқ, десам, шубҳаланиб қолиши мумкин эди. Иккинчидан, гап-сўзлар кўпайиб кетмасин дедик...

Туйқус келган бу фикрлар ўзини ўйнаши олдида оқлаш учун нақадар зўр далил-исботга ўтишини англаб, Ёши Узоқ мамнун жилмайиб қўйди.

— Ҳо-о!...— аёлнинг сиртдан дами баланд бўлса-да, кўнгли тинчигани юз-кўзларидаги ифодалардан аён кўриниб турарди, ундаги ҳар чизиқнинг қилт этишини назардан қочирмай ўтирган Ёши Узоқ фурсатни қўлдан бой бермай қармоқ ташлади:

— Келинг, келинг, ичкари кирайлик, сизга атаб қўйганым бор...

— Шундай ҳам бераверинг атаганингизни,— аёл терс туриб олди.— Бугун касалман...

— Касалсиз...

— Ҳа-а... Охирги кун... Эртага тузаламан...

Ёши Узоқ «э-ҳа!»— деб қўйди-ю уйга кириб кетди. Анча вақт ўтди. Шилдироқ қоғозга ўроғлиқ марварид кўзли узук олиб чиқди. Аёлнинг кўзлари яшнаб кетди.

— Эртага шу вақтда келарсиз,— деди Ёши Узоқ кўзларини унга синовчан қадаб...

— Иштаҳангиз баланд-ку!— Аёл кесатди.— Керак бўлсам ўзингиз ўтинг...

— Беркинбой...

— Чойхонадан бери келмай қолди.

— Барака-чи?

— Қора ерга кирсин, Барака. Мени куйдириб адо қилди. Уч кундири, уйга қадам босгани йўқ...

Улар анча ҳасратлашишгач, аёл кеч бўлганини баҳона қилиб бурилиб чиқиб кетди.

Ёши Узоқ унинг ортидан суқланиб қараб тураркан: «Бу ахмоқлар тўшакдан норози бўлиб туришса ҳар қандай б...ни ейишади. Э, менга нима? Қайтанга шу яхши эмасми?» — деб ўйлади.

Эртаси кунни қўшнисининг уйига ўтган Ёши Узоқ Беркинбойю Бараканинг ҳали-вери қайтмаслигига имонини комил эди.

Ёши Узоқ ўртада тўшалган дастурхоннинг бу томонида, аёл эса у томонида ўтиришди.

— Жойингиздан қимирламай ўтиринг, бўлмаса чиқариб юбораман,— деди аёл.

— Хўп, хўп,— Ёши Узоқ уни чўчитиб қўйишдан қўриқиб, калласини силкитди, билдирмайгина ўз ўрнидан салгина жилиб қўйди.

Аёл унга чой узатди. Ёши Узоқ пиёлани олаётиб яна озгина силжиди. Оғзига келганини гапираверди. Гапира-гапира, кавшана-кавшана, силжий-силжий дастурхоннинг бу томонига ўтиб қолганлигини ўзи ҳам сезмади.

Ярим соат-бир соат чамаси вақт ўтганда бу орада. Яна беш минут ўтар-ўтмас уларнинг елкалари бир-бирига тегиб кетди-ю... иккаласиям қизаришиб, титраб кетишди. Аёл Ёши Узоқнинг тагига тушиб қолди...

Аёлнинг кўзлари шу лаҳзада Ёши Узоқнинг елкаси оша деразадан ўқдек нигоҳ ташлаб турган Баракага тушиб, типирчилай бошлади.

Узоқ муддатли тайёргарликдан сўнг мурод ҳосил қилишига кўзи етгандек туюлган Ёши Узоқ уни қўйиб юборишни хоби хотирига келтирмасди.

— Қўйвор, ярамас!— чинқирди аёл.— Қўйво-ор деяпман сенга-а!..

Ёши Узоқ шу топда танбеҳ эшитадиган ҳолатда эмасди. Боз устига бунӣ одатдаги ноз-истиғно деб тушунди. Қўзлари қонга тўлганча унинг кўкрагига қўл солди. Аёл энди Ёши Узоқнинг қўлидан чиқиб кетолмаслигини тушуниб, бирдан ақли ишлаб кетди:

— До-од! Ердам берингла-ар! Кўр бўлгур босқинчи, аблаҳ, ифлос! До-од ёрдам берингла-ар! Зўрлаяпти, зўрлаяпти!. Во-ой до-од!..

Аёл покдомон ва мусаффо хилқат каби шунчалик даҳшатли ва таҳқирланган қиёфада чинқирдики, шаҳвати бошига урган Ёши Узоқнинг ўзиям қўрқиб кетиб, беихтиёр гавдасини сал кўтарган эди, эшик шиддат билан очилди.

Ёши Узоқ ўгирилиб эҳсонаси чиқиб кетди. Афт-ангори қийшайиб, кўзлари олайган Барака шу лаҳзада қўлидаги ойболта билан унинг бошига туширди.

XVII

Қиммат қампир бир гал «отамнинг равоти»¹ дея мақтаниб тилга олиб кўнгли ийиб кетганида Тепадан икки-уч чақирим юқоридаги ялангликда жойлашган харобани назарда тутганди, десак, кўпчилик ажабланиши мумкин.

Аслида ҳақиқатдан ҳам шундай.

Харобадан беш-олти қадам наридаги бир вақтлар зилол сувлар оқиб ўтган сой ўзани энди ялпоқ-ялпоқ ялтироқ тошлари, яккам-дуккам жойда тўдаланиб қолган қум анғиз майин тупроғи билан сойлигини эслатиб туради. Шунингдек, йиғирма-ўттиз сотихча ер атрофи пахса девор билан ўралганлиги бу жойнинг бир вақтлар равот бўлганлигидан ташвиш беради. Бироқ, бу деворлар қору ёмғирларга, шамолларга дош беролмай уваланиб-уваланиб тушаверганидан тўсиқлиги ҳам қолмаган, туя ўрқачларига менгзагулик ҳолатда эди. Хароба этагидаги, чамаси, бир вақтлар ҳовуз бўйига экилган якка тол шу қадар қариб-қартайганки, гавдаси букурлашиб, сал шамол туриши билан топ ташлаган тахта эшикдек ғичирлаб ғалати овозлар чиқаради. У, ортда қолган мовий йиллари ҳақида балки ўз тилида нималарнидир сўйламоқчи бўлар, балки нола-ю фиғонлар чекар? Қим билсин, ҳадемай қаттиқроқ бўрон туриб қолса, мас-

¹ *Равот* [работ] — йўловчилар қўниб ўтишга мўлжалланган жой.

канини арши аълода кўриб, на ўтмиш, на ҳозир, на келажак ҳақида ўйламай қўяди. Унгача, майли, кўнглига сиққанча гичирлайверсин!..

Чамаси, Қиммат кампир кўзларига шашқатор ёш олиб диёдиё қилганида кўнгли дарё, қўли кушод отабоболарининг хоку туроб кетишганигагина эмас, улларнинг қўналға-мўлтажоси ҳам заволга юз тутганини ўйлагандир?!

Харобага баҳор чоғлари лолақизғалдоқлар чўғдай тўшама тўшар, бошқа гиёҳлар тириз ўсиб говлаб кетар — алоҳа, то устма-уст қор ёғиб уларни кўмиб юбормагунча подачилар айланиб-айланиб подасини шу ерга ҳайдаб келишаверди. Улар баъзан бу ернинг бунчалик серўтлигига, устига-устак ўтларнинг ҳаш-паш дегунча семириб кетиб тўйимли бўлишига ҳайрон қолишарди.

Еши Узоқ ана шу ерда, шўрхокка айланган девор таггинасидаги ўт-ўланлар узра хунғарқоб бўлганча ётарди. Боши қоқ иккига бўлинганди. Мазалироқ гиёҳ излаб гангиганича бу ерга келиб қолган тарғил сигирининг мурдага кўзи тушиб, аввал унга ҳайрон бўлаётгандек қараб қолди. Сўнгра яқинлашиб, секин-секин уни ҳидлай бошлади. Қон ҳиди қутуртириб юбордимми, қўрқитиб юбордимми — ноъмаълум, бирдан орқа-олдига қарамай шаталоқ отганча қочди. Кейин девор остига пешоб қилиш ниятида ит келди. Ит чамаси бу ётганнинг ўликми, тирикми эканлигини билолмади, аммо, одамлигини билди. Ҳар қандай жонзодга тикка ташланган, ўзиям камда ярим яшар хўтликдек келадиган бу ит одам зотидан ўлгудек қўрқса-да, итлик номуסי кучлилик қилиб узоқдан ҳуриб турарди. Қолаверса, гавдасининг улканлиги бошқа итлар каби жуфтакни ростлаб қолишга изи бермасди. Подачилар унинг бу олатини яхши билишарди. Узлари келиб ажрим қилиб олишарди. Бу ерга қадам ранжида қилган ким экан, дея аввал ёш подачи атроф жавонибга алаинг-жалаинг назар солганча кела бошлади. Атрофга назар солиш билан андармон бўлиб, олдидагини кўрмай қолди. Мурдага қоқиниб кетгандагина унга кўзи тушди ва бирдан жазаваси қўзиган одамдек додлаб ортига қарамай қочди. Шу қочганча хуржунини ямаб ўтирган кекса подачининг олди-га етди.

Қадам товушини эшитиб кекса подачи бошини кўтарди ва ўғлининг аъзойи бадани қалт-қалт титраб, ранги қум ўчиб, лаблари қийшашиб-тиришиб турганини кўрди, қўлидагиларни шу заҳотиёқ ерга ташлаб:

— Илонми, ўғлим?— деб ўзи ҳам қалтираган товушда сўради.

У, заҳарлими-заҳарсизми, ҳар қандай илондан ўғлининг ҳам ўзи сингари юраги чиқиб кетишини яхши биларди. Товба, отадан болага нимани яхши кўриши-ю нимадан ҳазар қилиш ҳам мерос бўлиб ўтаркан-да, дея кўпинча ёқа ушлаб қоларди.

Бироқ, ўғли илондан ҳам даҳшатлироқ нарса кўрганлигини юз-кўзларидаги ифодаларда аён этиб, шунда ҳам гапиршига чоғи келмай, қўли билан мурда ётган томонга ишора қилди.

Кекса подачи ўридан турди.

— У ёқда ўлик бор, ўлик!— деди ўғил шундагина сал-пал ўзига келиб.

— Ули-ик?! Қанақа ўлик?— деди кекса подачи ҳам сал-пал ўзига келиб. Чунки, у кўп ўликларни кўрган, баъзи қариндош-уруғларини ўз қўли билан лаҳадга ҳам қўйган, ҳар ҳолда, илоннинг совуқ турқидан кўра одам жасади унчалик даҳшатли туюлмасди.

— Юринг, кўрасиз,— ўғил ўликнинг қанақа эканлигини таърифлаб бергулик ҳолатда эмасди.

Кекса подачи йўл бошлади. Ортидан ўғли ва ити эргашди.

Мурданинг бу тарзда ётиши дунё кўрган қарияни ҳам сескалгириб юборди. Эти жимирлашиб кетди. Базўр ўзини босиб, бу бахти қоранинг кимлигини билишга обдон уринди. Барибир, билолмади.

«Усти боши омборчимизникига ўхшайди», дейишдан нари ўтолмади. Марҳумнинг даҳшатдан қинидан чиқаёзганча қотган кўзлари қонга беланган, маҳкам тишлаб олган тили қип-қизил эди.

Подачилар зудлик билан подани кўзғатиб, «бош-бош»-лаб, «ча-ча»-лаб кўз очиб юмгунча бу ерни тарк этишди. Одамларнинг, нега барвақт келдиларинг деб, қиладиган гап-сўзларини ҳам ўйлаб ўтирмай қўшлоққа қараб кетишди.

Қуёш булутлар ҳулласи қуршовидаги юксак маснадидан виқор билан тушиб, кеч кира бошлаганда, харобага дўхтирлару милиционерлар етиб келишди.

Шум хабарининг тили узун, одими катта бўларкан — Тепа-ю, Ойбулоқда буни эшитмаган тешик қулоқ қолмаганди. Ипидан игнасенгача билиб олишга қизиққанлар ҳар тарафдан тўп-тўп бўлиб келишарди. Йўл-йўлакай гурунглашиб, бутунлай бошқа мавзуларга ўтлиқиб кет-

гаилари ҳам йўқ эмасди. Уларнинг фикри-зикри барибир бошқа нарсада эканлигини суҳбатлар қоқ белидан ўз-ўзидан узилиб қолаётганлиги ошкор этарди. Вали қассоб ҳеч кимга қўшилмай катта-катта қадам ташларди. У, қўшниларига бу воқеа тафсилотини оқизмай-томизмай етказишга ваъда берган, ошиқиб-шошиқиши шундан эди.

Ота-бола подачилар дўхтирлару милиционерларга йўл бошлаб боришарди. Шу боис, ҳаммадан бурун мурда ётган жойга келишди-ю, қўрқув ва ҳайратдан, хижолатдан серрайиб, анг-танг бўлиб қолишди.

— Қани?— милиционерлардан бирининг сабри чидамай, калта савол ташлади. Чамаси, у бошқаларга қараганда ишбилармонроқ, сабрсизроқ эканлигидан вазифасиям катгароқ, елкасидаги юлдузчалари ҳам бошқаларникидан кўра бир-биринга тигиз жойлашган эди. У, кишида бу юлдузчаларнинг бирваракайига катта бир юлдузга алмаштириб олиш учун қулай имконият ахтараётгандек таассурот қолдирар, бу таассурот, албатта унга нисбатан меҳр-муҳаббатни, ҳурматни, эътиборни оширса оширардики, асло камайтирмасди.

— Шу-у-у... ерда-а... эди-и...— кекса подачи тутила-тутила яна ҳалиги жойни кўрсатди.

Унинг жавоби тўғрилигини ўгли бошини силкий-силкий тасдиқларди-ю, бир оғиз сўз айтишга чоғи келмасди. Шусиз ҳам улар кўн бўйи юра-юра ҳориб-чарчашган, ҳозир вужудларини совуқ тер босиб мадордан кетишмоқдайди, аранг оёқда туришарди.

— Қани?— калта саволи бу сафар қаҳр билан такрорлади милиционер, у қулай имконият бунчалик тез бой берилишиндан фиғони фалакка чиққан эди.

Подачилар ночор елка қиснишди.

Милиционерлар ҳар эҳтимолга қарши, харобанинг ҳар бир пучмоғини, ғовлаб кетган ўтлар орасини, деворлар остини алоҳида диққат-эътибор билан кўздан кечириб чиқишди. Қапчалик изқувар бўлишмасини, наинки ўликни, балки қатра қон юқини ҳам топишолмади. Подачилар кўрсатган жойдаям наргнё аралаш шумғия ўсиб ётар, шамолда сокин чайқалишарди.

Кўпчилик, подачилар ухлаб қолиб алаҳсираган, дея бошлашди.

Вали қассобнинг жуда ҳафсаласи пир бўлди. Дову дунёсини қоронғилик босди. Аламга чидолмай подачиларни саситиб сўкди.

— У бечораларда нима гуноҳ?— деди ўрта ёшлар-

даги, чўққи соқол киши Вали қассобга койингансимон қараб қўйиб.

— Бўлмаса менда нима гуноҳ!— ғазабланиб мушт тугди Вали қассоб.

Унйям даъвосида жон бор эди. Қўшнилариға нима дейди ахир?! Ҳеч гап йўқ, жаҳон айвонида осойишталик экан, деса, ўл-э, алламбалодан қуруқ қолгандек ҳаллослаб югурдинг, дейишмайдимми? Сиртдан айтишмаса-да, кўнгилда айтишади, албатта, айтмай қўйишмайди!..

Подачилар ухлаб қолиб алаҳсираган, деган қатъий қарорға келина бошлаганда бошқа жумбоқ чиқиб қолди. Ҳар иккала подачининг ҳам айни бир вақтда ухлаб қолишига, устига-устак бир хил туш кўриб алаҳсирашига ким ҳам ишонарди? Ақл бовар қилмайди.

— Марҳумнинг кимлигини билдиларингизми?— деб сўради милиционер подачилардан мулоимлик билан. У, буларни ақлдан озганига энди шубҳаланмас, тентакларга юмшоқ гапириш жоиз, деган беъмани фикр қачонлардир миясига ўрнашиб қолиб, бу табаррук маскани ҳамон банд қилиб келар, бошқа тузукроқ ўй-хаёллардан қиттаккина жойни ҳам қизғанарди.

— Кийими омборчимизниқига ўхшарди,— сас чиқарди кекса подачи ва ичида, ҳақиқатдан ҳам ақлдан оздиммикан, деб ўйлади.

— Омборчингиз ким?

— Еши Узоқ!— қичқирди оломон орасидан кимдир.

— Кечагина пўстагини қоқишувди.

— Ўзям юрувди-ку...

— Қўйинглар-э! Еши Узоқ ўладиган одамга ўхшамайди!..

— Тузукроқ қаранглар-чи, ўзям шу ерда чиқиб қолар!..

— Ҳў-ўв, Еши Узоқ ака-а, шеттаминсиз?

— Йўқ, йўқ! Бу ерда эмас экан!..

Турли-туман товушлар, говур кучая борди. Оломон ўз-ўзидан Еши Узоқнинг ҳовлиси томон оқди. Дўхтирлару милиционерлар ҳам машиналарга миниб ўтирмай, пойу пиёда уларга қўшилишди. Ҳамма, ҳозир Еши Узоқнинг ўзи эшик олдиға чиқиб бизни кўтиб олади, деган кулли ишонч билан борар: бировлар энди омборчимизнинг умри узун бўлади, дея ўзича фол очарди...

Улар Еши Узоқниқига етар-етмас туйқусдан кучли тўс-тўполон турди. Хас-хашакларни, латта-лутталарни учирма қилиб, чир-чир айлантирди, кўз очиргани қўймади. Тўполон тингунча одамлар ғуж бўлишиб, бир-бирла-

рининг пинжиларига тикилишиб кутиб туришларига тўғри келди.

Тўс-тўполон тиниб, Ёши Узоқнинг ҳовлисига етганда, айниқса, тепаликларнинг эхонаси чиқиб кетаёзди. Бу ерда на уй-жойдан, на ҳовлидан ном-нишон қолганди. Бир уюм эзиллиб-янчилган гувалалар уюми орасида кал-такесаклар хунук думларини ликиллатиб ўйнаб юришарди.

Шоша-пиша Беркинбойларникига кириб чиқишди. Бечора безурриёт ҳамқишлоқлари дунёи боқийга ҳижрати чоғида қандай ташлаб кетган бўлса, шундай кимсасизлигича қўққайиб турарди бу жойу жалол ҳам.

— Омборчининг уйи қаерда?— сўради савол-жавоб қилиб келаётган ҳалиги милиционер.

Оломон орасидан бир печа киши чиқиб, гувалалар уюмини кўрсатишди:

— Кечагина мана шу ерда эди!

— Ие, бу ерга минг йилдан бери инсон пойқадами тегмаган кўринадию, қандай қилиб Ёши Узоқнинг уйи кечагина шу ерда бўлсин?!

Дўхтирлару милиционерлар буларнинг ҳаммасига жин текканми, нима бало, дегандек бир-бирлари билан сили-сирли кўз уриштириб олишди.

— Нариги ҳовлида ким бор эди?

— Беркинбой!.. Чойхоначи Беркинбой!.. Шу бугун эрталаб ўзиям юрувди...

Беркинбойнинг ҳовлисини айланиб чиққан милиционерлар буларга ҳақиқатдан ҳам нимадир бўлганига ишонишди. Негаки, ҳатто ўчоғу тандир ҳам бузилиб, нураб ётарди, ақалли бир сиқим кул ҳам кўзга ташланмади.

Шу маҳал Ёши Узоқнинг уйи ўрнидаги гувалалар ортидан белини букчайтирганча, занжирын шалдира-тиб аллақандай оқиш тусдаги бир кучук чиқиб қолди. Атрофга аланг-жаланг қиларкан, бирдан оломонга кўзи тушиб, қаерга қочини билмагандек гарангсиб турди.

Кимдир унга кесак отди.

Ит қочмоққа шайланди.

— Таппон!..

Нисо ачанинг қўшписи уни таниб, ҳовлиқиб кетди, ошиқиб-тошиққанча сўзлай бошлади:

— Ие, бу Нисо кампирнинг кучуги Таппон-ку?! А-а, одамлар, қаранглар, бедарак йўқолган Таппон-ку?! Мана, ҳозир чақираман, югуриб келади. Ишонмайсизларми? Мана, кўрасизлар, ҳозир.

У шундай деб, ноёб бир нарсани топгандек итни ча-
қира бошлади:

— Таппон, Таппон, маҳ-маҳ...

Ит ўгирилиб қаради...

Оломон зўр кашфиётган гувоҳ бўлгандек шовқин
солди.

Ит қўрқиб кетганидан ура қочди. Занжирини шилди-
ратганча қайгадир гумсиё бўлди.

1988 й.

Ҳикоялар

ҚУНУ ТУН

Унинг саводи йўқ.

Амал-тақал қилиб базўр имзо чекади.

Ўзбилармонлиги-ю калласига туйқусдан келиб қолган ҳар қандай фикрга жон-жаҳди-ла ёпишиб олиши боис одамлар исмининг олдига «мулла» сўзини қўшиб айтишади.

Мулла Деҳқонбой!

Борди-ю унинг хат-саводи ошиб-тошиб кетганида ҳам бу киноядек туюлиши турган гап: Деҳқонбой қайда-ю давот-қалам қайда!

Деҳқонбой ака бир парча ер деб кўп азият чекди. Одам Ато ва Момо Ҳаво давридан буён бобою бобокалонларидан қолган озгина ҳовлиси бор эди, шуниям кўп кўришди.

Хатга тушди.

Бузиладиган бўлди.

Бунн қурилнш ишлари аллақачон бошланиб кетган чўчқачилик фермаси тақозо этди.

— Чўчқага бало борми?— тепсинди Деҳқонбой ака.— Нима қилишяпти бу энангни...

У орқаваротдан авра-астарини ағдарадиган одамлар қилаётган ишларини яхши билишарди — шу боис, унинг тепсинишлари-ю асабийлашишига сира парво қилишмасди.

— Қаватли уйларга кўчиб ўтинг,— дея амалий ва фойдали маслаҳатлар беришга ўзларини кўпроқ бурчли ҳис этишарди.

— Тепага чайла тикиб ўша ерда ўлсам ўламанки, қаватли уйга кўчмайман,— деди Деҳқонбой ака.

Бу жиззакилик ҳам бировга ақалли пашша чаққанчалик таъсир кўрсатмади. Начора, одам тепадами, пастдами бир кунмас-бир кун ўлади-да, дегандай елка қишди.

Дарвоқе, Деҳқонбой акага раҳм қилиш мумкин, унга ачиниш мумкин, боринги, Деҳқонбой акага қўшилиб йиглаш ҳам мумкин — бироқ қўлдан ҳеч вақо келмагач елка қисишдан ўзга илож йўқ. Ҳамма нарса қўлингда, ҳамма нарса ихтиёрингда — бироқ, қўлингдаги ва ихтиёрингдаги нарсалардан Деҳқонбой акага аталгани бўлмаганидан кейин нима ҳам қила олардинг?!

Деҳқонбой ака кўп азият чеккани билан букиладиганлардан эмасди. Ўзи айтган тепаликнинг остига чайла қуриб яшай бошлади. Чуқурда қолди. Ер очиш мумкин бўлса фақат тепаликни текислаб юбориш эвазига бўларди.

«Уйни солаверайлик-чи! — ўйлади Деҳқонбой ака. — Кейин-кейин у ёғига худонинг ўзи йўл кўрсатар!»

Чўчқахонага ем бўлиб кетган ҳовли эвазига анчамунча пул-мул беришди.

Деҳқонбой ака ишга киришди.

Ёз бўйи лойдан чиқишмади.

Лойгаям, кесаккаям тупроқни тепалик этагидан олишди.

Хомсувоқдан чиқаришгунча тепалик остидан бир қулочча жой базўр очилди.

Деҳқонбой ака шундан ҳам илҳомланди.

Кетмонни сошлаб, бўш вақт топди дегунча, алами бордек тепалик этагига тирмашадиган бўлди. Сирасини айтганда, унда бўш вақтнинг ўзи йўқ эди. Субҳи кофурда далага чиқиб кетганича говгумда қайтарди.

Унинг қўни-қўшнилари қаватли уйларда дориломон яшаб кетишди.

Мақташади: бир жумракни бурасанг совуқ сув, иккинчисини бурасанг иссиқ сув келади, дейишади. Меҳрлари ийиб кетганидан улар хотин-халажларини, қиз-ўғилларини чўчқахонага ишга жойлабдилар. Фақат гўштини оғизга олмаймиз, дейишади. Ким билсин, шунчаликка боришибдими, ейишса еб ётишгандир-да!

Енгилгина шабада қўзғалиб, унинг димоғига қўланса ҳид келиб урилди.

Тепа сочи тикрайди. Сўкинди.

Уйга кела солиб кетмонга ёпишди, тепа этагидан ботмон-ботмон тупроқ тортаверди.

Хатти-ҳаракатлари ғалати: худди ўзига мустимустаҳкам истеҳком қуришга чоғлангандай эди.

Ҳар хил қўланса ҳидлардан ўзини муҳофаза қилишга астойдил киришгандай эди.

Ҳаммаёғи тупроққа ботди. Қўзлари қизариб, шишиди.

Шу куйи ювинмай, овқатланмай ётди.

Саҳар туриб, хотининиям эргаштириб далага йўл олди — шартномага картошка экиб қўйган, шуни узмоқчи эди. Бу шартнома-партномалардан келадиган фойда билан мушук офтобга чиқмайди-ю, ноилжлик.

Дала йўли билқ-билқ тупроқ. Куз нафаси сезилади, этни жунжиктирадиган изғирин. Бу саҳарларда бирор юмушга уннаш у ёқда турсин, тўшакдан қўзғалиш ҳам кишига малол келади.

— Қаватлик уйга кўчиб ўтсак ҳам бўларкан,— деб қолди бир маҳал аёли.

У энди қирқларни қоралаяпти. Бироқ, юзидаги, пешонасидаги чуқур-чуқур ажинлардан, сочларининг оқидан олтишига кирган кампир деб ўйлаш ҳеч гапмас.

Деҳқонбой ака индамади.

Аёл гапимни эшитмадилар, деган гумонга борди: Овозини сал-пал баландлатиб такрорлади.

Деҳқонбой ака гапирмади-ю бир ола қаради.

— Иссиқ суви ҳам бор дейишади,— деди аёл энди: шоша-пиша ҳалиги гапини тасдиқлаш учун айтаётгандек. Чамаси, у бой берилган имкониятдан қаттиқ афсусланмоқда эди.

Деҳқонбой ака бирдан портлади:

— Э, бас, қўясанми-қўймайсанми? Қаватли уйида ўтирганингдан сўнг бориб чўчқасини ҳам боқасан-да!..

Аёлнинг кўзларида ёш филтиллаб, эрига гинали қаради:

— Боқсак нима қипти? Ойлик беради дейишяпти-ку?! Тўрт-беш қоп картошкангизнинг пули унга етса, ёққа етмайди, ёққа етса унга етмайди — қуриб кетсин.

Деҳқонбой ака калласини солинқиратиб кетаверди. Суҳбат шу асно узилиб қолганда-ку соз бўларди-я: бироқ, аёл эрининг ҳолатини бошқа нарсага йўйди, унинг ичи-ичидан бир пўртана етилиб келаётганини пайқамади.

— Ундан кўра аравасига тушиб, қўшиғини айтган яхши-да! — аёлларга хос тарзда бидиллади.— Ўзингиз ҳам мана неччи ойдирки, гўшт емайсиз...

— Ҳе-е тилиннга...— Деҳқонбой ака шундай қўпол сўкиндик, яқин орадаги дарахтлар ва буталарнинг шохларида ўтиришган қушлар ҳам ҳаволаниб, узоқроққа кетишди. Деҳқонбой ака шартта эшакдан тушди-да, нима қилаётганининг фарқи-сарқига ҳам бориб ўтирмай, аламини шу ангиз ёзмоқчи бўлгандай, аёлининг қулоғи остига тарсаки қўйиб юборди.

Аёл бир қоп ун сингари «пўп» этиб тупроққа ағдарилиб тушди.

Деҳқонбой аканинг ранги қути ўчиб серрайиб қолди. Сўнг нималаринидир гўлдиради. Бирдан саросималаниб, аёлниги қўлтиғидан кўтарди:

— Ҳе-е, турсанг-чи... эй-й...

Аёл ўзига келолмасди.

— Ҳе-е дейма-ан...

У кўзини очди.

«Бўлди-да!— деб юборди беихтиёр Деҳқонбой ака нечукдир суянгандай.— Айб ўзингдан ўтти...»

Эрининг феъл-атворини беш қўлдай билган аёл тилини тийди, айтадиганини айтишни эп кўрмади. Ҳақ-ҳуқуқни... деганларидай талаб ҳам қилолмади. Тепада тунд ва хира осмон — узоқ, узоқ; тупроғи билқиллаган кимсасиз йўл; пастак буталар, дайди қушлар; арзини кимга айтсин, кимдан талаб қилсин ҳақ-ҳуқуқини. Бечора. Жуда ноқулай аҳволга солиб қўйишган уни. Ҳатто, дуркун ўсаётган оддийгина дашт ўтидек ҳам эмас: бу ўтнинг бошқа гиёҳлар-ла чоғиштирилмайдиган ўз ҳақ-ҳуқуқи бор. Аёлники эркакларники билан тенг. Эркакнинг аҳволи бу. Қанақа ҳуқуқ у тенглаштирилган?

Аёл эшакка минди.

Деҳқонбой ака олдинда, яёв кетди.

Ўша кун кун бўйи бир-бирларига миқ этиб оғиз очинмади. Аёл намчил ер остига хуржун тўшаб ўтирганнича юмушга тутинди: Деҳқонбой ака кетмон уриб, тупроқ орасида ажратиб ортига ташлаб бораётган картошкаларнинг йирикларини ҳукумат учун, майдаларини — рўзғорга бўлаверади: алоҳида-алоҳида териб оларди у.

Деҳқонбой ака ортига ўгирилиб қарамасди.

Аёл бошини кўтариб ооч тортиб бораётган отдек зўриқиб ишлаётган эркакнинг ақалли кифтига ўғринча назар ҳам ташламасди.

Унисиниям, бунисиниям кўришаётгани, картошка.

Одатдагидек гозгумда қайтишди.

Деҳқонбой ака йўлда, айни хотинининг қулоғи остида шовла қайнатган жойда қўққисдан «вой-вой»лаб қолди.

Унинг бу ҳолатидан хотини ўзини йўқотаёзди.

Эрталаб кўрган жабри туфайли у ҳамон эшакка миниб келаётганди.

Ўшандан буён бир-бирларига сўз қотишмаганди.

— Э ўлмасам, ҳа-ай. Сизга нима қилди, а-а?— дея,

хотин шоша-пиша эшакдан тушди. Эшак йўл бўйига чиқиб, қуриган хас-хашакларни тергилаб куртиллатганича чайнай бошлади. Ҳар замон-ҳар замонда бошини кўтариб эгалари томонга қараб-қараб қўярди: бу турмушга, хўжайин аталмиш икки оёқли жонзотларнинг хатти-ҳаракатларига, чекаётган азобларига эшаклик фаҳми-ла ҳайрон қолаётгандир.

— Қорни-им!..— базўр сас чиқарди Деҳқонбой ака.— Падарлаънат жуда қаттиқ ушлади.

— Нима қаттиқ ушлади?

— Оғриқ-да, нима бўларди?

Аёли барча гина-кудуратларни ёдидан чиқарди. Уни эшакка миндирди.

— Сал босилдими?— сўради эрининг жимиб қолганидан кўнгли жойига тушиб.

— Озгина қўйворгандай...

Уйга етиб келишлари биланоқ аёл эски-туски кўрпаларни тўшаб, жой ҳозирлади. Деҳқонбой акани ётқизиб, ўзи қудаси Мирза Бадални чақириб келгани кетди.

Мирза Бадал ҳам эндигина даладан қайтган, усти-бошлари, қошу кўзлари, хулласки, ҳаммаёғи чангга ботган, ҳовли ўртасида гарангсибгина турарди, ҳар замон-ҳар замонда сувга кетганича қайтмаган хотинининг шаънига орқаворотдан номуносиб сўзларни ёғдирар; чамаси хотинининг сувга кетганини эслайверса сув ҳам шунчалик ёдига тушиб, томоғи қуриб-қақшаб бормоқда эди.

Унинг нигоҳи қуда аёлга тушиб, кўзларини пирпиратганча, анчайин хижолатомуз бир алфозда туриб қолди.

— Э, келинг!— деди сўнгра тилга кириб.— Кўрмайсизми, кетганига бир соат бўлди, ҳали дарак йўқ, гап сотиш ҳам эви билан-да!

— Сув қуриган,— деди аёл.— Келишда кўрдим, хотин-халажлар челақларини кўтариб уруш вақтида нонга тургандай очират туришибди.

Бу гапдан сўнг Мирза Бадалнинг томоғи баттар қуруқшаб кетди.

Сўкинмоқчи бўлиб оғиз жуфтлаётганди, ким билан юзма-юз турганлиги ёдига тушиб, базўр тилини тийди.

— Бахай, тиңчликми?— деб сўради.

— Қудангиз... қудангиз...— аёл гапиролмай қолишдан кўрқандек шоша-пиша муддаосини аён этди.— Курти мурт учиб, ётиб қолсалар бўладими?

— Зардаси қайнагандир?— тусмоллади Мирза Бадал.— Қудам ҳам носни кўп чекадилар.

— Қайдам...

Мирза Бадал ким қандай касалга чалинганидан қатъий назар, уни зарда бўлган, дея гумон қилади. Бу тахмини ҳали ўзидан бўлак бирор беморга тўғри келмаган.

— Ҳозир бораман,— деди у.— Болалар қатта?

— Мардикорга кетишувди...

— Ҳа-я, ҳали қайтишмабди-да... Бораверинг, ҳозир етиб бораман.

— Тезроқ бўлинг,— тайин қилишдан ўзини тиёлмади аёл.— Ўзим ёлғиз қўрқаман.

— Нимасидан қўрқасиз,— далда берди қудаси ҳам ўзини алланечук галати ҳис этиб.— Иссиқ жон дардга чалинади,— тузалади — худонинг хоҳиши-да!

— Тўғри-ку...— чайналди аёл.— Нимаики бўлса барвақтроқ бораверинг. Ёки билла-билла юраверинг, сувни ўшатта ичасиз.

— Билла-билла борсак бўлмас,— мулоҳаза қилди Мирза Бадал.— Одамлар гапиришади — фалончи Деҳқонбой ака оғир эмиш, тилдан қоптиймиш, фалон-пистонмиш, деб ваҳима кўтариб юборишади, қўйиб берсангиз, соғниям касал қилишади.

Бу гап аёлга маъқул тушди. Шундай оддий бир нарсага ақли етмаганига куюнди, сўнгра ўзига-ўзи далда берди: э, хотин кишининг фаҳми-фаросати билан эркакники баробармиди?

Шу фикрлаш тарзи билан ҳукумат қарорларидан ҳам чамаси ё бехабарлигини ёники уларни бир чақага олмаслигини кўрсатди: ахир, тенгҳуқуқлилиқ шартларида эркакчасига ишлаш, эркакчасига кураш тушиш, эркаклар билан теппа-тенг ўтириб-туриш... ва ҳоказолар қатори «бу икки жинсадагилар фаҳм-фаросат борасида ҳам бир-бирларидан қолишмайдилар», деган банд бўлса керак.

Пастак шифтли кулбада Деҳқонбой ака ҳамон тўлғона-тўлғона «оҳ» уриб ётарди. Унинг оёғи остида аёли тумшугини тиззасининг кўзига тираганча мўлтираб турар, нима қиларини билмаётгандай эди. Тўнкарилган челак устида ўтирган Мирза Бадал эса парвойи фалак. чамаси, у бунақа касалларни кўравериб-кўравериб ўбдан пишиб кетганди.

— Айниқса Шукур мўйловнинг носи одамни ёмон зарда қилади,— у ўзининг касаллик тарихини варақлагани варақлаган эди.— Баччағар оҳакни кўп қўшади-да! Ана-ана тўлғанишинигиздан аён, инқиллашларингиздан

кўрниниб турибди — зарда бўлгансиз. Мен ҳам худди шундай тўлғонгандим, худди шундай инқиллагандим — дўхтирга обориб орқамдан елим ичак тикшиди.

Мирзо Бадал бир зум ўйланинқираб турди-да, ўз мулоҳазаларига хулоса ясади:

— Сизни ҳам дўхтирга обориб, орқангиздан елим ичак тикши керак, енгил тортасиз.

— Э, йўқ, йў-ўқ!— қўлини ожизона тўлғаб, сас чиқарди Деҳқонбой ака.— Улсам ўламанки, дўхтирга бормайман.

— Бормасангиз бўлмайди,— деди Мирзо Бадал хаёлчан товушда.— Дард эзиб қўяди. Уғилларнинг шу вақтда мардикорликка кетишганини ёмон бўлибди. Дўхтирлар дарроз қўлга қарайди — йиққан-терганингиз бўлса, элтиб бериш керак. Анаву Мадамнинг боласини жаврона ўлдириб юборишди — шунақа пайтда зиқналик қилмаслик керак-да! Менга елим ичак тикшигандаям бир эчки элтиб берганман, бундан сизнинг хабарингиз бор.

Деҳқонбой ака терс ўгирилиб ётмоқчи эди, оғриқ баттар хуруж қилди-ю чидолмай додлай бошлади. Оталарининг анча-мунча оғриққа «гинг» этмай кетаверишини яхши билишган, ҳозир пойгакда худди оналари сингари тумшукларини тиззаларига тираб ўтиришган икки қизнинг кўзлари шашқатор бўлиб, чидолмасдан:

— Отажо-он!— дея уввос тортиб юборишди. Аёл эрининг дарди оғирлигини қизларининг шу ҳолати туфайли янада теранроқ англади. Уям жимгина йиғлай бошлади.

Мирзо Бадалгина хотиржам эди.

Ахийри чидолмади шекилли, томоқ қириб:

— Бўлди-да!— деди.— Ҳеч парсадан ҳеч нарса йўқ аза очмоқчимисизлар... Дардини берган худо давосиниям беради-да, йиғлаган билан қўлларингдан нима иш келади?

Бу сўзлар Деҳқонбой аканинг ҳам қулоғига чаллиниб, аҳли онласига далда бермоқчи бўлдимиз ённки ҳақиқатдан ҳам эсига тушдимиз, дарди бир ёқда қолиб, картошканидан сўзлади. Овози зўр-базўр, эшитилар-эшитилмас чиқди:

— Ҳо-ой қуда, — деди Мирзо Бадалга қараганча,— ҳаво тузукми? Ёмғир ёғай демаяптими? Қартошканинг устига чодир-подир ҳам ташлаб қўймовдик.

— Ёмғир ёғмаса керак,— тусмоллади Мирзо Бадал.— Лекин, ҳар эҳтимолга қарши ҳаракатингизни қилиб келганингизда бўларди.

Қудасининг шафқатсизлигидан Деҳқонбой ака озорланди.

— Дўхтир чақирсангиз бўларкан,— у гўё «сенларга куним қолгунча дўхтирларнинг тиғи остида ўлиб кетганим яхши-да», дегандай тўрсайиб олди.

Мирзо Бадал чиқиб кетди.

Чамаси, бирор соатлардан сўнг «Тез ёрдам» билан қайтиб келди.

Дўхтир Деҳқонбой акага ёмон зўриққансиз, чамаси вақти-бевақт ҳеч нарса емай ишлаган бўлсангиз керакки, ичакларингиз бир-биринга ўралашиб қолган, деди. Ва ётқизмасак бўлмайди, дея қўшиб ҳам қўйди.

— Бу киши зарда бўлган,— ўзиникини маъқуллашга тиришарди. Мирзо Бадал ялинчоқ товушда,— елим ичак тиқинглар. Сўнгра негадир дўхтирни ҳадеб бир четга имламоқчи, кўзларини сирли-сирли қисмоқчи бўларди. Таассуфки бунинг уддасидан чиқолмасди.

— Елим ичакларингизни бераверинглар,— деди ахир муаддасини очикдан очик айтишга қарор қилиб,— биз рози қиламиз. Мана, ўзлариниям тўплаб қўйган картошкаларин бор. Билсангиз, бу одам катта деҳқон. Ҳа-а, шундоқ.

Дўхтир негадир унинг гапларига унчалик эътибор бермади.

Деҳқонбой акани машинага солиб олиб кетди.

Икки ҳафта деганда тузалиб чиқди.

Руҳиятида ҳам ўзгаришлар содир бўлганди.

Саркашлиги баттар ошганмиди, ҳалимдай юмшаб қолганмиди — буни айтиб беролмаймиз.

Ҳарҳолда, азобда ўтган ўша кундан, ўша тундан катта сабоқ чиқариб олгани тайин. Кўзларининг бир нуқтага қадаганча тўрсайиб туради-туради-да, дабдурустдан, худди томдан тараша тушгандай:

— Хўш, қаёққа?— деб қўяди.

Бу савол кимга қарата айтилганини атрофдагилар ҳамниша пайқамай қолишадди...

1989 й.

ЕЛГИЗ БОШ

Баъзан ўз-ўзидан кайфи чоғланиб, илҳоми қайнаб кетади. Мақтанадикки, пайти келганда биз қариношни ҳам аяб ўтирмаганмиз, деб. Инчунин, ўттизинчи йиллар

эди, Мамаюсуф амакимиз ғалласини ҳукуматга бермади, қаерга яширганлигини ҳам айтмади, дея давом этади. Бир бордим, юзимга қарамади: икки бордим, бетини терс ўгирди; учинчи борганимда бўкириб: сендай жияним йўқ, деди: тап тортмай менга тупурди. У дунёю бу дунё қорангни кўрмай, деди. Ундан аллақачонлар юз ўгириб, ўзимни инқилобий курашларга чоғлаганимни билмасди, бой-феодал эди-да!

Амакимизнинг даласига бордим, Ермат деган, «Қутлуғ қон»даги деҳқондан ундаям биттаси бор эди. Хўжайиннинг ғаллани қаерга яширган, айтсанг, айтдинг, айтмасанг аҳволнингни чатоқ қиламан, деб пўписа урувдим, ундан садо чиқмади. Билардимки, у гунг эмас, кези келганда балодай бийронлашиб кетади. Дўқ-пўписани кучайтирувдим, Ермат ўлгур — инқилоб душмани, кетмонни менга қараб улоқтирди. От ёмон ҳуркди. Қизил бўлиб, шапка кийиб, эгарга ўтиришга энди-энди кўникаётувдим, ўзимни ўнглаб ололмадим, йиқилдим: миям ёмон лат еди...

Бу — муқаддимадай бир гап.

Жўра Мэлсовнинг инқилобий фаолияти бошланishi-даги кичкинагина ҳодиса.

Айтганча, унинг фамилияси ғалатилигига ажабланманг. Аслида, Жўра Темирбоев бўлиши керак. Отасининг қаттол Мамаюсуфга ака бўлганидан ғазабланибми ённки қандайдир темирбойлигидан орланибми, ўша йилларда арса қилиб фамилиясини ўзгартириб олган. МЭЛС аёнки тўрт доҳий номларининг бош ҳарфларидан тузилган, яъники, қисқартма от. Сирасини айтганда, шу қисқартма отни ўйлаб топганлар ҳам қандини ўрсин, йўқса, қахрамонимизнинг узундан узун фамилиясини ёзаверш каминанинг жонига, сизнинг жиғингизга тегиши турган гап эди.

Хуллас, Жўра Мэлсов пойтахтда, нақ марказқўмининг ўзида, катта-катта вазибаларда ишлаб; олий партия мактаби, деган жойларга директор бўлиб юрди-ю, кунлардан бир куни қараса, қарибди: пенсияга чиқди.

Хотини қазо қилган, ёлғиз қизи дорилфунунда ишлайди. Қизининг келажаги порлоқ бўлиб кетишига Жўра Мэлсовнинг ишончи комил эди: беш-ўн йил қишлоғидан келган совчиларни ҳам тигиз изига қайтарувди, келажакда жамиятнинг бешигини тебратадиган арзандасининг мол-қолларга, таппи-тезакка, бола-чақага ўралашиб қолишини истамовди. Совчилар раёйлари қайтга-

нидан хафақолдай кўринишса-да, бажонидил қайтиб кетишувди: нафсиламбрини айтганда, уларни ҳам қишлоқдан битта-иккита оқсоқоллар юборишган, бориб шунинг фарзандини элимизга қўшиб келинглари, яхшим-ёмонини, тирноғимиз-да, ҳар жойларга ташлаб юрсак дуруст эмас, дейишувди. Келин харидорлар қарияларнинг юзларидан ўтишолмовди, бирин-кетин қувончларини сиртга чиқармай, гўёки, шалвирабгина қайтишди. Боринглари энди, дейишди қариялар ҳам, қайдан топсаларинг топинглари, қўша қаришсин.

Жўра Мэлсовнинг дарвозаси оғзини супуролмай қайтганлар ҳам бир кунларини кўриб кетишди. Тенг-тенги билан топнишиб, ундайроқ бўлмаса, мундайроқ, ишқилиб, тинчишди. Унинг қизи эса айниди, бузилди. Бир киши билан ошиғич турмуш қураётганида гумонаси борлиги аён эди, тўй ўтгач, эрининг ароқхўрлигим равшан бўлди.

Жўра Мэлсов қишлоғига қайтишга жазм қилди. Бир жомадонга Лениннинг китобларини жойлади — орттиргани шу эди. Бир маҳаллар машҳур раққоса бўлган хотинининг номини қайсибир кўчага, қизини ароқхўрнинг қўлида қолдирди. Табаррук зот битикларига ўбдан меҳр қўйгани бу айрилиқни унчалик сездирмади — доҳийнинг руҳи ҳар жиҳатдан унга далда бериб турарди.

Қайтаётиб бир нарсага ҳайрон қолди: нагари хабар бермасаям район раҳбарлари қаёқдандир эшитиб, тай-трагоҳга чиқиб туришарди; ота уруғи-ку Мамаюсуф суфайли ундаи кечишган, она уруғидан битта-яримта кўргани чиққанлар чет-четда қолиб кетаверишарди. Бу гал ижроқўм раисига сим қоқувди, у «бўпти, бўпти» девди — на ўзи чиқибди, на мошин юборибди.

Жўра Мэлсов ишонқирамади. Келувчи-да, кўнглининг бир четидан гул-мул олгани кетгандир, деган фикр кечди. Уёқ-буёққа аланг-жалаң назар ташлаётувди, нигоҳи таниш чеҳрага тушди: йўқ; ижроқўмбоп одам эмас. эғни-да эскигина тўн, оёғида кирза этик, бошида урингангина дўппи — кўзлари йилтираб, жияни Кенжа у томонга пой-ма-пой қадам босиб келарди. Шу жиянидан ҳам қизига боришувди, ёнига тушиб, яхшиям розилик бермаганим, юриш-туриши шу экан-ку. деган фикр миясидан барқ уриб ўтди; бироқ, ҳозирги куёвини эслаб, дили хираланди, шундаям ўзига таскин беришга имкон топди: майли, ароқхўр бўлсаям, бўйинбоғ боғлаб, шляпа кийиб юради.

Кенжавойнинг юзи ялтирайди: учоқ ерга қўнғунча сартарошга соқол олдирган кўринади.

Улар қучоқлашиб кўришишди.

— Яхши келдингизми, тоға?— ҳол сўради Кенжавой.— Бутунлайми?

— Ҳа-а...— эшитилар-эшитилмас жавоб қайтарди Жўра Мэлсов, сўнгра туйқусдан жияни томонга ўгирилиб.— Қайқдан билдинг?— деб сўради.

— Ранс бригадга тайинлабди: қариндош-уруғларига айтинглар, фалон-фалон соатда чиқиб кутиб олишсин экан, деб. Ҳисобчи келиб менга айтди.

Жўра Мэлсовнинг ичини бир нима тирнади, билдирмади:

— У-ҳу!— хитоб қилди Кенжавой жомадонни кўтараётиб.— Тоға, бу мунча оғир?!

— Бойлигимиз-да,— ўзини зўрлаб кулган бўлди Жўра Мэлсов.

— Ҳа-а!...— хаёлга чўмди Кенжавой, барибир ички қизиқишини яширолмади, соддадиллик билан сўради:— Ичнда нима бор ўзи?

— Китоблар,— қисқа жавоб қайтарди Жўра Мэлсов.

Қишлоқ ўз номи билан қишлоқ-да.

Рўзномаларни ўқишмайди, ойнаи гитиномасигаям унчалик хушлари йўқ — тирикчиликларни бир навн ўтиб турса, шу бас.

Жўра Мэлсов буни узунқулоқ гаплар орқали бўлса-да, биларди. Билганидан, ўзини яна улкан бир юмушга — жаҳолат ботқоғига ботган ҳамқишлоқларига қайтадан етиб олиб келишга чоғланганди. Ўзича ана шу ёруғликнинг манбаини, қўрини жомадонга жо-бажо этганди.

Кенжа аллақандай синиқ илжайди.

— Аям бўлсалар келинингизни тоғанг сенга калиш олиб келяптилар,— деб суюнгириб ўтирувдилар.

— Келин калиш киядиларми?— сўради Жўра Мэлсов. Кенжавойга ҳалиям туфлига ўтмадимиз, дегандай қараб.

— Ёзда оёқ яланг ҳам юраверарди-ю, бир кунни пода ҳайдаб чиқаётиб товонига миҳ кириб кетиб, базўр суғуриб олдик. Кўп қон оқди, жони қаттиқ, миқ этмади, чидади. Шундан сўнг калиш кийди. Тош калиш. Жўри калишни савдогарлардан ҳам топиб бўлмай қолди-да!

Кенжавойнинг соддадиллик билан айтаётган ҳар бир сўзи Жўра Мэлсовни устига совуқ сув қуйиб юбораётгандек сескантирарди: «Савдогарлик дейдими? Қанақа савдогарлик? Қайта қуриш, ошкоралик, демократия пайтида-я? Йўқ, бўлиши мумкин эмас!»

— Тош калиш қанақа?— сўради Жўра Мэлсов беих-
ёр савдогарлар ҳақидаги фикрини хаёлан хитоб бел-
гиси-ла яқунлагач, шу билан улардан кўнгли тинчиб.

— Ёмон, жуда ёмон,— куюниб гапирди Кенжавой.—
Тошдай қаттиқ. Дўконларда нуқул ўшанақасидан соти-
шади Келинингизнинг оёгини уравериб-уравериб, яра-
чақа қилиб юборган, ҳар кеча йиғлаб чиқади.

Жўра Мэлсовни яна жиянига илк нигоҳи тушгандаги
ҳис чирмаб олди: яъники, арзандасини бунга берганида
яланг оёқ қолдирарди ёинки тош калиш кийдириб оёги-
ни яра-чақа қилдирарди, унга отаси қачон калиш келти-
ришини кутиб ўтиришарди: бас, шундай экан, ароқхўр
бўлсаям ўзининг куёви тузук — туфли киядими, оош
яланг юрадими, иши йўқ.

Уни, худди илгариги вақтлардагидек машина кутиб
турмаганлиги ойдек равшан эди. Хайрият, жиянининг
фаҳми такси ушлаб келишга етди. Бироқ, у бу ҳаракатни
мушкулни кушод этиш учун эмас, бошқача бир андиша-
га борганлиги боис қилганлиги аён бўлди.

Такси йўлга тушганда:

— Одамлар сизни қишлоққа ҳамиша «Волга»да ки-
риб боришингизга ўрганиб қолишган, тоға,— деди.

Жўра Мэлсов жиянининг нима демоқчи бўлганлиги-
ни англамади. Елка қисди.

— Дабдурустанд пнеда судралишиб борсак, ҳайрон
қолишади дедим-да!— Кенжавойнинг сўз оҳангида ал-
лақандай синиқ истеҳзо мужассам эди.

У «кулишади» дея олмади, барибир, шунга ишора
балқиб турарди.

Дарвоза олдида синглиси кутиб турган экан. Қора
шоли остидан тутам-тутам олпоқ сочлари тўзғиб чиққан.
Бетини қатма-қат ажин қоплаган. Кўзлари қандайдир
оғир боқади кишига. Кампир!

У акасининг елкасига қоқиб-қоқиб, худди укаси бил-
ан кўришаётгандек кўришди. Кўзгинамнинг қораси,
жигаргинам эсон-омон юрибдими, дея ҳатто исминиям
тузук-қуруқ эслолмаган жиянининг ҳол-аҳволини бил-
гиси келди; оёгининг остига аммагинаси ўлсин. кўрар
куним ҳам бормикин, билла-билла олиб келавермай-
сизми, деганича акасидан пича домангир ҳам бўлиб
қўйди.

— Ҳо-ой келин, ке, тоғанг билан кўриш! — дея, ор-
тида турган паст бўйликкина, қорача юзли келинчак-
ка — Кенжавойнинг аёлига им қоқди.

У иймана-иймана Жўра Мэлсовга яқинлашиб, қим-тинибгина қўлининг учини узатди.

Жўра Мэлсов қизаринқиради. Жомадони байдлиги-га қарамай, улар учун бирор нарса олиб келмаганига ичда афсусланди. Келиннинг ночоргина усти боши Кенжавойнинг калиш ҳақидаги гаплари тўғрилигини тасдиқлаб тургандай эди.

Кенжавой тоғасининг оёғи остига така сўйди.

Қабму қариндош қўни-қўшинлардан кўнгли тортган ийғилишди.

Дастурхон устида ҳаммалари одоб сақлаб, Жўра Мэлсовнинг оғзига қараб ўтиришди.

У эса ёнида чўк тушиб ўтирган Отамурод бобо-ю, қарама-қарши томонида болнишга суянганча мудраётган Тиркаш чолдан ўзга меҳмонларни танимасди.

Кенжавой ҳам фаромуш қилибми... фаҳми етмадимми, ишқилиб, уларни таништирмади.

— Шунақа денг-а, Жўравой, — деди Отамурод бобо салмоқлаб, гарчанд у ҳали ҳеч нарса демаган бўлсаям.

Қолгаилар ҳам сергакланиб, Жўра Мэлсовга ошғичнигоҳ ташлашди. Тиркаш чол ўмровини сал-пал кўтариб, менга ишларинг бўлмасин, гапираверинглар, дегандай яна мудраб кетди.

Шу чол бир вақтлар дорилфунунга кириб ўқишни астойдил ният қилган ўғлини Жўра Мэлсовнинг ихтиёрига жўнатганди.

Жўра Мэлсов унинг муддаосини маъқуллаганди.

Ўрис тилидан даставвалдан уни ўзи астойдил имтиҳон қилиб, қониқмаган, бу аҳволда қандай ёрдам бераман: ахир, шундай улуг тилда тузук-қуруқ гаплашолмайсан ҳам дея ҳаттоки, анча-мунча малолланганди ҳам.

Ўғил ўша йили ўқишга киролмади.

Иккинчи йили Тиркаш чол саманни сотиб, жойини топиб ишлатди — у барча имтиҳонларни бекаму кўст топширди. Бироқ, бундан Жўра Мэлсовнинг хабари бор-йўқлигини билмайди.

Жўра Мэлсов Тиркаш чолнинг мудраб кетаётганидан ўшани эслади.

— Рансин янги сайлабсизлар, — деди марказқўм муҳитида орттирган одатича, ўзини ҳамма нарсанинг яхши-ёмон томонини беш қўлдай биладигандек тутиб. — Қалай, нишляптими энди?

— Ким сайлабди? — деди ўтирганлардан бири. — Қўйиб кетишди-да!

— Лозим топиб қўйиб кетишган экан, демак, ёмон эмас, — деди Жўра Мэлсов яна ўша муҳитда ягона ҳақиқат деб ҳисобланган фикрни такрорлаб. — Ленин асарларини ўқирмикин?

Раиснинг нимани ўқиш-ўқимаслигини ҳеч ким билмасди. Шу боис, жавоб бўлмади.

— Биз ҳали Ленин асарлари бўйича суҳбатлар уюштирамиз. Сизлар ҳам албатта қатнашасизлар.

— Худо хоҳласа, — гўлдираб қўйди Тиркаш чол ҳамон мудраганича.

Жўра Мэлсов бир қалқиди. Утирганлар чолинг гапини маъқуллаётгандек бош ирғашганини кўриб, қарши сўз айтишдан ўзини тийди.

«Жаҳолатга ботиб кетишган, — ўйлади ичида. — Китобларни олиб келганим яхши бўлган экан. Ҳаммасига ўқитаман».

— Кутубхона борми? — сўради у.

Утирганлар тушунишмади.

— Китоб ўқийдиган жой борми? — саволни чайнаб такрорлашга мажбур бўлди Жўра Мэлсов.

— Бўлганда қандоқ! — чеҳраси ёришиб, танглайини тақиллатди Отамурод бобо. — Мачитда ҳар кун китоб ўқиш бўлади. Мулла Сувонқул бобо ҳадису шарифниям, Қуръони каримниям тўппадан-тўғри арабчада ўқиб, таржима қилиб берадилар. Умрлари узун бўлсин, жуда донишманд, оқил одам. Шу киши туфайли қишлоғимиз обрў-эътиборли бўлиб турибди-да! Умар Хайёмдан, Румийдан, Жомийдан, Навоийдан ёддан ўқийдилар. Кунни кеча бир байт айтган эдилар, менга бениҳоя таъсир қилди, ўзимизнинг эски хатда чиройли қилиб ёзиб бердилар. Ёдлаб олдим.

— Қанақа байт экан? — сўради Жўра Мэлсов, гарчи умрида бирор марта шеър ёдламаган, ўқимаган бўлса-да қизиқсиниб.

— «Дунё бамисоли як работи ду дар аст,
Дар ин работ ҳар рўз қавми дигар аст»¹.

Бунини ҳазрати Умар Хайём ёзган эканлар.

— Умар Хайём ароқхўр бўлган, — оғзидан чиқиб кетди Жўра Мэлсовнинг.

¹ Мазмуни: Дунё икки эшикли бир работ кабидирки, бу работга ҳар кун ҳар хил йўловчилар қўниб ўтишади.

— У вақтда ароқ бўлмаган, — сокинлик билан давом этди Отамурод бобо. — Хайём мадҳ этган шароб энг тоза неъматлардан тайёрланган.

Жўра Мэлсов жимиди.

Бу орада Кенжавой дастшўй, офтоба келтириб ўтирганларнинг қўлларига бир-бир сув қуйиб чиқди.

Ош келтирилди.

Ошни еб. қўлларини артишгач, ҳўл мевалардан та-тиб кўришди, бир пиёладан чой ичиб уй-уйларига тарқалишаркан: «Бизникига ҳам кириб, албатта бир пиёла чой ичасиз», дея Жўра Мэлсовга манзират қилишар; «Кенжавой, эргаштириб бор-да!» деб, уй эгасига ҳам тайинот қилиб қўйишни унутишмасди.

Қишлоқ хонадонида битта уй ҳамниша саранжом-сарништа туради. Меҳмонлар учун!

Жўра Мэлсов Кенжавойнинг аёли «тузаб» қўйган уйда ётди.

Тунчироқ ёруғида деворларнинг юқори қисмига ба-дастур осиб қўйилган рўмолчаларни томоша қила бош-лади. Улар ҳар хил эди, лекин бир кишининг қўли би-лан тўқилганлиги сезилиб турарди. Анаву рўмолчаннинг бир четига «К+Ҳ=М» деган ҳарфлар билинар-билин-мас қилиб тикилган. Қанчалик тортиниб, қанчалик қи-зариб-бўзариб, қанчалик нийманиб тикилган-а. бу ҳарфлар!..

Жўра Мэлсов илжайди: болалигида тенгқурлари билан янги келин туширилган уй олдида айлангани айланган эди. Ҳар қандай келинчакка болалар негадир жуда-жуда суюмли, вларни кўриши биланоқ супурги-сини супураётган жойида ташлаб, югуриб уйга кириб кетади ва бир даста рўмолча чиқариб, уларга улаша-ди. Болки, келинлар юраклари тубидаги энг эзгу армон-ларини ана шу чурвақалар қиёфасида кўришни истаб, шундай қилишар?!

Жўра Мэлсов деворнинг бир томонини буткул эгал-лаб турган сўзанани таниди: онаси тиккан. Нуқул ипак-дан, чимилдиқли уйга ярашади, сенга келин туширган-нимда ҳамманинг ҳаваси келмаса айтаверасан, дерди. Кампирнинг орзу-армонлари амалга ошмади. Жўра Мэлсов отдан йиқилиб, мияси лат еди-ю, на келин-ислини, на сўзана-пўзанани тан олди. Одамларни жо-ҳилликдан қутқариб, бировларнинг отини хуркитмай-диган замонларга етказиш ўй-хаёлларида бир гуруҳ ўзига ўхшаганлар билан Ленинградга кетди.

У бу шаҳарни кўп мақтаб гапирди.

Кировнинг олдига кириб, у билан гаплашганларини айтади.

Одамларни Кировнинг нималар дегани эмас, мутлақо бошқача нарсалар қизиқтиради.

— Уша Киров деганлари ҳаммаёқда қўйиб ташланган ҳайкалларига ўхшайдими-ўхшамайдими, — дея ахийри сабр-тоқатлари тугаб, савол беришади.

— Ўхшайди, ўхшайди, — бошини тасдиқ ишорасида силкитади Жўра Мэлсов. — Фақат у тирик Киров эди, папирос чекарди...

— Ҳайкал ҳам папирос чекиб кўрсин-чи, — кесатади одамлар.

Бироқ, Жўра Мэлсов кесатиқлар остидаги аччиқ алам-изтиробларни пайқамайди, бу ҳайкаллару ҳайкалчалардан кўпчилик аллақачон қўлни ювиб, қўлтиққа артганини ҳам билмайди.

Дарвоқе, булар кейинги, у қишлоққа эллашиб кетгач чиққан гаплар.

...Эргалаб уйғонганида кун ёйлиб кетганди. Уйдаям, ҳовлидаям ҳеч ким кўринмасди.

«Ўб-бу, булар қаёққа йўқолиб қолишди», деган хаёлда пешайвонда гангиб турганди, қўлида супурги — Қенжавойнинг аёли кўринди.

— Яхши ётиб-турдингизми, тоға? — кўнгил сўраган бўлди у, овози анча ўктам, кечаги тортинчоқлиги сезилмасди.

— Раҳмат, келин. Маза қилиб ухладим. Илимлик сув берсангиз, соқол олмоқчийдим...

— Хўп.

Келин супургисини ташлаб, ўчоқбошига югуриб кетди. Ва зум ўтмай қоп-қора қумғоннинг дастасидан қандайдир латга билан ушлаб кўтариб чиқди. Ичидаги сувини дастшўйдаги муздек сувнинг устига ағдарди.

— Маана, тоға, илимилиқ бўлди, — деди сўнгра.

Пешайвон устунига қоқилган миҳга топ-тоза, янги сочиқни илиб кетди: буям келинлик сепларидан бири-да!

— Атир совун берсангиз, — Жўра Мэлсов уёқ-буёққа қараб, дастшўй устида ҳам совун кўрмай, сўрашга мажбур бўлди.

Келин қизаринқираб, жавоб бермади. Жўра Мэлсов эшитмади, деб ўйлаб сўзини такрорлашга мажбур бўлди.

— Атир совун ҳам, кир совун ҳам йўқ, тоға, ярим йилдан бери магазинга келмайди, — деди ахийри келин

ночорликларини тап олишга мажбур бўлиб.— Олқиндиларни ҳам аллақачон ишлатиб бўлганмиз.

Жўра Мэлсов бу даражада бўлишни хоби хотирига келтирмаганди, оғзи анг-танг очилиб қолди.

— Майли, ишингизни қилаверинг,— деди ночор овозда.

Совунсиз соқол олишни айтинг. Ҳар куни соқолини қиртишлаб юриб ўрганган одам...

«Марказқўмнинг магазинида ҳар хил совунлар тўлиб-тошиб ётганди,— ўйлади у. наришон бўлиб,— пича олиб келсам бўлар экан».

Бироқ, жомадонига китобларнинг ўзинигина зўр-базўр жойлаганини эслаб, хўрсинди.

У соқолини бир амаллаб қиртишлади-да, келин кўрпачалар тўшаб, нонушталик тайёрлаб қўйган сўрига қелиб ўтирди. Келин чой дамлаб келди.

Жўра Мэлсов дастурхонга кўз қирини ташлаб қўйди: уч-тўртта чапати, косада қатиқ, пиёлада қаймоқ...

— Магазинимизга ярим йилдан буён қанд ҳам келгани йўқ,— деди келин яна қизаринқираб, хижолатли товушда.— Шаҳарликлар оқ қандсиз чой ичмайди, дейишади...

— Керакмас, керакмас!— шоша-пиша унинг сўзини бўлди Жўра Мэлсов.— Мен ўзи қандни унчалик ёқтирмайман.

Ёлғон айтди.

Бенхтиёр хаёлига марказқўмнинг дўкони тушди: у ёқда ҳар турли конфетлар, шоколадлар, шакар босилиб ётганди. Ушалардан бир кило-ярим килодан олиб келганида буларнинг бошлари кўкка етаркан-куя.

Жомадонда эса...

Қавму қариндошларнинг, қўни-қўшниларнинг болабақралари кеча йиғилиб келишиб, жомадонда қандайдир китоблардан бўлак ҳеч вақо йўқлигини билишгач, елкалари шалвираб тушганлигидан, хайрият, Жўра Мэлсовнинг хабари йўқ. Уйдан қуруқ чиқармай, деб, синглиси уларнинг қўлига топган-тутганидан — уч-тўрттадан туршак-жийда бериб юборганини, хайрият билмайди.

Синглиси келди.

— Потма неvara кўрибди: иккитагина нонни қўлтиғимга қистириб қуллуқ бўлсинга бориб келдим. Қўнгли кўтарилади-да!

У ҳарсиллаб сўрининг қирғоғига чўкди.

— Олиб ўтиринг, ака,— дея, уни дастурхонга қарашга қўстади.

Жўра Мэлсов келиннинг уйидаги сўзанани таниганини, онасини эслаганини, анча мутаассир бўлганлигини айтди.

Синглисига бу гаплар бунчалик қаттиқ таъсир қилди деб ўйламовди, унинг кўзларига дарров ёш тўлди.

— Сўзана сизникийди, ака,— деди у шўлқиллатиб бурнини тортаркан.— Насиб экан-да! Жўра Мэлсовнинг тақдирини Кенжавойим билан қўшилиб кетганида у эга чиқарди.

Жўра Мэлсов индамади. Синглиси унинг сукунати-ни сўзанани қайтариб олиш нияти борлигига йўйди:

— Энди муниси сизларга кераги бўлмайди деб сеп қаторида санаб юборганман...

— Яхши-и...

— Билганимда ундай қилмасдим. Ҳозир бериб юборсам гап-сўз кўпаяди: бировнинг матоҳини сеп қаторига қўшиб санаб юборишган экан, дейишади...

— Қўйсанг-чи, шунақа гапларни,— деди синглисининг мужмаллашаётганидан жаҳли чиқиб Жўра Мэлсов.

Сўзана ҳақидаги гап шу билан тамом бўлди.

...Жўра Мэлсов қишлоқда яшаб кетди.

Дастлабки ой уни «кўтар-кўтар» қилиб юришди: мактабга учрашувга, колхозчилар билан учрашувга...

Мактабда ё бир илғор тракторчи ё бир соғувчи билан учрашув ўтказиш таомилга кирган. Ўз «ҳаётини йўллари» ҳақида гапириб беришади. Бироқ, уларнинг орасида сўзамоллари кам, бир-икки оғиз гап билан «ҳаётини йўллари»ни айтиб қўяқолишади.

Қаюм тракторчи мундай дейди: «Камбағалчилик эди, қўй боқиб қорин нонга тўймасди. Отам айтдики, қўйини ўзим эпларман, сен тракторчи бўл, яхши ҳақ тўлашаркан, деб. Унинг гапини икки қиллолмадим».

Санобар сут соғувчининг сўзамоллиги ҳам Қаюм тракторчиникидан ошиб тушади: «Келиб-келиб шу молбоқарга тегаманми? Ҳамманинг хотини мазза қилиб уйда ўтирса, мен эрта-ю кеч фермага югураман».

Ўқитувчилар, мунақа гапларни айтманг-да, дея кўз қисиб, имо-ишоралар қилиб огоҳлантиришгандан сўнг у ўзига келиб олади: «Майли, худога шукр, мени илғор қилишди. Худога шукр, партия бор экан, раҳмат партияга...»

Жўра Мэлсов эса гоҳ Лениндан, гоҳ Марксдан ми-

соллар келтириб, икки-уч соатлаб болаларниям, ўқитувчиларниям оғзига қаратиб ўтиради. Аён бўладики, улуғ доҳийлар ҳам шу одам бўлсин, ўқисин, деб, кечани-кеча, кундузни-кундуз демай китоблар ёзишган экан.

— Ҳозирги ҳаминқадар аҳволимизнинг боиси нимада деб ўйлайсиз?— савол тушади ўқитувчилардан.

— Биз аяб ўгирмасдик!— мақтанади Жўра Мэлсов.— Ҳатто ўз амакимизниям аямаганмиз. Партия сафларига кириб олишган ёт унсурлар таниш-билишчиликни, ошна-оғайнигарчиликни кучайтириб юборишди.

Ўқувчилар унинг гапларига ишонишади — катта ишларда ишлаб келган одам, галстук тақиб, шляпа кийиб юради — оғизлари анг-танг очилганча маҳлиё бўлиб ўтиришаверади.

Ўқитувчиларнинг лабларига истеҳзо аралаш табасум дорйди: гапларни тўғри-куя, ўйлашади ичларида, бироқ, тўғри гапларни гапириб ўзи нима бўлди? Ёлғиз боши ташвишида, ёлғиз қорни ғамида сўппайиб юрибди. Бирор кун қайтаман, деган яхши ният билан қўлида амали борлигида қишлоқда уй-жой ҳам солиб қўймовди — мана, келиб-келиб Кенжавойникига сиғишди. Йўқса, кўчада қолармиди?

Бора-бора уни учрашувларга ҳам чақирмай қўйишди.

Бўлди-да!

Айтарини айтди: ўқиганларидан кўп мисоллар келтирди, ҳеч нима ўзгармади, фақат бир нарсага — бир каллада шунча гаплар қандай ёдда сақланар экан-а, дея ҳайрон бўлишди, холос.

Жўра Мэлсов келганига бир ойдан ошса-да, соқол қиртишлашни канда қилмасди.

Бир куни Кенжавой қаёқдандир бир шиша коньяк топиб келди.

Иккаласи ёлғиз ўтиришди.

— Тоға, сизни фақат коньяк ичади, деб эшитгандим,— деди Кенжавой ростгўйлик билан.— Бу қурғур анқонинг уруғи бўлиб кетганидан келганингиздан буён тузук-қуруқ сийлолмадим.

— Ҳеч қиси йўқ,— деди Жўра Мэлсов кўнгли кўтарилиб.— Ўзинг ҳам ичсанг, оч.

Кенжавойнинг чеҳраси ёришди.

Шишанинг тиқинини тиши билан юлқиб олди.

— Тишни расво қиласан,— деди Жўра Мэлсов.

— Ниманки бўлса бўлар,— қайсарлик қилди Кенжавой.— Юрак расво бўлмаса, бас.

Жўра Мэлсовнинг ичи шигиллаб кетди: бироқ, у Кенжавой бу сўзни кимга қарата, нима учун айтаётганлигини ағнамаганлиги учун индамади.

Бир-икки пиёладан сўнг Кенжавойнинг бети қизариб, анча гапдон бўлиб қолди.

— Тоға, обрўйингиз жа-а зўр бўлган-у ўзимизнинг қишлоқдан бирортаям шогирдингиз йўқ-да!— деди у дабдурустдан.

Жўра Мэлсов ҳайрон бўлди. Кенжавой бу гапни ичидан тўқиб чиқармаганини, орқаворотдан гапиришадиган одамлардан эшитганини англади.

— Шогирд бўладиганнинг ўзи қидириб борсин эди-да!— деди қизишиб, Кенжавойнинг сўзида қандайдир ҳақиқат борлигини савқи табийий ҳис-ла пайқаркан.

— Тиркаш чолнинг ўгли борган-ку!

— Унинг қобилияти суст эди.— Жўра Мэлсов негадир жаҳлланиб, қип-қизариб кетди.

— Қобилияти паст бўлса, ҳозир катта қурилишнинг бошлиғи бўлиб юрармиди?

— Ҳа-а... энди... ҳозир унақа жойларда кимлар ишламаяпти,— деб қўйди Жўра Мэлсов.

Яна ичишди.

Туриб-туриб Кенжавой эски дардлардан яна бирини қўзғади:

— Тоға, Мамаюсуф бобонинг авлодлари биз билан гаплашмай кетишган. Бошимизга қаро кун келса қарайдиган кимсамиз бўлмайди...

Кенжавойнинг кайфи ошиб қолдими ёинки ўша келадиган қора кунларни тасаввур этдими — ишқилиб, кўзлари жиққа ёшга тўлди.

Қўйнидан кирланиб кетган дастрўмол чиқариб буринни қоқди:

— Тоға, сиз қишлоқни билмайсиз-да,— деди ҳамон йнғламсираган товушда.— Девор йиқилсаям ҳар ким ичкарига йиқилсин дейди; бир-бирларини қўллаб-қўлтиқлашади. Биз эса... Тўй-маъракалардаям худди ёвлашгандай... бир-биримизга қовоқ-тумшугимизни осилтириб қараймиз.

— Гаплашиб юравер!— деди сабри чидамай Жўра Мэлсов.

— Сиз-чи тоға?— кескин ўгирилди Кенжавой.

Жўра Мэлсов англади: жияни ё у ёқни, ё бу ёқни дейиши керак.

— Мендан кеч!— шу сўзларни айтаётиб Жўра Мэлсовнинг юраги зирқираб кетди; шу заҳотиёқ бу хом-

хаёллик эканлигини кўнглининг бир четидан ўтказди: Кенжавойдан кечиб у шаҳарга кетолмайди, қизи уни қишлоққа жўнатиш шарти билан куёвни олиб қолган. Борди-ю, қайтиб борса, бирон гап ўтса, бахтимга зомин бўлдингиз, деб, фарзанди ҳам домангир бўлиб юради.

— Қўйсангиз-чи...— Кенжавойнинг нигоҳида «шуям гап бўлди-ю, қандай эп билиб айтдингиз», деган маъно барқ уриб турарди.

Келин шовла келтирди. Қайнона-келиннинг ўзлари ҳам келишиб, дастурхон четига ўтиришди.

Кенжавой бўш шишани гиламнинг остига яширди. Гап-сўзсиз овқатланишди.

... Саҳармардонда қишлоқнинг нариги бошида «вой отам»лаб, «вой бобом»лаб товуш чиқди.

Жўра Мэлсов ётган уйнинг эшигини синглиси секин тақиллатиб, очди.

— Ака-а!— сас чиқарди у.

— Ҳа-а... Уйғоқман. Тинчликми?

— Ота чўпон ўлибди. Мен билан билла-билла бора-сизми?

— Ҳозирданми?— ажабланди Жўра Мэлсов.

— Ёш-яланглар кечроқ боришсаям уяти йўқ, сиз, тенг-тўшларингиз қаторида турмасангиз одамлар кулишади.

Жўра Мэлсов тими́рскиланиб ўрнидан турди.

Иягини қашиди: соқол олиш керак.

— Бўлинг, бўлинг!— шошилтирди синглиси.— Ҳали-замон тонг ёришиб қолади.

Жўра Мэлсов шляпа кийиб, шим-кастўмда бормоқчи эди, синглиси яна қўймади. Чопон, белбоғ, дўппи келтирди.

— Шунақа маърака-маросимларда киярсиз деб буларни сизга олиб қўйганман,— деди.

Жўра Мэлсов бу усти бошларда ўзини ноқулай ҳис этди. Аммо, ўйлаб ўтиришга фурсат йўқ эди. Синглисига эргашди. Ота чўпон яшаган кўчанинг бошигача бирга боришди.

— Энди сиз олдинга ўтинг,— деди синглиси марҳумнинг дарвозаси оғзида қаторлашиб туришган одамларнинг қораси кўрингач.— Ўзингиз бораверинг. Мен кутиб тураман, битта-яримта аёллар келиб қолишса қўшилиб бораман.

Дарвоза олдидагилар Жўра Мэлсовни кўришлари биланоқ яна «вой отам»лаб, «вой бобом»лаб овоз чиқара бошлашди.

Уни чоллар ўтиришган курсига етаклашди.
Жўра Мэлсов нима қиларини билмай ўтираверди.
Бошқалар юзларига фотиҳа тортиб қўйишди.
Одамлар йиғилаверди.

Тонг ёриша бошлаганда қишлоқнинг катта-кичиги дарвоза олдида узундан узун тизилишиб туришарди.

Ўртада марҳумнинг қавму қариндошлари, яқинлари ҳассага суюнганча тинмай овоз солишарди.

Ховлида дока рўмол ўраб, тўнларини чаппа кийишган аёллар зикр тушишарди: уларнинг жазавасининг чеки йўқ эди.

Тушга яқин марҳумни қабристонга олиб боришди.

Ёш йигитчанинг белбоғидаги қабр тупроғидан ҳар ким бир сиқимдан олиб, билганларича пичирлашиб оят ўқишди. Унинг ортидан келаётган бошқа бир йигитчанинг белбоғига тупроқни тўкишди. Жўра Мэлсовнинг миясидан илк дафъа ўзининг ҳам қачонлардир келиб ана шундай тупроққа айланиб кетиши ҳақидаги фикр ўтди.

Мутаассир бўлди.

Марҳумни тупроққа қўйиб бўлишгач, ҳар ким ўз яқинларининг қабрини излаб кетди.

Жўра Мэлсов сўппайиб қолди.

Қаёқдандир Кенжавой пайдо бўлди.

— Тоға, юринг, Темирбой бобом билан отамнинг қабрларига борайлик.

Жўра Мэлсов нима қиларини билмай турганди, ана шу аҳволдан қутулганига суюнди: Кенжавойга эргашди.

У қабристондан кўнгли анча чўкиб чиқди.

Уйга етай деб қолишганда Кенжавой:

— Айтай десам, кўнглингизга қаттиқ тегади деб у ёқда индамадим, тоға... Мамаюсуф бобонинг қабрини ҳам зиёрат қилсангиз яхши бўларди,— деди.

Жўра Мэлсов: «Яхши ёки ёмон бўлишини бу ёш бола қаёқдан билсин?!» деб ўйлади. Хаёли яна ўша олис йилларга кетди. Мамаюсуф амакининг ортидан тупургани, Ёрматнинг кетмон улоқтиргани, отдан йиқилиб миясининг лат егани... Энг зўр дўхтирлар ҳам лат еган жойининг кейинчалик мутлақо тузалиб кетганини айтишарди, ўзи ҳам унутиб юборганди: ҳозир худди ўша кунгидек боши зирқираб кетди, худди ўша кунгидек кўзи тиннаёзди...

«Йўқ!»— пичирлади ўз-ўзича.

Кенжавой буни, шубҳасиз, эшитмади. У аллақачон

уйга кириб кетган, коржомасини кийиб ишга отлана-ётганди.

Жўра Мэлсов иштаҳасиз тушлик қилди. Сўнгра келганидан буён қўл теккизмаган жомадонини пешайвонга олиб чиқиб очди. Китоблар ўша-ўша ҳолатича тахланиб ётарди.

Бариям ёд бўлиб кетганди. Бироқ, ҳар сафар қўлга олиб саҳифалараро шунчаки кўз югуртирганда ҳам юрагига битмас-туганмас куч кираётгандай бўларди.

Ҳозир...

Кўз югуртиришгаям ҳафсаласи келмади.

Синглиси келди. Кўзлари қизариб-шишган. Ҳарсиллаб-ҳансирайди. Одатдаги жойига — сўрининг қирғоғига омонат ўтирди.

— Яхши-ёмон деб ўтирмай, ҳамманиям опкетарканда,— деди. Ота чўпоннинг фазилатларини таърифлади. Шу чоқ кўзи очиқ жомадондаги лиқ тўла китобларга тушиб, бир зум ҳеч нимани англамагандай бўлиб турди: бу қаёқдан пайдо бўлиб қолдйкин? Сўнгра эслади, эслаб, соддадиллик билан сўради:

— Барини ўзингиз ўқийсизми, ака?

— Уқиб чиққанман,— лоқайд жавоб қайтарди Жўра Мэлсов, унинг ўй-хаёлларини бугунги дафн маросимидан сўнг қандайдир хира туманлик қоплаган, ёд бўлиб кетган китобларни узоқ шаҳри азимдан нима учун келтирганлини унутаёзганди.

Сингил ҳайрона кифт қисди: «модомики ўқиган бўлсангиз нечун кўтариб юрибсиз?» деб сўрамоқчи эди, кўнглига қаттиқ ботармикин деган иштибоҳда индамай қўяқолди.

— Ака, кун ботгунча марҳумникида фотиҳахонлик бўлади,— деди у буткул бошқа — зарурроқ мавзуга кўчиб.

— Бораман,-бораман!— хаёлчан товушда такрорлади Жўра Мэлсов, жомадонининг қопқоғини шоша-пиша ёпиб сўрининг остига тиқди.

Майит чиққан уйга кун ботгунча хабар етган жойлардан, қўшни қишлоқлардан тинмай фотиҳахонлар келиб туришди.

Еш мулла йигит ёшми, қарими — келаётган ҳар бир одамни назардан қочирмас, ширали овозда қуръон ўқирди.

Кечқурун беш-олтита қариялар билан Жўра Мэлсовни уйга — овқатга таклиф этишди.

Қариялар номозларини ўқиб бўлишгунча у чой ичиб ўтирди.

Чоллар қайтадан салом бериб, ўтиришди.

Узаро суҳбат бошланди. Бозор-ўчар, тирикчилик ташвишлари ҳам суҳбатдан четда қолмади.

— Турмуш қаттиқ бўлиб кетяпти,— деди ўрта яшар бир киши.

— Ёғ ейсизми, сув ичасизми — беш кунлик дунё ўтар-кетаркан,— сўз қўшган одам — Қодир бобонинг икки елкаси олдинга туртиб чиққан, эски жувозкаш: ёшини айтсак... марҳумдан бир мучал улуғ, умр поёнига етаётганини янада чуқурроқ ҳис этган, тушкун кайфиятда эди.

— Кимки ўз кунини ўзи кўриб кетса ҳукумат ҳам ўшанга балли деяпти.

— Мана, Жўравой ака айтсинлар. Тўғрими?

Жўра Мэлсов тўғри-нотўғрилигини аниқ ифодаламайди қандайдир мужмал гапларни гапира бошлаганди, у билан бўлган бир-икки учрашувларда қатнашган Султон чиноқ деган киши сўзини қитмирлик билан бўлди:

— Сиз Лениннинг китобларини кўп ўқигансиз. Унда ҳамма нарса айтилган, кўрсатилган, бизнинг йўлимиз белгилаб берилган, дейсиз. Бу ҳақдаям бирор нарса дегандир-да!

Жўра Мэлсов Ленин бунақа демаган деб, исботлашга киришиб кетди-ю, бошқа ёқларга ўтлиқиб, асосий мақсадни ёддан чиқарди.

Султон чиноқ кулди:

— Рост айтган экансиз, у китобларда ҳамма нарса бор экан!

Жўра Мэлсовни қўққисдан ток ургандек бўлди, айбини пайқаб, жимиди.

— Гапираверинг, гапираверинг!— деди пойгаҳда чой қайтариб ўтирган Тўра оқсоқол.

— Фақат Лениндан бўлсин!— қўшимча қилди Мирзақул исмли киши тиржайиб. Унинг тиржайишидаги маънони хайрият, Жўра Мэлсов ўз вақтида пайқаб қолди: йўқ, булар ҳар қандай ваъзаларни ташналик билан тинглайдиган илгариги одамлар эмасди; булар ўзгаришган — ҳаётларини безовчи улуғроқ, руҳбахшроқ таянч нуқталарини топишган; кўравериб-кўравериб кўзлари пишиган, анча-мунча нарсага ишонмай қўйишган — аммо, ишонишаётган нарсаларини Буюк Эъзоз маснадига кўтаришганди.

Бошқа гап-сўзлар Жўра Мэлсовнинг қулоғига кирмади.

Уйга анча кеч қайтди.

Эрталаб... синглисининг қистови билан марҳумни-кига борди. Бормаса бўлмасмиш, элнинг назаридан қолармиш, уч кунгача фарзу қарз эмиш...

Мулла Сувонқул бобо ҳам келган экан.

У дарвоза оғзидаги узун курсида ёлғиз ўзи ҳассага суяниб ўтирар, гавдаси пажмурда, қўллари ориқ, миттигина чол — хулласки, кўриниши орқаворотдан қилинадиган таърифга мос келмагандай туюларди.

— Жўравой, буёққа ўтиринг,— деди у ёнидан жой кўрсатиб.

Жўра Мэлсов у кўрсатган жойга чўкди.

Улар анча гаплашиб ўтиришди.

Мулла Сувонқул бобо атрофида гирдикапалак бўла бошлаган одамларни ўзидан нари ҳайдади:

— Боринглар, иниларим, Жўравойнинг дийдорини соғинганман, тўйиб олай.

Жўра Мэлсов унинг лўнда, содда гапларидан кўнгли қандайдир ёришиб бораётганини ҳис этарди.

— Туринг, Жўравой!— деди бир маҳал мулла Сувонқул бобо ҳассага суяниб ўрнидан қўзғаларкан.— Ортимдан юринг!

Жўра Мэлсов итоаткорона эргашди.

Одамлар уларнинг қаёққа кетишаётганини билолмай, сўрашга юраклари дов бермай, қўлларини кўксиларига қўйиб кузатиб қолишди.

Тупроқ кўчалардан ўтиб боришди.

Мулла Сувонқул бобо катта калиш кийиб олган, ҳар қадамда «пўп-пўп» этган товуш чиқар ва чанг кўтарилиб унинг гавдасини қуршарди.

У бепарво бораверарди.

Жўра Мэлсов нафас олиши оғирлашса-да, чидашга мажбур эди.

Тепаликдан ўтишди.

Қабристонга етишди.

Мулла Сувонқул бобо устунни қалин ўт-ўланлар қоплаганидан ер билан битта бўлиб кетаёзган тепачага уни етаклаб борди.

Ўзи қабр этагига ўтирди.

Жўра Мэлсовга қабр бошидан жой кўрсатди.

Ўт-ўланларни четга суриб, тирноғи билан ўймалаб бир кафт майда кесак аралаш тупроқ олди. Жўра Мэлсовга узатди. Сўнгра ўзигаям олди.

Тупроқни ўпди, қошига суртди.

— Мамаюсуф раҳматликнинг гўри шу!— деди.

Жўра Мэлсов бир қалқиди.

Унинг тупургани, Ёрматнинг отни ҳуркитгани, миясининг лат егани... оғриқ... оғриқ... симиллаган оғриқ, туриб кетмоқчи эди, мулла Сувонқул бобонинг осойишта товуши уни яна жойига ўтқазиб қўйди:

— Марҳумлар кечиримли!

Кафтидаги тупроққа қараб:

— Тириклар ҳам кечиримли!— деди.

Жўра Мэлсовнинг кўксига йиллаб қотиб ётган тош бир томизғи билан эриб битгандай, йўқ бўлди. Беихтиёр тупроқни ўпиб, ёш қалққан кўзларига суртди.

Қайсидир тепачаларнинг устида юмронқозиқлар тик турарди.

Ҳашаротлар чийилларди.

Қурт-қумурсқалар тупроқ устида гивирларди.

Ҳашаротлар чийилларди.

Шамол ўт-ўланларни чайқатарди.

Буларнинг ҳаммаси улуғ ва бардавом ҳаракатнинг мўътадил мувозанатидан дарак бераётгандек эди.

Мулла Сувонқул бобо этагини қоқиб ўрнидан турди.

Бурилиб, индамай кетаверди.

Жўра Мэлсов қолди: у билан бирга чиқиб кетишни ўзига эп билмади.

Уйга келганида ҳовлида ҳеч ким йўқ эди.

Сўрининг устида сочилиб ётган китобларни кўрди. Саросар жомадони турган жойга назар ташлади: қопқоғи очилган, кимдир қизиқиб сўрининг устига олгану қайтиб жойлашни унутган.

Уларни йиғиштириб жойига бадастур тахлаб қўйишга умрида илк марта Жўра Мэлсовнинг ҳафсаласи келмади. Беихтиёр ёноғини силади: уч кундан бери соқол олмаганини эслади.

Паришон хаёли яна бошқа ёқларга кетди.

У фикрини жамлаб асосий нарсанинг нимадан иборатлигини англаб олишга уринаётгандек эди.

Китобларни йиғиштириб олишдир, балки, у фикран ўйлаб тополмаётган нарсаси?

Ётаверсин!

Соқол қиртишлашми?

Усаверсин!

Уйдан Кенжавой чиқди. Туни билан юмушда бўлганидан кўзлари қизариб кетган. Тоғаси билан совуққина саломлашди.

— Ёйиб олибсиз, тоға?— У бошини ирғаб, китоблар-
ға ишора қилди.

— Ҳа-а... ўзи-им...

Кенжавой бош чайқади. Нимадир демоқчи бўлди.
Айтмади. Ичига ютиб, индамай кетди. Ўз кунясига
қайтиб, «Темирбой ўғли» бўлишни ўйлаб ўтирган тоға
унинг бу ҳолатини пайқамай қолди.

1990 й.

АБРҮК ҲИДИ

Хона эшиги каламуш тирнаётгандай, секин тикир-
лади. Илаш чўзилиб ётган жойи — кўрпача устида дар-
ров йиғиниб, чордона қуриб ўтириб олди.

...ана-а, келди-и!..

Ўша-да, бошқа ким ҳам...

Нафасини ютди.

Бир зум... сукунат.

Кўнга чўзилмади: эшикнинг тикирлашида сезилган
Бироз ҳадикнинг, бироз тортинишнинг ўзига келиб олиш
учун сўраган фурсати экан бу.

...ана-а!

Бошланди:

— Тиқ-тиқ... тиқ-тиқ...

Мунда-ай... сал-пал одамга ўхшаб, «ҳой-ҳўв»лаб
кириб келаверса бўлмайдами? Йўқ-да, ҳаминша эшик
тирналади, тирналзди...

Илаш баъзан тўлиб кетиб:

— Киравернинг, Каламушой!— деб юбормоқдан ўзи-
ни аранг тийиб туради.

Томоғини қирди: «Иҳ-м!..»

Бақриб: «киравернинг!» деб бўларканми? У! Жон-
понни чиқиб кетар! Томоқ қириб, ўзининг шу хонада бор-
лигини, йиғиниб олган-олмаганлигини билдириб қўйса,
бас, шунинг ўзи кифоя.

Зулфин шикирлади. Эшик хиёлгина очилди.

Тирқишдан рангпаргина бетча кўринди: қони қочган
юз аёлниқидан кўра кўпроқ қаримсиқ гўдакниқига
ўхшарди. Қаримсиқ гўдак... шунақасиям бўлади!

Кўзларинигина... аланг-жаланг, серҳаракат, беса-
ранжом. Улар аввал хона тўридаги деразага қадалди-

лар, ўша томондан сирғалиб келиб, ўртада ҳайкалдай қотиб ўтирган Илашга тўхтади.

— Илашжо-он...— секингина сас чиқарди у.

— Э-э, келинг, опа.

— Секин-секин,— аёл орқа-олдига олазарак қаранди.

— Кели-инг...

— Ухламадингизми, укажон...

— Уйқу қайда, опа. Ўтирибмиз...

Эшик каттароқ очилди.

Аёл узун энгли гулдор халат кийиб олганди. Бўйи паст, гавдаси нозик. Нозик ва беўхшов.

«Ҳадемай тарвақайлаб кетади»,— беихтиёр ўйлади Илаш. Аёл хонага қадам қўйди. Жуда оҳиста, уёқ-буёқ-қа суриниб-нетиб юрмай дегандек ҳадик-хавотирда қадам ташларди.

У кўрсаткич бармоғи билан Илашнинг икки томонида сочилиб ётган китобларга ишора қилди:

— Во-ой укажон-ей, ўқийганмидингиз? Халақит бермадимми?

— Шунчаки... варақлаб...

Аёл унинг сўзига эътибор бермади:

— Бунча кўп китоб бошингизни оғритиблар юборди-ку, а-а?!

— Чиқинг, опа, ўтиринг,— Илаш ўрнидан тураётганди, аёл кўрқиб кетгандек иккала қўлини баббаравар у томонга чўзди:

— И-и-и, қимирламанг, қимирламанг, укажон...

Кейин, худди шундай қилмаса Илаш ўрнидан туриб кетаётгандек, шоша-пиша тахлаб қўйилган уч-тўртта унда кўрпа остига тўшалган кўрпачага келиб ўтирди.

Кўзларини пирпиратиб, Илашга бирпас тикилиб турди-турди-да томдан тараша тушгандек:

— Бирам қорним очиб кетди-ей,— деди.

— Ҳозир чой қўйиб келаман,— Илаш шундай дейиши билан, аёл яна кўрқиб кетганлик ҳолати зуҳур этди.

— Йўғ-эй, укажон, қўяверинг. Мен қўйиб келгандим, ўзим дамлайман...

Эшикни очиқ қолдирганча шипиллаб чиқиб кетди.

Илаш бурчақда уюлиб ётган газетлардан янгироғини танлаб олди ва уни дастурхон ўрнида ўртага ёйди. Сўнгра алмисоқдан қолган радиога тагкурси вазифасини ўтаб турган қутидан елим-халтага уроғлиқ бир нар-

салар чиқарди. Буларнинг нима эканлигини бир қарашда айтиб бериш анчайин мушкул эди: турғунлик йилларида қолган қанд-қурслар дейсизми, кузак чоғида қишлоқдан келтирилган ёнғоқ, жийдаларнинг қолган-қутганлари дейсизми — бари-бари бор эди.

Илаш елимхалтанинг учидан икки бармоғи билан ушлаб кўтарди, кўзининг олдига келтириб, уёқ-буёғини айлантриб кўрди — қаноатланмади, шекилли, уни бир четга ташлаб, яна қутини титкилай кетди. Унинг камтарингина рўзғорини тебратиб турган камтарингина ашёлар шу қутидан ўрин олганлиги чин эди: шу боис, гоҳ қошиқ-санчқилар, гоҳ чала ейилган сабзими, олмами чиқиб қолар: баъзан қидириб юрган ул-булларига жўзи тушиб Илашнинг чеҳраси ёришиб кетарди. Қутида ҳар турлик нарсалар бўлгани билан, барибир, уларнинг орасида мезбонга обрў олиб берадигани шу елимхалта экан.

— Мумкинми, ўртоқ Элбоев?— қандайдир карашма аралашдай туюлган пастгина жарангли товуш қулоғига урилганда, ўзи билан ўзи овора Илаш сапчиб бошини кўтарди.

Икки одим нарида... бир қўлида чойнак, иккинчи қўлида иккита пиёла... аёл синиқ жилмайиб турарди.

— Вой-бў, ёйиб олипсиз-ку?— деди у, ён-верини қириб найзадай ўткирлаштирган қошлари-ла қути томонга ишора қиларкан.

Илаш беўхшов илжайди... қизариб кетиб ерга қаради. Ва шу заҳотиёқ елимхалтани кўтариб, яна уни айлантриб кўра бошларкан, аёлга маълум қилди:

— Чой билан эрмак қилишга мана шу бор экан, холос.

— Ур-ра!— сохта шоднёналик билан кўзларини чарқлатиб, аёл пастгина товушда хитоб қилди. — Шоҳона зиёфат экан-да, укажон.

Илаш халтани газет устига лоқайдгина ташлади:

— Бори-да!

Аёлнинг ранги илкис кўкариб кетди:

— Нега жаҳл қиласиз, ўртоқ Элбоев. Билсангиз... билсангиз... Мен бундай кўполликни кўтаролмайман...

— Ие, ие...— дудуқланиб қолди Илаш.— Жаҳл қилганим йўқ, Қутби опа, қайтанга Сиздан узр сўрамоқчийдим...

Аёлнинг қиёфаси тезда асл ҳолатига қайтди:

— Узрнинг кераги йўқ, укажон. Мен чини билан

«шоҳона» дегандим. Майли, аразлашмайлик. Айланайин, ўзимнинг укажонимдан. Қелинг, энди чой ичамиз.

Улар жой-жойларига ўтиришди. Чойни мен қайтарайин деб, Илаш қанчалик қистамасин, аёл кўнмади: ўртоқ Элбоев, сиз менинг укам бўлсангиз ҳам барибир эркаксиз, деди. Аёл киши турганда эркакнинг чой қайтариши урфу удумларимизга тўғри келмайди-да, дея беозоргина танбеҳ бериб, чой қайтаришга киришди. Лекин оғзи тинмади, гапириб турди: келин бўлиб тушганимда ўртоқ Фахриддиновга ўрнимдан туриб, мана бундай эгилиб чой узатсам, Садриддин акам:

«Ўртоқ Соатова, бемалол ўтириб узатаверинг, менга бунақа ортиқча мулозиматнинг ҳожати йўқ. Қанчалик ҳурматингиз бўлсаям, юрагингизда бўлсин...» дедилар.

«Йўқ, ўртоқ Фахриддинов, менинг Сизга бўлган ҳурмат-эҳтиромим ҳар бир хатти-ҳаракатимда билиниб турсин», дедим.

Илаш беихтиёр эснади. Аммо, бидиллаб турган аёл бунн пайқамасди.

«Бошланди»,— хаёлидан кечди Илашнинг.

«Садриддин акам иложини топиб мени қозоннинг бошига ҳам йўлатмасалар. Ўртоқ Соатова, қўйинг шу қора ишларни, дейдилар. Яхшиси, подрушка қилиб кўчаларда юрайлик, мен сизни ресторанларда овқатлантираман... Сиз ёнимда юрсангиз, бас... Ўртоқ Фахриддинов, Сизнинг айтганингизча бўладиган бўлса одамнинг уйдан кўнгли совуйди-да дейман деб, оғиз жуфтлайману қандайдир куч қайтаради. Э, бор-ей, деб, ҳалиги Василанинг туғилган кунда кийган сув париси кўйлагимни кийиб у киши билан шаҳар айлангани чиқиб кетамиз. Ўртоқ Фахриддинов шундай сахий бўлиб кетадилар, шундай сахий бўлиб кетадилар... Ҳамманинг кўзи бизда...»

«Ўртоқ Соатова эътибор беряпсизми,— дейдилар Садриддин акам.— Ҳамманинг кўзи бизда... Анаву тирранчалар ҳам, эҳ, қачон биз шундай юраркинмиз деб ҳавас қилишяпти. Кўзларидан билиниб турибди...»

Аёл сўзлай-сўзлай, ўзини сиполикка солишга ҳаракат қилар, аммо, қўллари ихтиёрсиз равишда елимхалтага бориб-келаварарди. Илаш чақилган ёнғоқлардан ажратиб қўяётган мағизларни ҳам битта қўймай пешма-пеш еб тугатарди. Илаш гўёки бечораҳол суҳандон бир эртакчини айтиб бераётган янги эртаги учун сийлаётгандай кўринарди. Унинг сўз қўшмай ўтириши ҳам шундан далолат бераётгандай эди. Бироқ, аёл аксарият эртакчилар каби, сўзларим қандай таъсир қиляпти экан,

дегандай тингловчиси томонга бот-бот қараб қўймас, чамаси, тингловчининг ҳолати уни мутлақо қизиқтирмасди ҳам.

Аёл пича паришон аҳволда тургач, нимадир хаёлига келганидан туйқус дадиллашиб, сўз бошлаш ҳаракатида эканида қўшни хоналарнинг бирида бўлаётган тапур-тапур, шовқин-сурон, мусиқа, қаҳқаҳа авжига чиқиб, гапни гапга қўшмади.

— Туғилган кун ўтказишяпти-да, Илашжон,— деди аёл кўзлари аллақандай ёлқинланиб.— Ётоқхонамизнинг каттаконларини ҳам айтишган экан, шуни эшитиб мен бормадим. Йўқса, хоналаримиз ёнма-ён.

Бировнинг туғилган кунини ўтказишаётгани-ку аён. Лекин, аёлнинг ётоқхонанинг каттаконлари борадиган жойга нима учун бормаслигини Илаш тушунмади. Сабабини сўраб ўтирмади.

— Тўғри қипманми, Илашжон?— сўраб қолди аёл.

— Боравермайсизми, Қутби опа, сиздан нима кетди.

— Укажоним-ей! Ёшсиз-да. Қутбихон опангизнинг феъли атворини, дидини билмайсиз. У бунақа қаланғи-қасанғи катталарни назари илиб ўтирибдими? Бе! Уртоқ Фахриддинов командировкага кетмасларидан аввал министрлар, бош директорлар билан борди-келди қилардик. Уларнинг маданиятлари ҳам, гап-сўзлари ҳам бошқача-да. Айниқса, ёшгина бир министр ўртоқлари мени шундай ҳурмат қиладики, нима ейсиз-нима қўясиз, деб меҳрибончилик кўрсатгани кўрсатган. Фахриддиновни Фахриддинов қилиб юрган Қутбихон, дейди...

Илаш фурсатдан фойдаланди:

— Поччамиз командировкада эканлар-да.

Аёлнинг иккала юзи дув қизарди, калта жавоб қайтарди:

— Ҳа.

— Қаерда?

— Узоқда, Илашжон, узоқда. Қуш учса қаноти, одам юрса оёғи қуядиган узоқ ерларда — хорижда.

Шундай деб, аёл ҳамроҳини унутгандек ўз хаёли билан бўлиб кетди.

Илаш...

Матбаачиларнинг ётоқхонасида бир йилдан буён яшайди. Ит ётиш, мирза туриш, Аёл ундан ҳам олдин келганди. Бир кун Илашнинг хонасини эшигини тимдалаётгандай тикиллатиб кириб келди: шу-шу ҳар кун бир келиб-кетди. «Уртоқ Фахриддинов» фамилияси дастлабки суҳбатларда учрамасди, кейин-кейин ҳар икки

гапнинг бирида айтиладиган бўлди, бора-бора суҳбатларнинг қаҳрамонига айланиб қолди. Аёлнинг министрлару бош директорлар «борди-келди» қиладиган уй-жойи қаердалигини ҳам, аслида уй-жойнинг борми-йўқми эканлигини ҳам Илаш билмасди.

Дам олиш кунлари қишлоғига кетиб, қайтиб келганида аёл ўзини хандон-хушон, қувноқ кўрсатганча Илашга мақтанарди:

— Укажоним-ей, ҳеч омадингиз юришмади юришмади-да...

— Нега?

— Уртоқ Фахриддинов келгандилар-а, аксига олгандай сизнинг бўлмаганингизни...

«Уртоқ Фахриддинов»нинг келиш-келмаслиги билан ўзининг омади ўртасида қандай боғлиқлик бўлиши мумкинлигини қанча ўйламасин, Илаш ҳеч тушуниб етмасди.

— Садриддин акамга сиз ҳақингизда гапирдим,— дерди аёл гўёки шундай демаса Илашнинг кўнгли ўксиб қоладигандек,— Мақтадим. Албатта, танишмоқчи бўлдилар.

— Роса шаҳар айлангандирсизлар,— ўсмоқчиларди Илаш.

— Унчаликмас,— аёл одатича дув қизариб кетарди.— Бир-икки ресторанларга бордик. Овқатлар айниб кетибди. Оғзимга олмадим.

Шундан сўнг Илашнинг аяси бериб юборган даставезни ўртага тўкишиб, баҳам кўришарди. Ресторанларнинг овқатини унча хушламаган аёл чанг-чунг илашган майизу жийдалардан бўйин товламас, қоқ нонларни чойга бўктириб тамшарди.

...Бу ётоқхонада ўрис кўп. Худонинг берган куни туғилган кун нишонлашади. Бу азаматларнинг кўп туғилишини-ей! Ҳозир ҳам ўшалардан биттаси бу шовқинсуронларнинг сабабчиси бўлиб ўтирибди-да!

Улар зиёфатларига бу икковини таклиф қилишмайди. Борса, Василага боради... Шунданмикин, уларнинг ғалағовурлари ҳаммадан ҳам бу иккисининг асабига тегади. Аёлнинг ранги ўчади. Лекин, оғзидан ёмон гап чиқмайди:

— Туғилган кунни нишонлаш яхши-да!

— Сиз қачон нишонлайсиз, Қутби опа?

— Яқинда, укажон, яқинда.

— Неччига кирасиз?

— Ўб-бо, укам-эй! Газетда ишласангиз ҳам қишлоқилигингизга борасиз-да! Аёллардан ёшини сўрашмай-

ди, билиб қўйинг. Ҳай, энди ўзингиз айтинг-қўйинг, кўрганлар нечи ёш беришади.

— Ўттиз-ўттиз бир...

Аёл қиқирлаб кулади:

— Беш ёшга адашдингиз, укажон. Ўттиз бешга кирдим. Ҳа-а, ўттиз бешга-а.

Аёлнинг юзини ҳазин ифодалар эгаллайди:

— Укажон, бизларни ўттизга кирдинг ўтин бўлдинг, деб тўғри айтишган экан. Қарияпман. Қани, энди, шу ақлим, шу эс-хушим билан ёшгина қизалоқ бўлиб қолсам...

— Сиз ҳалиям қизалоққа ўхшайсиз, Қутби опа,— Илаш унга саросар қараб олади. Ичида «қаримсиқ қизалоқ» деб қўйди.

Бу гапдан аёл суюнмади:

— Э-э, юракларим сиқилиб кетади-эй...

— Ётоқдан чиқмайсиз ҳам Қутби опа. Кино-пино, театр-пеатрга тушиб турунг-да. Қишлоқмас-ку, кўнгил очар жойлар кўп.

— Мен билан киногами, театрдами борармидингиз, укажон?— тўсатдан Илашга синовчан тикилиб қолди аёл.

Қутилмаган бу саволдан йигит довдиради. Қорни қаппайиб тасқарага ўхшаб қолган, устига устак ўзидан ўн ёшлар катта аёл билан кўчада юришни тасаввур этиб, ҳатто қўрқиб кетди. Аммо, ичидагини ташига чиқармади, ёлғонлади:

— Борарди-им...

Унинг бу ризолиги ҳам аёлни қувонтирмади. Яккаш юзидаги ғам кўланкаси қуюқлашди.

— Илашжон, раҳмат, укажон. Сизни шунинг учун укам деганман-да. Мени аяб гапирасиз. Сиз мен биланми, бошқа биланми қаерга борсангиз ҳам гап-сўзнинг тагига қолмайсиз. Лекин... аёл кишининг тоши енгил бўлади, укажон, шунчалик енгилки...— у нима деярини билмай бир зум тин олди.— Шунчалик енгилки... «пуф» десангиз учиб кетиб каттакон қуюн ҳосил қилади...

Илаш олдига деярли ҳар куни кириб турадиган аёлдан бундай гапларни энди эшитиши эди: у ҳар вақт ўзини хушвақт, саодатманд тутарди...

— Доно бўлиб кетибсизми-ей, Қутби опа.

— Энди билиясизми, укажон,— аёлнинг ғилтиллаган кўзлари Илашга кулиб қаради.— Ўртоқ Фахриддинов гапларимни эшити-иб ўтирадилару, баъзан бибилски дафтарчаларига нималарнидир ёза бошлайдилар. Ҳо-ой, нима қиляпсиз, нега ёзиб оляпсиз, кэгэбидан ҳам

ойлик оласизми ёки десам; гапираверинг, сизнинг фикрларингиздан илмий ишимда фойдаланаман дейдилар... Э, товба, дейману индамай ўз ихтиёрларига қўйиб бераман...

— Э-ҳа, олимилар?— Илаш қошини учириб, бошини маънодор силкитиб қўйди.

— Ҳа-да!— аёл кўзларини олиб қочди.— Уртоқ Фахриддинов, шарт шуки, ншингизни ёқлаб олганингиздан кейин менга ҳам қалам ҳақи тўлайсиз, деб ҳазиллашаман.

— Бопларкансиз.

— Қуладилар. Уртоқ Фахриддинов тиззаларига ура-ура, қотиб-қотиб куладилар... у кишининг тишларини кўрсангиз: оп-поқ... Бирортасиниям қурт емаган, бирортасиям тушиб кетмаган... Ҳамма-ҳаммаси Сиз учун-да Қутбихон, дейдилар, ёқлаб олай, қўлингизни совуқ сувга урдирмайман, деганча атрофимда чунонам гирдика-палак бўлиб қоладиларки, баъзан хижолатдан ўзимни қаерга қўйишни билмайман...

Илаш ихтиёрсиз равишда «Астра» қутисидан сигарет олиб, лабига қистирмоқчи эди, аёлнинг жон-пони чиқиб кетди:

— Ҳо-ой, ҳо-ой, нима қиляпсиз?

Илаш геварак-атрофига олазарак назар ташлади. Ҳеч нарсага тушунмай кифт қисди.

— Елка қисганингиз нимаси, укажон. Ука бўлмай кетинг. Бу зормондани чекмай туринг-да. Жиянчамга зиёни тегади, деб ҳам ўйламайсиз-а, Илашвой.

— Узр, узр!— Илаш сигаретни қутисига қайта солиб қўяркан, ҳамсухбатининг танбеҳидан анча-мунча хижолат чеккани аён бўлди.— Чекмоқчи эмасдим, қўл кетти-иб...

— Сизни ҳеч ким чекманг демайди. Чекаверинг. Шуям кўнгилингиз чигилларини ёзармиш, ғам-аламларини кеткизармиш. Ургансам, мен ҳам чекардим...

— Хўжайинингиз... уришмайдиларми?

— Э, нимаям дердилар. Шундай-шундай, фигурамни сақлаш учун чекапман десам: ўзингиз биласиз, ўртоқ Соатова, менга қолса фигурангиз ҳам бузилмасин, соғлигингизни ҳам йўқотманг, дейдилар...

— Дуруст экан...

— Дуруст дедингизу қўйдингиз-а, укажон... Шундай опангизнинг ўртоғи-ю ёмон бўлармиди...

Шу тариқа улар алламаҳалгача гангур-гунгур сўзлашиб ўтиришди. Аёл бир неча марта кетишга чоғла-

ниб, яна жойнга қайтиб ўтирди: «Бораман-да, барибир уйқум келмайди», деди.

Ахийри, ҳамма яхши тилакларни «хонадон соҳибига» тилаб, аёл юзига фотиҳа тортди.

— Энди мен борай, укажон,— деди аёл ўрнидан тураётиб.— Ҳар замон-ҳар замонда мендан ҳам хабар олиб туринг-да, айланай.

Аёл бўшаган чойнаги-ю пиёлаларини қўлига олди.

— Уртоқ Фахриддинов мени шу аҳволда бир кўрсалар эди...

— Нима қилардилар?

— Бу қандай туриш-турмуш ўртоқ Соатова деб койиб берардилар-да! Ўзингизга қаранг: ёғли-ёғли овқатлардан еб юринг деб тайинлаганлару тайинлаганлар. Мен эса... кўриб турибсиз, эринчоқлигим тутади.

Илаш индамади.

— Хайр, укажон, яхши тушлар кўриб ётинг.

— Хайр.

Илаш уни йўлаккача кузатиб қўйдди.

Қайтиб келиб, газет-дастархон устидаги пўчоқларни йиғиштирди, қолган-қутган нарсаларни қайта елимхалтага жойлади.

Бу юмушларни паришонҳон бир алпозда, юраги ториққанча бажарди.

Шундан сўнг унинг на китоб ўқишга, на бу кеча ёзишни мўлжаллаб қўйган болалар уйи ҳақидаги мақолани ёзишга ҳафсаласи келди. Кўрпачага чўзилганича шифтга қараб узоқ вақт ўйланиб ётди, хонани тутунга тўлдирди.

«Ўртоқ Фахриддиновигаям, унинг илмий ишларигаям лаънат-ей!— дерди у ўзича асабийлашиб.— Илмий иш ёзгунча аёлини эплаб-сеплаб йиғиштириб олиб кета қолмайдимми? Ҳар куни аҳвол шу: менга халақит бергани берган. Вижир-вижир, вижир-вижир: Садриддин акамлар ундай, ўртоқ Фахриддинов... Жонгаям тегиб кетди. Сал қаттиқроқ гапирсанг ўтқазиб қўйган жойи бордек дағ-дағ қалтирашга тушади. Мен Сизни... мен Сизни деганича тили калаваланиб домангир бўлади. Ўзи дунёда кўнгилчанликдан ёмони йўқ экан: эшикни тикиллата бошлагандаёқ «бандман» десам-ку, тамом, олам гулистон, қайтиб кетади... Майли, йиғлаб-йиғлаб қайтиб кетсин— менга нима? Шу биргина қутқарувчи сўзни айтолмайман...»

Бу мулоҳазалардан ташқари бошқа бир андиша ҳам Илашнинг аёлга қаттиқ гапиришга йўл қўймади: Қут-

Бихон опа оғизда ҳамиша ўзини катта олиб, унча-мунчани назар-писанд қилмаётгандек кўринса-да, аслида, бир бурда нонга зориқиб, қорни оч ҳолда юрарди. Илашнинг олдига қорнини туйғазиб олиш илинжида кирса-да, шундаям паст тушмас, суллоҳлигини ҳар хил оҳанжомали гап-сўзлар билан божашга уста эди. Укажонимлаб, тоғ-гоҳида Илашдан беш-ўн сўм қарз олиб турар, бунингизни ўн баробар қилиб қайтараман, дея қуюқ ваъдалар ҳам берарди. Табиийки, бирор тийин ҳам қайтиб келмасди. Илаш кўпинча кўча-куйда овқатлансаям елим-халтани тўлдириб қўйишни ўзининг қандайдир бурчи деб биларди. Шундай қилишга уни ичидан аллаким даъват қилиб тургандай эди. Бу баъзан оилавий бурчга ҳам жуда-жуда ўхшаб кетарди. Халта бўш қолган кезларда аёлнинг кўзлари мўлтайиб, лаблари гезарар, гап-пиришга ҳам ҳафсаласи келмас, шундай пайтларда Илаш ўзини гуноҳкор ҳис қиларди. Энг ёмони, Илаш у билан суҳбатлашгандан сўнг беҳад толиқар, бирон иш қилишга қўли бормасди.

«Эртадан бошлаб хонага киритмайман,— ярим тунда сигаретни бурқсатиб ўтираркан, Илаш шундай қатъий қарорга келиб қўйди.— Майли, хафа бўлса бўлаверсин. Дийдиёси тугамаса, ишларим ўлда-жўлда қолиб кетаверса, бунинг парвойига ҳам келмаса...»

Шундай ўй-хаёллар миясини банд этганидан сўнг, Илаш чунонам қаҳрландики, ҳозироқ унинг хонасига бориб орани очиқ қилиб келмоқчи ҳам бўлди. Бир неча марта ташқарига йўналиб, изига қайтди: бети чидамади. Бир йиллик ҳамсуҳбатга томдан тараша тушгандек ёмон сўз айтиш чиндан ҳам қийинлигини ҳис этиб инграб юбораёзди.

«Йўқ, йўқ, эртадан кечиктирмайман»,— дерди у муштларини тугиб.

Аслида, бу мушт тугиш билан ҳал қиланадиган иш эмасди...

Эртани кутишга қарор қилди.

У кейинчалик, фикри зикрини бир жойга жамлаб олгач, ёлғизликнинг файзиёб, роҳатбахш онларида бажарадиган ишларини ўйлай-ўйлай уйқуга кетди...

Эртаси кунни мақолани вақтида олиб келмагани учун муҳаррирдан гап эшитди.

Ичида муҳаррирни эмас, Қутбихон опани яниб қўйди.

У ишдан кейин анча вақт кўча-куйларни айланиб юрди. Етоқхонага ҳам аёв кетди. Кўнгли ёзилиб, ғаза-

бини бироз босиб олган бўлса-да, шаштидан тушма-ганди.

Ётоқхонага етганида ҳам анча вақт ташқарида турди. Кўпинча шундай: хонасига киришга юраги дов бермайди. Худди дор остига бораётгандай. Фақат... фарқи шуки, дор остида бир марта ўлсанг, бу ерда ҳар куни минг бор ўлиб-тириласан. Ихтиёрний қамоқнинг мажбурий қамоқдан минг марта баттаринлигини ҳис қилиб турасан.

Ахийри, хонасига кирди. Нима қилсам экан, дегандай пича серрайиб турди-да, сўнгра йиғиштирилмаган кўрпачага чўзилди. Эшикнинг тиклаллашини кута бошлади.

«Ўрнимдан турмайман,— режа тузарди у.— «Кираверинг» деб бақираман».

Сал ўтмай бу фикридан ҳам қайтарди:

«Йўқ, йўқ, туриб бориб эшикни очаману, вақтим йўқ эди, деб айтаман».

Аёлдан эса дарак йўқ эди.

«Кела қолса бўлмайдими, биратўла қутулиб, кейин калламни жойига қўйиб олардим...»

Орадан икки-уч соат ўтгач, Илаш зерикди. Қорниям очқади. Чой қўйиб, дамлаб келишга ҳафсала қилмади.

Чироқниям ўчирмай, шу ётганича ухлаб қолди.

Уйғонганида кун ёришганди.

Аёл келмаганди...

Бунга унинг ҳеч-ҳеч ишонгиси келмас, балки, ухлаб қолганимда келиб кетгандир, деб ўйларди.

Ювиниб, тараниб, ишга отланди.

Йўлақдан, аёлнинг эшиги олдидан ўтаётиб беихтиёр... таққа тўхтади. Аста эшикка яқин борди. Тирқишдан мўралаб, қулоқ солди.

Ҳеч қандай сас-сабар йўқ эди.

Кетавермоқчи бўлди. Қандайдир ички куч унинг индамай кетишига тўсқинлик қилаётганга ўхшарди.

Кетолмади.

Эшикни секин-секин тикиллата бошлади. Жавоб йўқ.

Қаттиқроқ... Жавоб йўқ.

Сабри чидамай муштлай кетди... Хона карахт эди — уйғонмасди; хона гўнг эди — эшитмасди; хона лоқайд эди — эътибор бермасди...

Қўшни хонанинг эшиги очилиб, ички кўйлақда бир ўрис қиз чиқди. «Не стучи, там никого нету»,— деди у

шусиз ҳам хурпайиб турган малла сочларини бармоқларин билан қўқитганича.

Ва дарров эшигини ёпиб олди.

«Нега йўқ бўларкан?— ўйлади Илаш.— Опахон уй қизиларга ўхшаб ҳамиша қимирламай ўтирарди-ку?»

Ҳалиги ўрис қиздан сўрай деса, унинг яна ички кўйлақда чиқиб келишини тасаввур этди-да, қўл силтаб, пастьки қаватга тушиб кетди.

Билса, Васида билади.

Бахтига, Васиданинг ўзи қаршисидан келаётган эди. У гулхандай ловуллаб, очилиб кетган, қадам ташлаганида ҳар бир аъзосининг ҳаракати, товганиши кўзга ташланиб турарди. Ўзиям башарасига бўямаган бўёғи қолмаган: ёноқларига қизил суртган бўлса, киприкларини кўкартириб олганди. Ундан ўткир атирларнинг маст қилувчи бўйи анқирди.

— Ие, Илаш ака, сизми?— Илашлигини кўриб-билиб турган бўлса-да, қоматини товлаб, қарашма билан йиғитга боқди.

— Қалайсиз?

— Яхшиман. Нега кўринмайсиз, Илаш ака!

— Юрипмиз-да...— Илаш чайналди, сўнгра дарров муддаога ўтиб қўя қолди.— Опахон кўринмайдиларми?

— Қайси опохон?— Васида бошини бир томонга ташлаб, қошларини чимирди.

— Қутбихон опа...

— Э, ҳа-я!— туйқусдан муҳим бир нарса ёдига тушгандек, Васида бидиллай кетди.— У кўшини кеча ярим тунда туғруқхонага олиб кетишибди. Бехосдан тўлғоқ тутиб қолиб, қўшнисининг деворини тақиллатаверган экан, Наташа, нима гап экан, деб чиқиб қараса қонга беланиб ётибди. У чопиб тушиб «Тез ёрдам»га қўнғироқ қилибди. Дўхтирлар замбилга солиб олиб чиқишибди.

— Замбилга соли-иб?!

— Аҳволини оғир дейишаётганди... Хайр, Илаш ака. Шошиб турувдим...

— Шошманг,— Илаш унинг узатган қўлини худди кўйворса қочиб кетадигандек маҳкам сиқиб олди.— Опанинг қариндош-уруғларими, яқинларими бундан хабар топишдими?

Васида ҳам қўлини тортиб олишни хаёлига келтирмади:

— Во-ой, у кишининг ҳеч кими йўқ-ку, Илаш ака. Ёлғиз аёл эканликларини ҳамиша куюниб, йиғлаб-йиғлаб гапирардилар...

— Эри-чи?— шоша-пиша қизнинг сўзини кесиб, сўради Илаш.

— Во-ой, қанақа эр?— Васида ажабланганлигини билдириб, лабларини чўччайтирди.— Эри бўлганида ёлғизлигига куюнармиди?

— У ҳолда... Унда...— Илаш тутилиб қолди.— Нега туғади?— саволининг ахлоқоналигидан ўзи ҳам қизариб кетди.

Васида кулди:

— Қизифакансиз-ку, Илаш ака. Туғаверади-да. Худо бераман деса ҳеч гапмас...

Илашнинг ҳуши бошидан учиб ағрайиб қолди.

— Хайр!— Васида қўлини тортиб олиб, силкитди.— Истасангиз, бугун кечқурун кўргани борамиз... учинчи туғруқхонада эканлар...

У баланд пошнаси-ла цемент йўлакни дуқуллатиб, кўздан ғойиб бўлди.

Илашнинг кечқурунгача кутишга сабри чидамади.

Бозорга борди. Айланиб-айланиб нималар харид қилишини билмади. Гул бозорининг устидан чиқди. Турфа гулдасталар...

Илаш ўзи номини ҳам билмайдиган гуллардан дас-таланган каттакон гулдаста харид қилди. Бир чеккада озгингина чол абруқ ҳам сотиб ўтирган экан, икки-уч дона олиб, гулдастага қўшиб қўйди...

Абруқ ҳиди...

Илашнинг қўлидаги гуллар чиройли бўлгани билан хидсиз, лекин, абруқдан таралаётган хуш ис барчасига татирли эди...

Ўз ишидан Илашнинг боши кўкка етди.

«Опанинг ҳам одамлари борлигини, уни ҳам қадрлашларини дўхтирлар, ён-вериде ётганлар кўриб-билиб қўйишсин-да»— дерди ўзига-ўзи.

Туғруқхона узоқ эмас экан. Дарров топди.

Даҳлизга ўхшаган кичкина бир жойда, ичкаридаги туйнук олдида уч-тўртта аёллар тургани учун Илаш гулдастани кўтариб киришга уялди. «Аввал суриштириб билай-чи, кейин...»— деган хаёлда гулдастани ташқаридаги деворга тик қилиб суяб қўйди.

Туйнук олдида ҳеч ким қолмагач, Илаш яқинлашди.

Ҳамшира қиз келди.

— Қутбихон опани чақириб берсангиз...— Илаш мулоимлик билан сўради.

— Фамилиялари...

— Уртоқ Соатова...

— Ки-им?

— Соатова.

Ҳамширанинг кўз қарочиқлари туйқусдан каттариб жетгандай туюлди Илашга.

— Сиз кимлари бўласиз?

— Укалари.

Ҳамшира одатга хилоф равишда эшикни очди.

— Юринг!— деди-ю Илашнинг ортидан эргашиб келишига ишончи комилдек ўзи тез-тез юриб кетди.

Илаш нима гаплигини тушунмади. Аммо, ҳамширанинг ҳукмидан ҳам чиқмади.

Каттакон бир хонага киришди. Тўрдаги столда оқ халат, оқ қалпоқ кийган семиз аёл ўтирарди. Кўринишидан кўпроқ дўкончига ўхшарди. Бош врач экан. Гавдаси катталигига қарамай, овози майин, меҳрибон эди. Гапираётганда кўзлари ҳам қандайдир нурга тўларди.

У Илаш билан ёлғиз қолди.

Иккаласи Қутбихон опа ҳақида анча гаплашишди. Илаш билганларини оқизмай-томизмай айтиб берди.

— Боласи қорнида ўлган экан,— деди пировардида врач.— Ёриб олаётганимизда ўзиям дош беролмади. Жудаям нимжон, камқувват экан-да опахонингиз...

Илашнинг кўз олдига лоп этиб елимхалта келди...

Чанг-чунг илашган майизу туршаклар, қотган нон... Шуниям кечгача кутиб ўтираркан-да бечора...

Кейин врач гапнинг очиғига кўчди.

— Эплаб кўмаман десангиз, ихтиёрингиз,— деди.— Акс ҳолда, ўзимиз бирон бир чора-тадбир кўрамиз...

Улар қандай чора-тадбир кўришлари мумкинлигини Илаш суриштириб ўтирмади.

— Ихтиёрингиз...— деди.— Ўзларингиз биласизлар...

Олгани билан фойда йўқлигини, анча-мунча қабристондан жой топиш мушкуллигини у яхши биларди.

Кўзларидан тирқираб ёш чиқиб кетди.

— Бунақа ҳодисалар баъзан бўлиб туради,— деди врач унга таскин бераётгандек.

Илаш ўрнидан турди. Врач билан бош силкиб хайрлашди. Ташқарига чиқди.

Ҳеч нарса ўзгармаган, ҳамма нарса жой-жойида; туйнук олдига яна аёллар тўдалашиб қолишганди...

У суянчигидан айрилиб, тентираб қолган етимдек ҳис этди ўзини. Кўксига босиқ бир оғриқ қўзғалди...

Гулдаста жойида турган экан.

Қўлига олди. Нарироқда скамейкага бориб ўтирди. У ўзини айбдор ҳис қиларди. Қутбихон опа менинг кўнг-

лимдан неки ўтган бўлса уч хона нарида ётиб ҳам сезган, деган фикр Илашнинг шуурига маҳкам ўрнашиб қолаётганди, ҳа, сезган, дерди у ўзича такрорлаб, чунки ўзи учун, ору номуси учун ўта ҳушёр турган бу аёл минг чақирим йироқда туриб ҳам сезиши турган гап эди...

Бундан кейин ҳам...

У шоша-пиша ён дафтарчасидан бир варақ йиртиб олиб, ушбу сўзларни ёзди: «Ўртоқ Соатовога! Бу дунёда яхшиликлар қилолмаган Садриддин Фахриддиновдан».

Қоғозчани буклаб гуллар орасига қистириб қўйди.

Туйнук олдиға қайтиб борди.

Гулдастани ҳамшираға тутқазиб:

— Синглим, илтимос, опани қаерға олиб борсаларингиз ҳам шу гулдастани ёниға қўйиб қўйинглар,— деди.

Ҳамшира индамай гулдастани олиб кетди.

Илаш ташқарига чиқди: ҳаммаёқни абруқ ҳиди тугиб кетганди. Тугруқхона ҳовлисидаги дарахтлар ҳам, ўсимликлар ҳам теварак-атрофға яккаш абруқнинг хуш исини таратиб ётардилар...

1991 й.

МЎМИННИНГ ЕРИ

Султонмурод акага

Ёнғоқ қари. Шохлари тарвақайлаган, танаси бужир. Бундай дарахтлар оз бўлсаям, бор. Аммо, бу бошқача.

Бу — Мўминники.

Кўнгли ёлғизликни истаса, шу ёнғоқни қора қилиб йўлга тушади.

Одамнинг тафтини олади.

Мўмин деган одамнинг тафтини негадир ана шу ёнғоқ деган дарахт олади.

Бир қора қумғон, увадаси чиққан эски кўрпача ёнғоқнинг айри шохида қистириғлиқ турган бўлса, Мўминнинг аҳли мўминдай юргани. Бу нимарсалар айри шохдан олинган бўлса, билингки, Мўмин бошқачароқ бир кайфиятда: шундай-шундай чоғларда биров уни йўқламагани дуруст. Йўқласаям кўзига бало-қазодай кўринади. Бунни сиртдан билдирмаса-да, шундай.

Баъзан одамниям тинч қўйиш керак.

Ҳатто орқасидан ҳам гапирмаслик керак — ёлғизлигига халақит бермасин.

Шундай қилннса, бу кайфият ўткинчи бир ҳолатга айланади.

Ёнғоқ билан гаплашаётган одамга барча гап-сўзлар эшитилиб туради, ҳамма нарса кафтдагидек аниқ кўринади. Ортиқча ҳаракатлар қалбини жунбушга келтиради.

Мўмин — якка йигит. Онаси бор, қон босимининг жўтарилиб кетаверишидан қийналиб юради. Унинг қулоқларида, чаккаларида ҳамиша қора райҳон, бир-икки дастасини қўлидаям ушлаб, ҳидлай-ҳидлай қон босимининг шаштини қайтаради.

Холжон деган аёли бор. Камсуқум.

Отаси урушга кетиб, Мўмин туғилган.

Отаси қайтмаган.

Мўминнинг таржимаи ҳоли шу. У отасининг томи ҳар йили бир лойсувоқ талаб қиладиган шифти паст уйида яшайди. Онасининг айтишича, илгари одамлар баланд, шифтлар паст бўлган экан. Мўминнинг назарида, ҳозир одамлар паст, шифтлар баланд.

Ёнғоққа келсак...

У Мўминдан кўпроқ нарсаларни кўрган, Мўмин учун омон қолган...

Гап бундай:

Мўминнинг томорқаси қишлоқдан икки-уч чақирим юқориди, қиямаликда. Унинг ён-верида бошқаларнинг ҳам томорқалари бор. Ҳаммаси олти сўтихдан. Ёнғоқ битта. Илгари сон мингта бўлган, дейишади. Бир вақтлар шу ерниям умум мулкига айлантириш фикри туғилган. Хўш, мошин, комбайнлар бу дарахтзорда қандай юради? Йўли осон — кесишган. Мўминнинг ерига етгандагина ҳаммаёқни умумникига айлантириш талвасасидаги одамнинг калласига туйқусдан бу ёнбағирда мошин, комбайн нари турсин, ҳатто трактор ҳам юролмайдик-ку, деган фикр келган...

У йўқ, бу йўқ, ишқилиб, умридан берган экан.

Мўмин — ўқитувчи. Қўли бўшади дегунча, кетмонни олиб томорқасига чиқади, сабзи-картишка экиб, билганича деҳқончилик қилади.

Бу йил экин эколмади, қўли калталиқ қилди.

Отасидан қолган уй путурдан кетди, бузишга кўнгли бўлмади: ёнидан пойдевор олди. Лойдан боши чиқмай қолди.

Кун чошгоҳга етай-етай деганда афти бужмайган, қулф соқол бир киши унинг ҳовлисидаги эшак олма соя-

сига, тақир ерга келиб ўтирди. Ўзига ўзи гапирётгандек:

— Яна Худоёр ака дейсан-а...— деди.

Сўзининг оҳангига қараганда у бугун қайсидир паллада келиб, лойхонадан лой чиқараётган Мўмин билан суҳбатлашган кўринади. Чамаси, қандайдир иши чиқиб қолиб ёки Мўминга халақит бергиси келмай суҳбатни чала қолдириб кетган, бундан азбаройи кўнгли тўлмаганидан яна келиб ўтирган жойи эди.

...— Жарнинг бўйлари ҳам кета-кетгунча, ҳў-ўв Етимқишлоқнинг тумшугигача бизнинг ерлар эди. Нега ишонмайсан-а?! Мен анавундай вақтимда жарда каптар қувардим. Кечқурун ҳолдан тойиб... уйга келсам, қаёқларда сандироқладинг, деб раҳматли отам сўроққа тутарди. Ростини айтишга... негадир қўрқардим. Ёлғонни эпполмасдим. Қулоқ чўзилиб, жон ачигач, қандай гуллаб қўйганимни ўзим билолмай қолардим. У киши дарҳол юмшардилар, ипакдек майин торгардилар: майли, каптар қувмаган бола боламиди, қувавер ўғлим, бировнинг ерида қувибсанмики, ўзимизники-ку, дердилар...

— Ие-е...

— Фақат эҳтиёт бўл дердилар... Анаву Етимқишлоқнинг ёнбошидаги адирлар ҳам бизларнинг — Ахтачининг ерлари эди. Сени анаву шалпангқулоғингдай вақтаримда ўтга борардим... Раҳматли отам...

— Жар бўйлариям, адир ҳам бизники бўлса, Етимқишлоқники қаерда, Худоёр ака?

— Яна Худоёр ака дейсан-а... Уларда мулк бўлмаган, бўлганида Етимқишлоқ атармиди?

Мўмин беш-ўн қадам нарида, ер супа остидаги текис жойда гувала қуяётган аёли — Холжон тарафга илкиснигоҳ ташлаб олди. Унинг няги қалтираб, ранги ўчинираганини пайқади.

— Жағинг қаришсин,— деб пичирлаганиниям эшитиб, йўталиб қўйди.

Чолга қаради. Эшитмабди.

— Бизларниям... Ахтачи дейишади-ку?

— Ха-а... Нима дейишсин, йўқса.

— Энди-и...

— Ота-боболаримизнинг уюр-уюр йилқилари бўлган — ер катта, адир катта, нимаям қилишсин? Келиб-келиб... Мана энди-и... Бизни сиқиб қўйган жойлари шу! Жар бўйлариям энди уларда. Қўлларидан келса, каптарниям улар қувсинлар, йилқиларниям улар боқ-

синлар! Қувишолмайди, боқишолмайди — қонида йўқ-да, қонида йўқ! Яна Худоёр ака дейсан-а...

У соқолини тутамлаганча дарғазаб бўлар, аҳён-аҳён кимларгадир ғойибона мушт дўлайтирар, Мўминга таҳдидли оҳангда гап уқтирарди.

Холжон чидолмади. Ўрнидан турди.

— Ул-э!— деди ижирғаниб.

Сўнгра уйга кириб кетди.

Кулоқлари-ю чеккасига одатдагидек даста-даста райхон тақиб олган кампир нариги ёқдаги нашватининг соясида ётганди. Холжоннинг уйга кириб кетганини қўриб, ғивирсиб турди. Инқиллаб-синқиллаб, улар томонга кела бошлади.

— Тўғри айтасиз, Худоёр иним,— деди у. Ҳамма гапларни эшитиб ётган экан-да! Келинидан истиҳола қилиб базўр ўзини босиб турган кўринади. Сўнгра шипшигандай қўшиб ҳам қўйди:— Энди-и улар ҳам одам сон-саногига кирди-ю!

Мўмин онасига сал оғриниб қаради.

Дарров кўзини олиб қочди.

Ота ўрнида ота, она ўрнида она бўлиб ўстирган кампирга шундай қараганидан ўзини ўзи ёмон койиди.

Кампирнинг гапини ўғли ҳеч қачон икки қилолмаслигини Худоёр яхши биларди. Фурсатни бой бермай, асл муддаога кўчди.

— Мўминбой, бу йил томорқага бормай қўйдинг...

— Кўриб турибсиз-ку!

— Кўриб турибман, кўриб турибман. Якка отнинг чанги чиқмаси шу-да! Уёққа етсанг, буёғи қолади, буёққа етсанг уёғи қолади...

Кампирнинг кўзи ёшланди:

— Худоёр иним, ундай деманг. Якка бўлсаям минг-тага татирли...

— Шундоқ-шундоқ!— такрорлади Худоёр айтган гапидан афсуслангандек мужмал бир оҳангда.— Иморат иши оғир...

Кампир бош қимирлатиб, маъқуллаб:

— Одамнинг илигини қуритади,— деди.

— Томорқангни бўш қолдирсанг, оғзига кучи етмаганлар гапиришар, яхшиси, бу йил мен ишлатиб турай...

Мўминнинг кўзи ярқ этиб очилди: у Худоёрнинг атрофида ўралашиб қолганлигининг, ҳадеб ер тўғри-сида гапираверишининг боисини англади.

Индамади.

Розилик бергиси йўқ эди.

Аммо, кампир сахий эди. Орқа-олдини ўйлаб ўтир-масди. Ҳеч нарсаси бўлмасаям, ҳамиша ҳаммага нима-дир инъом этгиси келиб турарди. Шундай фурсат ту-ғилганидан боши кўкка етгудай бўлди.

— Қани-ку, бирор нарса экиб, уёқ-буёғига қараб турсангиз, Худоёр иним, Мўминининг қўли тегар-миди?

Чол бениҳоя шодланди. Бироқ, буни ташига чиқар-мади.

— Бекор ётмасин дедим-да... Йўқса, биздаям иш жўп...

— Иш кўп бўлса қўяверинг,— Мўмин ичида онаси-дан ранжиди: нимага туриб келдилар-а, соялаб ётавер-салар бўлмасмиди?

— Э, йўқ...— Худоёрнинг ҳуши бошидан учгудай қўрқиб кетди.— Мўминбой, сен экдинг нима-ю, мен эк-дим нима — ҳаммамиз бир одаммиз! Худо баракасини берса иккимизгаям етиб ортади.

Худоёр яна лақиллаб, тилимдан илиниб битимни бу-зиб қўймай дегандек туриб жўнаворди. Кампир мамнун жўринарди.

— Худоёр жўжабирдай жон, — деди у ўз саховати-нинг аҳамиятини тушунтириб.— Шўрлик, ҳеч кун кўрма-ган. Бари-барига етмай юради, ота-бобосидан қўр қол-маган-да!

— Ҳамма ерлар бизники эди, дейди-ку!

Кампир кулди.

Сўнгра чеҳраси маъюс тортди.

— Бе-е...— деди худди ҳуштак чалгандек қилиб,— уларда ер қаёқда эди. Бировларнинг эшигида куни ўт-ган...

Холжон чиқди.

Аланглаб, Худоёрни кўрмагач, чеҳраси ёришди.

Кетдими, дегандай Мўминга қаради: унинг чеҳраси-да қандайдир нохуш ҳодисадан дарак берувчи ифода кўриб, хавотирланди. Бироқ, қайнонасининг олдида сўраб-суриштириб ўтиришга ботинмади.

Этагини липа уриб, чўнқайиб ўтирди-да, яна гува-лага киришиб кетди.

... Мўминнинг ўқитувчилигини айтиб эдик. Тарихдан дарс беради. Адабиёт ўқитувчилари уёқ-буёққа кетиб қолишса уларнинг ўрнигаям балогардон.

Бир куни шунақа «ўрнига кириш»ларнинг бирида «Қутлуғ қон»ни тушунтиришга тўғри келиб қолди.

Болалигида ўқиганди.

Китобни қайта варақлашга фурсат йўқ. Қўнғироқ чалинганда илмий мудир Уринбоев қўлига журнални тутқазди:

— Бир амалларсиз. Шералиев сўрамай-нетмай кетиб қолибди. Ҳойнаҳой, бозорга кетган...

Уринбоев чора кўрамиз демади.

Билади, Шералиев дўқ-пўписаларни назар-писанд қилмайди, қайтанга бурун катаклари керкиб, жаҳлланади:

— Қўлингиздан келса, дарсингизни олинг, малим,— дейди.

Уринбоевнинг қўлидан унинг айтгани келмайди. Ичида: «пули кўпайган»— дея алам билан ўйлайди. Шу дардисар «қоровул»ликни ташлаб, ўзиям Шералиев сингари бозор-ўчарга аралашиб кетгиси келади.

Бошқа ўқитувчи бўлганида малолланарди. Бундай ҳолда кам ҳақ тўлашади.

Журнални қўлтиқлаб синфга кирди. Уни кўриб ўқувчилар суюнишди: Шералиевни ёқтиришмайди.

Гап тақалиб, Мирзакаримбойга келди.

— Асардаги салбий образлардан бири Мирзакаримбой,— деди Мўмин.

— У — ижобий-ку!— чиранди олдинги партада ёлғиз ўзи ўтирган найнов бола, бирдан кўзлари ола-кула бўлиб кетганча.— Малимимиз шундай деган!

— Ие, нега?— Мўмин ҳайрон қолиб, найновга беихтиёр савол назари билан қаради.

— Йўлчи Мирзакаримбойнинг олдига келди, а?— найнов бўйинини чўзиб қичқирди.

Мўмин қизиқсиниб қолди:

— Хў-ўш...

— Ерни сотганини айтди, а?!

— Хў-ўш...

— Мирзакаримбой унга бу ишни бекор қипсан, дейди. Йўлчи ери бўлатуриб, унда ёлчитиб ишламаган, у — такасалтанг. Мирзакаримбой эса... ер қадрини билади, у — ижобий!

Найнов ўз тантанасидан завқланиб теварак-атрофга ғоз қараш қилиб қўйди.

Унинг мантиғи Мўминни ҳақиқатдан ҳам довдиратиб қўйди. Йўлчи иложсиз эди, ерини сотмаса бўлмасди, деб гапни айлантириб кўрди, барибир ўзининг кўнгли тўлмади.

Дили хуфтонланиб чиқди.

«Шу тирранча билганини мен билмасам-а», деган ўй ич-этнини кемирди.

Бўларни бўлганди.

Ўзини сўккани билан, ачингани билан фойдаси йўқ — унинг ерида қулф соқол Худоёрнинг экини бар-авж ўсиб ётибди.

Мўмин мактабдан чиқибоқ томорқасига боришга аҳд қилди.

Йўлга тушди.

Жарлик қирғоғидаги ариқ ёқалаб кетган йўлдан бораркан, Мўмин ўзини худди ўғрилиқка кетаётгандек ҳис этарди. Ерни-ку бу йил Худоёрга берган бўлсам, уёқда менга пишириб қўйибдими, деган ўйдан оёғи товсиллагани товсиллаганди.

Ёнғоқни бемалол кўрса бўладиган жойга етди.

Ана, у — қияликда қўр тўкиб турибди.

Мўмин тўхтади.

Қандайдир қониқишни ҳис этди.

— Ўша-ўша...

Қари.

Шохлари тарвақайлаган, танаси бужир.

Имкөн кўтарса, Мўмин қўнғизчалар тешавериб ичини ғовак қилиб ташлаган тезаклардан бир этак териб бориб, унинг остидаги ерўчоққа қумғонни қўйиб чой қайнатарди.

Увада кўрпачасини тўшаб, ёнғоқ шохларига термулиб ётарди.

Бу дарахт кўпни кўрган-да. Майли, Мўминбой, парво қилма, дейди. Кеча униси, бугун буниси ижобий ё салбий бўлса бўлар — замонанинг зайли. Замонасида эса бет йўқ, турум йўқ, Мўминбой. Билганинг билган, таскин излаб олдимга келганинг тузук. Мен ҳам сени кўлиб тасалли топаман, бу қияликда ёлғиз сўппайиб туравериш кимга ҳам ёқарди, дейсан.

Дарахт кўп оҳанжама қилмай, одам тушунадиган қилиб гапиради.

Шуниси тузук. Йўқса, аллақачон Мўминнинг баъдига урарди.

Мўминда гап ташиш одати йўқ. Шунинг учун дарахтнинг нималар деганини бошқаларга айтиб ўтирмайди. Айтишининг-да ҳожати йўқ.

Қарши томондан қўлтиғида ўт кўтариб келаётган Мирза чол Мўминнинг ҳардамхаёл турганини кўриб ажабланди.

— Ҳорманг, малим?!— деди ажабланганини яширмай.— Йўлнинг ўртасида туриб қолибсиз.

Мўмин хижолат чекди. Ўғирлик устида қўлга тушгандай, қизаринқираб:

— Шунда-ай... ўзи-им...— деди.

Кейин четланди.

Мирза чол ўтиб кетмоқчи эди, бироқ, нимадир ёдига тушиб, Мўминга ўгирилди:

— Уй битдими?

— Битаёзди.

— Йигит кишига иш дегани ҳеч нарса...

Кейин кетаверди.

Мўмин у айтмоқчи бўлган гапини айтмаганини пайқади. Ортидан эргашди.

Йўл адоғига етганда, Мирза чол айтди:

— Одам меҳр қўйган нарсасини қўлдан қўлга ўтқазиб юборавермайди, Мўминбой.

Мўминнинг ранги бўзариб кетди. Шошилмай, бирмаромда қадам ташлаб кетаётган чолнинг ортидан карахтланиб қараб қолди.

Уйда ўтиролмади.

Говгумда яна йўлга тушди.

Мўмин деган одамнинг тафтини ота ўрнида ота, она ўрнида она бўлиб ўстирган, ҳаммаёғидан қорайхоннинг бўйи анқиган соддадил кампир ҳам ололмади.

Эртақларда ўқиганди... ёр висолига эришган ошиқ мурод-мақсадига ҳам етиб, бу дунёдан шоду хуррам яшаб ўтар экан. Бироқ, ёр висолига етишган ошиқнинг кейинги ҳаётига доир ҳеч эртақ эшитганмисиз? Йўқ! Арзимайди. Ундан хаёл аргумоқига сувор бўлиб излайдиган нарсанинг ўзи йўқ. Мурод-мақсадига эришиб шоду хуррам бўлмоқ эртақнинг адоғи. Тамом! Ул аргумоқ ҳам учаётган аршу аълосидан қулаб тушиб, заминнинг энг майда, энг арзимас жониворларидан бирига айланади.

Етимқишлоқдан олиб келгунча хаёлининг арзандасига айлантирган Холжон ҳам ололмади унинг тафтини.

Мўмин деган одамнинг тафтини ёлғиз ўша... ёнғоқ деган дарахт олади.

Бироқ, у шу ҳамдардининг олдигаям эмин-эркин боролмайди.

Бировга вақтинча топшириб қўйган бўлсаям, ўша бировнинг кўнглига келмасин деган андишага боради.

У уйга қайтди.

Коржомасини кийиб, янги иморатнинг майда-чуйда
жомушлари-ла овунишга уринди.

Бўлмади.

Хаёли чалғийверди.

Қоронғи тушишини интиқ кутди.

Эҳ, қанийди, қуёш тезроқ бота қолса!..

Худоёр деганлари кечаси уйдан бир қадам ҳам таш-
қарига чиқмайди.

Бирон бир бурчакка танда қўйиб, бола-бақраларига
ҳам нималарнидир тушунтирмоқчи бўлади. Куюнади:
сизлар каптар қувишни билмайсизлар, йилқиларни бир-
биридан фарқламайсизлар, Худоёрни яна «ота» дейсиз-
лар.

Уларни «ўқитади».

Сабоғи ҳамиша бир хил, битта мавзуда. Ахтачи ер-
ларининг сарҳадлари, қўлдан кетган жарликлар, тупка-
лар, адирлар...

Бу болаларнинг меъдасига тегиб кетган.

Эшитаётгандек бўлиб ўтиришад-ю, хаёллари бошқа
ёқларда кезинади.

Худоёрга фарқи йўқ.

Ўзи тўқиб, ўзи ишониб қолган ривоятлари-ла ҳамма-
ни боғлаб олишга жаҳд қилаётганга ўхшайди.

Майли, сўйлайверсин!

Ҳар кимнинг ўз ривояти бўлгани тузук.

Мўминни эсга олмаса, бас!

Жилла қурса, шу кеча...

1990 й.

МУНДАРИЖА

Шамол ўйини (қисса)

Ҳикоялар

Куну тун	111
Елғиз бош	118
Абрўк ҳиди	137
Мўминнинг ери	151

Адабий-бадиий нашр

Шойим Бўтаев

ШАМОЛ ЎЙИНИ

Қисса ва ҳикоя

Мусаввир В. Лис.

Муҳаррир *Еқуг Раҳимова*. Расмлар муҳаррири *Ҳ. Худойбердиев*.
Техн. муҳаррир *У. Ким*.

ИБ № 51

Босмахонага берилди 2. 02. 95. Босишга рухсат этилди 24. 04. 95.
Ўлчами 84×108^{1/32}. Рўзнома қоғози. Адабий гарнитура. Юқори босм
Шартли босма табағи 8,4. Шартли кр.-оттиск 8,82. Нашр табағи 8,97. Ну
хаси 15000. Буюртма 4440. Баҳоси шартнома асосида. Шартнома 49—91.

«Езувчи» нашриёти, 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Матбуот давлат қўмитасининг 1-босмахонаси
босилди. 700002, Тошкент, Сағбон кўчаси, 1-берк кўча, 2-уй.